

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
Миколаївська обласна організація
МИКОЛАЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЗАПОВІДНИК «ОЛЬВІЯ»**

**FORUM OLBICUM II:
ПАМ'ЯТІ В.В. КРАПІВІНОЇ
(ДО 150-РІЧЧЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ОЛЬВІЇ)**

**МАТЕРІАЛИ
МІЖНАРОДНОЇ
АРХЕОЛОГІЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ**

4-6 травня 2018 р.

Миколаїв
Науково-дослідний центр «Лукомор'є»
2018

УДК 902/904+908+929+93+94

ББК 63

Ф-80

Рекомендовано до друку рішенням правління Миколаївської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (протокол № 2 від 15 квітня 2018 р.)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ГАВРИЛЮК Н.О. (доктор історичних наук, старший науковий співробітник), ГОСПОДАРЕНКО О.В. (кандидат історичних наук, доцент), КУЗОВКОВ В.В. (кандидат історичних наук, доцент), МОЛЄВ Є.О. (доктор історичних наук, професор), НОВІЧЕНКОВА М.В. (кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник), РИЖЕВА Н.О. (доктор історичних наук, професор), СМІРНОВ І.О. (кандидат історичних наук, доцент), ТВЕРДЕЦЬКИЙ АЛЬФРЕД (доктор гуманітарних наук), ТРИГУБ О.П. (доктор історичних наук, професор), ЧЕРНЯВСЬКИЙ В.В. (кандидат історичних наук, доцент)

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ ЗА ВИПУСК: СМІРНОВ О.І.

Ф-80 **FORUM OLBICUM II**: Пам'яті В.В. Крапівіної (до 150-річчя дослідження Ольвії), 4-6 травня 2018 р. Миколаїв: НДЦ «Лукомор'є», 2018. 132 с.

До збірника увійшли матеріали доповідей і повідомлень учасників II Міжнародної археологічної конференції «**FORUM OLBICUM II**»: Пам'яті В.В. Крапівіної (до 150-річчя дослідження Ольвії). Публікації присвячені актуальним питанням археології, історії, етнології та історіографії.

Для археологів, істориків, краєзнавців, вчителів, викладачів і студентів, а також для тих, хто цікавиться історією.

Матеріали подаються мовою оригіналу. Відповідальність за подану інформацію несуть автори.

© НДЦ «Лукомор'є»

© Автори статей

З М І С Т

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОБИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ І РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

Горбенко Кирило <i>Дослідження приміщення № 21 на території укріпленого поселення Дикий Сад</i>	8
Кайзер Эльке, Кашуба Майя, Гаврилюк Надежда, Кулькова Марианна <i>Лепная керамика ранних кочевников Северного Причерноморья (9 – первая половина 8 вв. до н.э.)</i>	12
Каряка Олександр <i>Становлення українського антикознавства (на підготовчих матеріалах Всеукраїнської археологічної конференції 1925 р.)</i>	14
Кузьмищев Александр <i>О раскопках Ольвии в «Archäologischer Anzeiger» (конец XIX – начало XX века)</i>	15
Костенко Антон <i>Израиль Давидович Ратнер і його внесок у дослідження античних пам'яток Південної України</i>	17
Шеін Сергій <i>Основні напрямки та перспективи розвитку НІАЗ «Ольвія» НАН України</i>	20
Шеін Сергій, Костюк Ірина <i>Ольвійський лапідарій: проблеми та перспективи формування колекцій</i>	22
Никоненко Дмитро <i>Пам'ятки Нижнього Подніпров'я II ст. до н.е. – II ст. н.е., як об'єкти музеєфікації культурної спадщини</i>	24
Самойлова Татьяна <i>Основные принципы музеефикации многослойных античных памятников на примере античной Тире</i>	26
Шевченко Тетяна <i>Про стан музейно-фондової роботи в НІАЗ «Ольвія»</i>	29
Гаркуша Наталья <i>Этапы формирования ольвийской коллекции Николаевского историко-археологического музея</i>	30
Потехіна Інна <i>Звідки прийшли люди з візками: антропологія й археогенетика ямних поховань Сугоклейського кургану</i>	32

Тарасенко Ірина	
<i>Діяльність Південно-бузької експедиції Інституту археології АН УРСР (1969-1975 рр.)</i>	34
Тригуб Александр, Вовчук Людмила	
<i>«Последнее дело» Феодосия Каминского</i>	37

ОЛЬВИЯ ТА АНТИЧНИЙ СВІТ

Чистов Дмитрий	
<i>Хронология некоторых типов восточногреческой амфорной тары по материалам комплексов Березани второй – третьей четвертей VI в. до н.э.</i>	40
Шевченко Тетяна	
<i>Теракоти-фіміатерії у домашніх святилищах Ольвії</i>	42
Скржинская Марина	
<i>Рынки в Ольвии</i>	45
Одрін Олександр	
<i>Работоргівля і рабовласництво в ольвійському полісі</i>	46
Ивченко Андрей	
<i>Земляные склепы некрополя Ольвии (от эллинизма к римскому времени)</i>	48
Папанова Валентина, Ляшко Светлана	
<i>Изделия из железа V-IV вв. до н.э. из ольвииских пригородных усадеб</i>	51
Пукліна Ольга	
<i>Скляний розписний посуд з Ольвії</i>	52
Величко Евгения	
<i>Ольвийские украшения из собрания Ханенко в коллекции Музея исторических драгоценностей Украины</i>	53
Колесниченко Анжелика	
<i>Стеклянные сосуды, изготовленные в технике сердечника из Ольвии</i>	54
Twardeckі Alfred	
<i>Polish Archaeological Mission «Olbia» of the National Museum in Warsaw. Activity in seasons 2016-2017</i>	56
Вітрик Ірина, Кузьміщев Олександр	
<i>Кістяний гральний набір з Ольвії</i>	68
Шейко Ірина	
<i>Найбільш пізні знахідки світильників на теренах Ольвії</i>	70
Иванчик Аскольд	
<i>Полисы и царская власть на Боспоре эпохи Спартокидов</i>	71
Lech Pawel	
<i>Some reflections on Hellenistic table pottery from Polish excavations in Tanais</i>	71
Савостина Елена	
<i>«Большой стиль» в малых формах боспорского искусства: терракотовый всадник</i>	73

Молев Евгений	
<i>Итоги раскопок Китея в 2016-2017 гг.</i>	74
Хршановский Владимир	
<i>Боспорский некрополь нового типа на Китейской равнине</i>	77
Савельев Олег	
<i>Основные типы посуды группы <i>protic sigillata</i> в керамическом комплексе Тире</i>	80
Савельева Катерина	
<i>Корoplastика у культовому житті населення нижнього Подністрів'я у VI-I ст. до н.е.</i>	83
Масюта Денис	
<i>Амфоры типа 27 по В.В. Крапивиной из Тире</i>	86
Пашкевич Галина	
<i>Палеоетноботанічні дослідження Північного Причорномор'я</i>	87
Чечуліна Ірина	
<i>Технологія нанесення штапованого орнаменту на аттичну чорнолакову кераміку</i>	89
Котенко Вікторія	
<i>Херсонський керамічний імпорт до Ольвії: історіографія питання</i>	91
Бондаренко Денис	
<i>Деякі попередні підсумки досліджень Вікторівського святилища (за матеріалами робіт 2013-2017 рр.)</i>	93
Козленко Роман	
<i>Фрагменти теракот римських воїнів з Ольвії</i>	96
Burgunder Pascal	
<i>Une pyramide à Nymphaion ? Forme et intégration du monument funéraire de Glykareia</i>	97
Новиченкова Мария	
<i>О деталях латенских бронзовых ситул из святилища у перевала Гурзуфское Седло</i>	101
Крутилов Валерий	
<i>Литейные формы Борисфена середины VI – начала V вв. до н.э.</i>	102
Смирнов Александр	
<i>монети римського часу з острова Березань (ділянка «Т» та «Р-І В»)</i>	102
Терещенко Александр	
<i>Археологічні дослідження підводного об'єкту – античного вітрильника «Зміїний-Патрокл» другої половини IV ст. до н.е. у Чорному морі (польові сезони 2011-2015 рр.)</i>	104

АРХЕОЛОГІЯ СТЕПОВОЇ ЗОНИ (СКІФО-САРМАТСЬКА АРХЕОЛОГІЯ)

Задников Станислав	
<i>Античная керамика из раскопа № 35 восточного укрепления Бельского городища</i>	108

Завьялов Владимир, Терехова Наталья	
<i>Пути распространения железной индустрии в Восточной Европе (по археометаллографическим данным)</i>	109
Шрамко Ирина	
<i>Новые исследования курганного могильника Скоробор</i>	111
Вертієнко Ганна, Тарасенко Микола	
<i>Ритуальна річ у крос-культурних контактах скіфо-сарматських племен і народів Близького Сходу</i>	113
Козак Олександра, Окатенко Віталій	
<i>Скіфські жіночі поховання зі зброєю на Харківщині. Травми, захворювання та поховальний обряд</i>	114
Діденко Сергій	
<i>Рельєфна червонолакова кераміка у черняхівській культурі</i>	116
Гаврилюк Надежда	
<i>Лощеная керамика, изготовленная степными мастерами</i>	117
Гребенников Юрий, Смирнов Леонид	
<i>История населения Степного Побужья в VI-V ст. до н.э.</i>	120
Шелехань Олександр	
<i>Кинджали та довгі ножі у скіфській культурі</i>	121
Саричев Вячеслав	
<i>Кічкаське поселення на шляху «з варяг у греки» та витоки української традиції судноплавства</i>	125
Черкас Борис	
<i>Дніпровський басейн, як важливий чинник взаємозв'язків осілого та кочового населення, за матеріалам письмових джерел 15-16 ст.: до постановки проблеми</i>	126
Ліфантій Оксана	
<i>Образи горгони Медузи, Змієдівки й Афіни на коштовних аплікаціях одягу скіфів</i>	127

**МУЗЕЄЗНАВСТВО
ТА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
ДОБИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ
І РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ**

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИМІЩЕННЯ № 21 НА ТЕРИТОРІЇ УКРІПЛЕНОГО ПОСЕЛЕННЯ ДИКИЙ САД¹

Кирило Горбенко

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: dikiysad@ukr.net

Упродовж археологічних сезонів 2016-17 рр. експедицією Миколаївського національного університету проводилися дослідження на території укріпленого поселення Дикий Сад (м. Миколаїв, ріг вулиць Артилерійська та Набережна). Розкопки, загальною площею 120 м², проходили на території південно-східної частини «ближнього передмістя» у розкопі № 25 (рис. 1а).

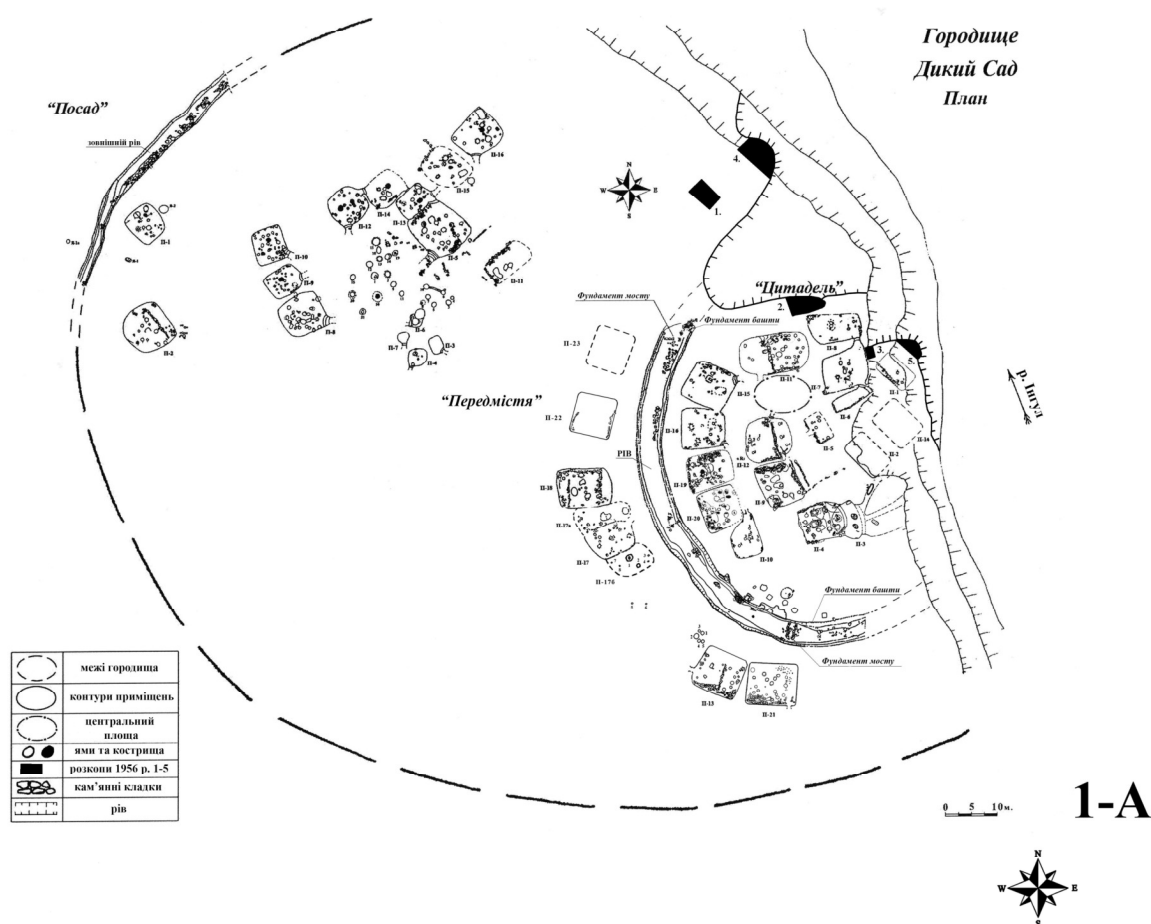

Рис. 1а. План укріпленого поселення Дикий Сад

Верхній шар східної частини розкопу насичено будівельним сміттям, невиразною ліпною керамікою та вапняковим камінням (один з них, достатньо великої форми (0,45x0,23x0,12 м), мав оброблені бокові грані й антропоморфну форму). Ця частина не мала давніх архітектурних залишків і використовувалась як прохід до рову «цитаделі». У центральній і західній частинах розкопу проявилися контури нового об'єкту, що отримало порядковий номер 21.

Приміщення № 21 (рис. 1б) розташовувалося уздовж оборонного рову «цитаделі» укріпленого поселення, західною частиною примикаючи до приміщення № 13, та орієнтувалося практично за

¹ Робота виконана в рамках наукової теми № 0118U003394.

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОБИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ І РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

сторонами світу (9,0x7,0 м із заглибленням у материк на 0,4-0,5 м). Перепад рівня підлоги приміщення становив орієнтовно 0,20 м (у західній частині 20,70-20,65 м; у східній – 20,50-20,45 м над рівнем моря). Ймовірно, при будівництві об'єкта жителі Дикого Саду враховували природній перепад денної поверхні та рівня виходу материкової глини (зниження із заходу на схід і з півдня на північ).

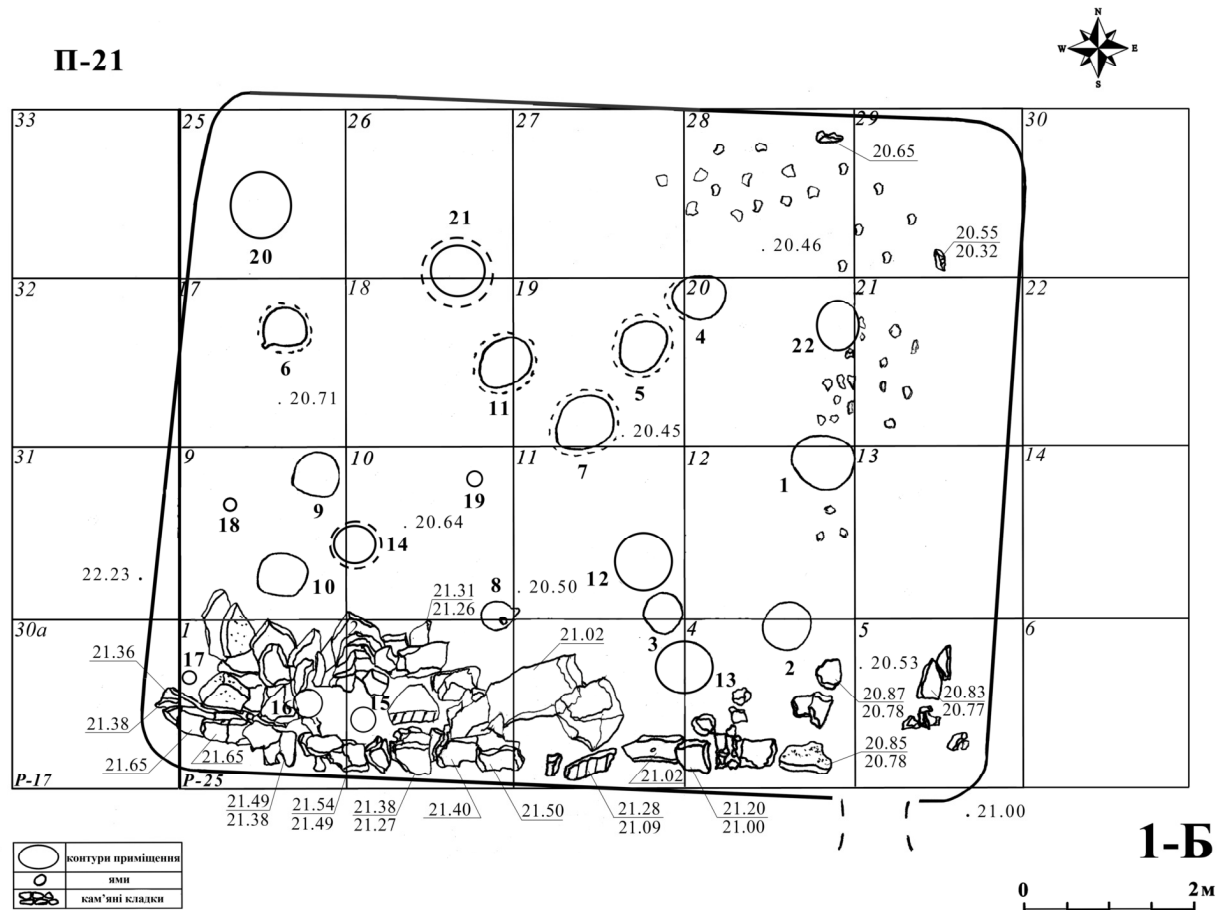

Рис. 1-б. План приміщення № 21 на поселенні Дикий Сад.

Враховуючи характер і структуру верхнього заповнення приміщення й особливості глинистих завалів, можливо припустити, що три стіни приміщення (західна, східна та північна) були глинобитними з домішками середнього та мілкого вапняку, особливо яскраво це простежувалося при дослідженні східної та західної частин приміщення (завали, що склалися з понад сотні вапнякових каменів у кожній стіні). Східна стіна, по траверсу, виходила на західний фасад кам'яного фундаменту мосту через рів, що надавало додатковий захист проходу на «цитадель».

Південна стіна мала більш фундаментальну однофасадну кам'яну конструкцію, що складалася з великих рваних по слою вапнякових каменів (бут і плитняк розмірами 0,15-0,75x0,25-0,70x0,06-0,16 м) зі слабкими слідами обробки. Ширина швів між каміннями становила 0,04-0,08 м. Довжина кладки – 8,0 м, ширина – від 0,30 м до 1,75 м, висота – від 0,20 м до 0,60 м. У східній частині кладки камені поставлені на ребро, у західній – плазом, на земляному розчині. Кладка рядова (від одного до п'яти рядів), нижній ряд встановлено на материковому ґрунті. У квадратах 1 та 3 по верхній частині кладки камені мали округлі заглиблення, ймовірно, для встановлення дерев'яних стовпів.

У західній частині кладки до фундаменту примикає прямокутна прибудова, що складається з 2-3 рядів каменів. Каміні стоять на ребрах під кутом 45-50°, примикаючи один до одного. Розміри прибудови по краях зовнішнього ряду – 2,0x2,0 м. Усередині прибудови – дві стовпові ями № 15 і 16 (Ø 0,25-0,35 м, глибиною 0,05-0,08 м). На схід від неї півколом примикає ряд з 5 каменів, за характером завалу яких можна зробити висновок, що вони утворювали якусь ступінчасту конструкцію, що упиралася у прямокутну прибудову.

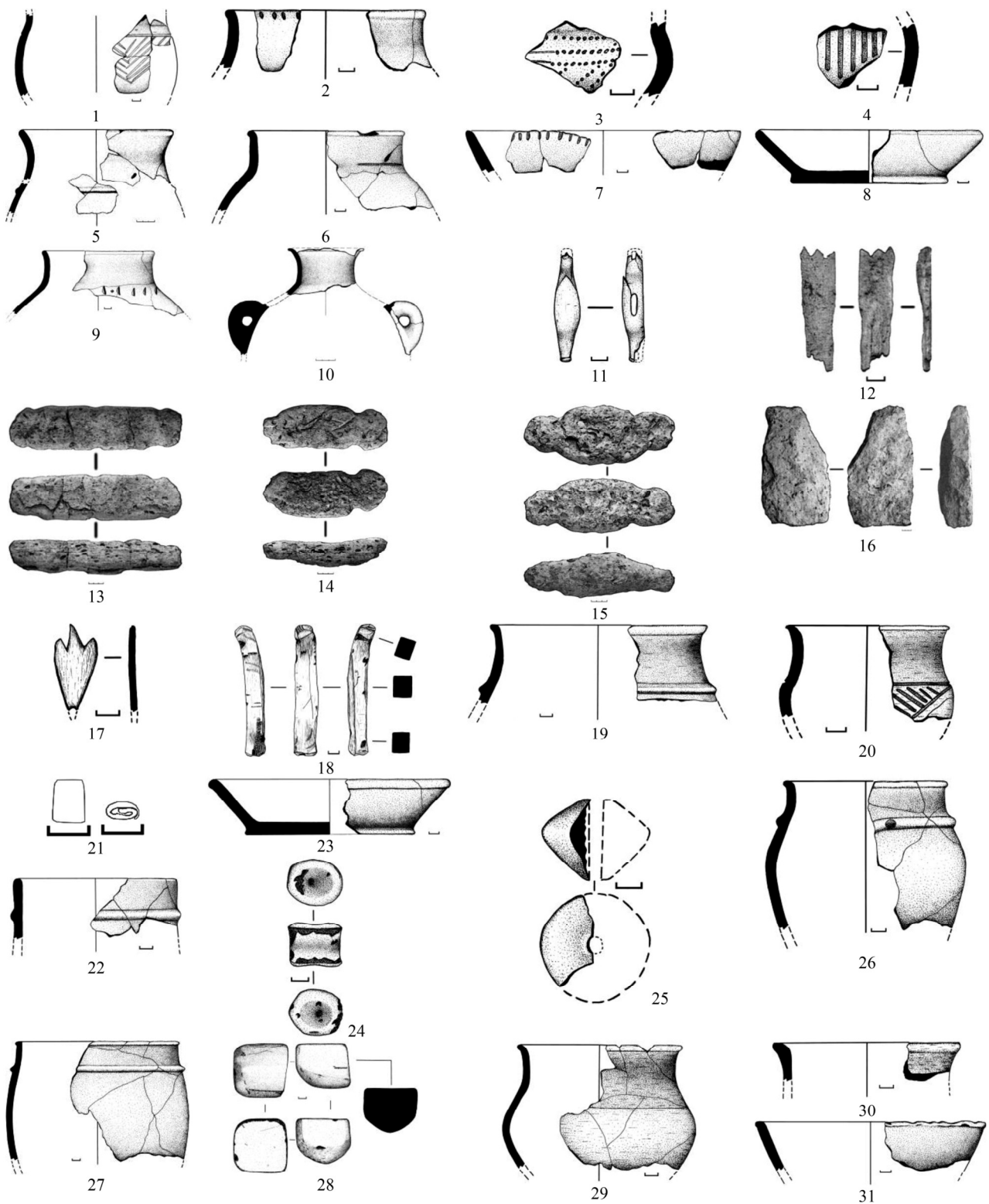

Рис. 2. Артефакти з приміщення № 21.

1-16. Заповнення приміщення: 1-10 керамічний посуд; 11 псалій; 12 знаряддя для нанесення орнаменту; 13-15 грузила-якоря; 16 антропоморфна стела.

17-31. Заповнення ям: яма № 3: 17 – ритуальна накладка з кістки; яма № 5: 18 – заготовка для псалія; яма № 6: 19, 20 – керамічний посуд; яма № 8: 21 – бронзова скручена пластина; яма № 11: 22, 23 – керамічний посуд, 24 – катушка з кістки, 25 – керамічне пряслице біконічної форми; яма № 14: 26, 27 – керамічний посуд, 28 – розтиральник з чорного базальту; яма № 21: 29, 30, 31 – керамічний посуд.

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОБИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ І РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

Виходячи з конструктивних особливостей, можна стверджувати, що південна кладка приміщення була облицьовано-цокольною.

У західній частині приміщення (кв. 9), біля західної стіни, розташовувалося два плоских вапнякових каменя, що знаходилися на своєрідних постаментах з гумусу та дрібного вапнякового буту. Камінь середніх розмірів вмонтовано у структуру стіни під невеликим нахилом (відмітка 21,37-20,95 м), другий, більший, знаходився від нього по осі південний захід – північний схід на відстані 0,25 м (відмітка 20,93 м) і розташовувався горизонтально. При цьому з правого боку від каменів, за рівнем підлоги, фіксувалося скупчення рогів оленя, кози та сайги, а також глини зеленого кольору. Виходячи з розташування каменів і скупчення відходів косторізного та гончарного виробництва, можна припустити, що це могло бути своєрідне робоче місце майстра (косторіз і гончар).

Вхід до приміщення, у формі коридору (ширина 0,7-0,75 м, довжина 1,25-1,75 м) з невеликим нахилом, розташовувався у південно-східному куті (кв. 4-5).

Дах приміщення, виходячи з розташування стовпових ям, був односкатним, з нахилом до оборонного рову. Підлога добре утрамбована та промазана глинистим розчином (фіксується кілька промазок).

У заповненні приміщення зафіксовано (рис. 2: 1-16): фрагменти керамічного посуду (приблизно від 149 посудин). Серед них: горщики різних типів, келихи, миски-сковороди, плоскі жаровні, із заглаженою та лощеною структурою поверхні та різноманітним орнаментом (прокреслені лінії, пружки, овальні вдавлення, округлий і зубчатий штамп, канелюри); кам'яні знаряддя праці (9 предметів: куранти, грузила-якоря антропоморфної форми та у формі фалосу, фрагменти зернотерок); заготовки та предмети (9 предметів: псалії, свайка, гарпун, лощило, знаряддя для нанесення орнаменту) з рогів і кісток тварин (бик, сайга, коза). Окремо треба наголосити на тому факті, що у заповненні приміщення (рівень підлоги) у великій кількості (понад 100 фрагментів) зафіксовано роги оленя, кози та сайги зі слідами обробки, а також кістки тварин (ВРХ, МРХ, кінь, свиня) та риби (129 та 87 фрагментів відповідно).

На рівні підлоги приміщення зафіксовано 22 ями різної функціональної приналежності: 11 стовпових, 4 господарчих, 1 господарсько-виробнича, 6 господарсько-ритуальних.

Стовпові ями розподілялися за розміром і глибиною. Частина ям призначалася для встановлення невеликих за діаметром стовпів (№ 15, 16, 17, 18, 19), розміри ям складали – \varnothing 0,15-0,35 м, глибина 0,05-0,15 м. Друга частина для встановлення більш масивних стовпів (№ 1, 4, 7, 13, 20, 22), розміри ям складали – \varnothing 0,50-0,80 м, глибина 0,15-0,60 м. Стовпові ями використовувалися для кріплення стін і даху приміщення.

Господарчі ями (№ 2, 6, 9, 10) мали \varnothing 0,50-0,70 м, глибину 0,45-0,90 м і використовувалися для зберігання продуктів (риби, м'яса тварин, рідини у керамічному посуді).

Господарсько-виробнича яма (№ 8) мала розмір 0,55x0,60 м і глибину 0,75 м. У східній частині ями (за рівнем впуску) – пляма округлої форми (\varnothing 0,1 м) відділена від основної частини ями глинистою стінкою (\varnothing 0,02 м). Можливо, це отвір для сопла. На глибині 0,15 м ямка поєднувалася з основною ямою. На цій глибині, біля ямки, зафіксовано шматок шлаку. На глибині 0,65-0,75 м зафіксовано фрагменти керамічного посуду, вапнякового буту (10 шт.), дві кістки тварин, курант і предмет з бронзи – пластина скручена у 1,5 оберти, можливо, фрагмент пронизки (рис. 2: 21). На нижньому рівні ями округлий отвір (\varnothing 0,1 м і глибиною 0,05 м), що співпадає за напрямком з верхнім отвором (можливо, отвори поєднувалися глиняним соплом). Вірогідно, яма призначалася для бронзолivarного виробництва.

Господарсько-ритуальні ями (№ 3, 5, 11, 12, 14, 21) мали \varnothing 0,55-0,60 м, глибину 0,55-0,95 м і використовувалися у господарстві для зберігання харчів, але їх заповнення мало й риси культових дій, своєрідних ритуальних підношень богам (вапнякова забутовка, горілий ґрунт і зерна, антропоморфні плити та стели, панцирі черепахи, окремі господарські речі, зокрема, ритуальна накладка з кістки, катушка з кістки керамічне прясельце, розтиральник з чорного базальту) (рис. 2: 17, 24, 25, 28).

У заповненні ям зафіксовано (рис. 2: 17-31): керамічний посуд (приблизно від 83 посудин). Серед них: горщики, миски-сковороди, келихи, черпаки із заглаженою та лощеною структурою поверхні та різноманітним орнаментом (прокреслені лінії, пружки, овальні вдавлення тощо); кам'яні предмети (26 предметів: куранти, ковадла, лощила, антропоморфні стели, розтиральник з

чорного базальту тощо); фрагмент бронзової скрученої пластини; керамічне пряслице біконічної форми; кістяні знаряддя праці та вироби з рогу оленя та сайги (ритуальна накладка, заготовка для псалія, котушка); кістки тварин (ВРХ, МРХ, кінь, свиня), риб і панцири черепахи (131, 69 і 5 фрагментів відповідно).

Всі артефакти, що зафіксовані у заповненні та ямах приміщення, є характерними для колекції матеріальних предметів Дикого Саду та відносяться до білозерської археологічної культури.

Виходячи з конструктивних особливостей будови, характеру ям, а також зафіксованих артефактів та екофактів, можна припустити, що приміщення № 21 було господарсько-виробничою майстернею зі складною системою багатофункціональних ям (стовпові, господарські, виробничі, ритуальні). Ймовірно, у приміщенні проживала велика сім'я (наявність чоловічого та жіночого інвентарю), яка займалася виготовленням предметів з рогів і кісток тварин, керамічним виробництвом, ткацтвом і рибним промислом.

ЛЕПНАЯ КЕРАМИКА РАННИХ КОЧЕВНИКОВ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ (9 – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА 8 вв. до н.э.)¹

Эльке Кайзер¹, Майя Кашуба², Надежда Гаврилюк³, Марианна Кулькова⁴

¹ Институт преисторической археологии Свободного университета Берлина Германия, 14195, г. Берлин, Фабекштрассе, 23-25
e-mail: ekaiser@zedat.fu-berlin.de

² Институт истории материальной культуры Российской Академии наук
Российская Федерация, 191186, г. Санкт-Петербург, Дворцовая набережная, 18
e-mail: mirra-k@yandex.ru

³ Институт археологии Национальной Академии наук Украины
Украина, 04210, г. Киев, проспект Героев Сталинграда, 12
e-mail: gavrylyuk_na@ukr.net

⁴ Факультет геологии и геоэкологии Государственного педагогического университета им. А. Герцена
Российская Федерация, 191186, г. Санкт-Петербург, Набережная Мойки, 48/12
e-mail: kulkova@mail.ru

Северное Причерноморье по своей географической позиции является своего рода воротами между центрально- и переднеазиатским кочевым миром и западным «полюсом» Великого пояса степей. В становлении культур раннего железного века процессы и события, происходившие здесь в это переходное (между поздним бронзовым и ранним железным веками) время, играли важную роль. Однако, по состоянию источников, рассматриваемый период истории Северного Причерноморья представляется полноценными «темными веками», совпадающими по времени с заключительной частью греческих темных веков (эпохи Гомера). На фоне дефицита источников другого вида, лепная керамика становится, едва ли не единственным, в ряде случаев, свидетельством (*experimentum crucis*) исторического процесса этого времени в Северном Причерноморье.

Эмпирический факт «неповторимости» каждого сосуда, изготовленного вручную, без использования гончарного круга, с одной стороны усложняет задачу керамического анализа. С другой стороны, – облегчает её, поскольку керамический сосуд привязан к местному как производству, так и «потреблению». Результаты формального типологического анализа всего массива собранной керамики указывают на наличие нескольких устойчивых идентификационных признаков, которые делают сосуды из погребений позднейшего предскифского времени узнаваемыми.

В проведении керамического анализа мы пока ограничиваемся лишь его формально-типологической частью. До сих пор не обнаружено двух сосудов, совпадающих по размерам и с

¹ Работа выполнена при поддержке Фонда Фольксваген, проект № 90 216.

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОБИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ І РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

точно повторяющимися формами. В то же время прослеживаются сосуды, схожесть форм которых обусловлена технологическими требованиями и условиями получения сырья, формовочной массы, формовки изделий, их термической обработки, функционального предназначения. Их наблюдаемые особенности были положены в основу типологической системы.

Помимо морфологической классификации лепной керамики ранних кочевников Северного Причерноморья IX – первой половины VII вв. до н.э., включающей в себя всего четыре таксономических уровня морфологии сосудов: виды, типы, варианты, подварианты, используется классификация орнаментов, основанная на анализе способов нанесения узоров. Особенностью орнаментального множества является его разделение на подмножества рельефного и плоскостного орнаментов. Замечено, что в течение IX в. до н.э. лощеные сосуды орнаментировались преимущественно рельефным (пластичным) способом. Лишь в конце раннего этапа развития степного керамического комплекса, в начале VIII в. до н.э., в практику начинают входить нерельефные способы орнаментации, с точки зрения информационных технологий, гораздо более емкие.

Господствующим на степной керамике становится «геометрический орнамент». В Карпато-Дунайском и Северопричерноморском регионах преобладают нарезные, прочерченные, процарапанные геометрические орнаменты в стиле новационной «бордюрной симметрии». Этот факт свидетельствует не только (и не столько) об освоении носителями соответствующих культур более сложной техники орнаментации, но, главное, о появлении новых культурных идей, смыслов, представлений, сложении особого художественного языка, предназначенного для осмысления и выражения новых идеологических представлений, этнокультурного статуса. В любом случае орнамент «нового века» на порядок сложнее, выразительнее ее предшествующих форм рельефной орнаментации, смысл которых давно был утрачен и был скорее данью традициям и носил декоративный характер. Сочетание разнообразных геометрических фигур создает бесчисленное количество «сообщений». При этом рудименты рельефных орнаментов встречаются позже на ряде сосудов с геометрической орнаментацией.

Геометрический орнамент лощеной посуды из степных погребений предкифского времени менее разнообразный по сравнению с геометрикой лощеной керамики Карпато-Дунайского региона и лесостепной зоны Северного Причерноморья: из 22 типов геометрических орнаментов, выделенных И.В. Бруяко, в степи зафиксировано лишь 10 типов. Отметим, что на рассматриваемой керамике отсутствует мотив «розетки», столь характерный для сложных орнаментов. Их примером могут быть костяные украшения из киммерийского кургана у с. Зольное, АРК.

Очень часто отмечается небрежность в технике исполнения орнамента. Эти повторившиеся «дефекты» позволило именно в степной группе выделить несколько подгрупп керамики, которые могли быть изготовлены одной рукой. Речь идет о мастере кубка из Елизаветовки (№ 9, № 12, № 77, № 117; № 158); мастере сосуда из Соколово (№ 65, № 128); мастере корчаги из Балковского кургана (№ 91, № 95, № 124).

По **технологическим особенностям** определенно выделяются два подмножества рассматриваемой керамики – простые и лощеные сосуды. Технологии простой керамики продолжают линию развития нелощеной керамики белозерской культуры, бытовавшей в Северном Причерноморье в предшествующий период, например, тех же горшков, которые существовали здесь еще с сабастиновского времени. Эта особенность изучаемой керамики подтверждает тезис о возможной преемственности культур поздней бронзы (белозерской) и раннего железного века («киммерийской»). Что касается лощеной керамики, то она повсеместно отвечает новому, более высокому, технологическому уровню, характерному уже для керамики раннего железного века. Так называемое черное (а также оливковое, коричневое) лощение толстостенных кубков и корчаг вытесняет серое (менее качественное) лощение тонкостенных белозерских кубков. Новый характер лощения улучшает потребительские свойства сосудов – не только их внешнюю привлекательность, но и главное – их прочность и водонепроницаемость.

В целом результаты представленного исследования керамики из погребальных памятников IX – первой половины VII в. до н.э. свидетельствуют о формировании в кочевнической степи Северного Причерноморья мультикультурного феномена, керамический комплекс которого состоял из проявлений, принадлежавших, как минимум, к четырем генетически неоднородным группам: «белозерской»; степной, «фракийской» и лесостепной.

Уточнить или опровергнуть эти выводы можно лишь путем привлечения новых материалов, которые, несомненно, появятся и использование методов естественных наук, которые позволят более профессионально, аргументированно и в короткий срок определять и публиковать новые поступления керамики номадов предскифского периода раннего железного века. Это не только расширит представления об артефактной базе предскифского периода, но и подготовит почву для дальнейшего исследования лепной керамики Северного Причерноморья архаического периода который, представляющая сложный «лепной керамический мир» греков и скифов северной Понтики.

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО АНТИКОЗНАВСТВА (НА ПІДГОТОВЧИХ МАТЕРІАЛАХ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ 1925 р.)

Олександр Каряка

Інститут археології НАН України
Україна, 04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграду, 12
e-mail: akarjaka@ukr.net

Перші роки керівництва радянської влади на Україні пов'язані з явищем українізації у науковій сфері. Для археології це, перш за все, було усвідомлення українськими науковими установами та їх окремими представниками належності пам'яток Українській республіці, які мали слугувати розвитку власної національної науки та культури, збагаченню музейних колекцій, розвитку українських дослідників тощо.

1925 р. був визначним для української наукової спільноти, оскільки надходив 100-річний ювілей з відкриття Одеського історико-археологічного музею. Було вирішено відзначити цю дату проведенням масштабної археологічної конференції, яка мала охопити практично всі напрямки, що торкалися археологічних досліджень. Окрім суто археологів мали бути представлені також сфери «археологічної технології» (тобто методології польових досліджень), музеєзнавства, етнології, фольклору, мовознавства тощо. Більшості дослідників ця конференція уявлялась як відновлення традиції проведення всеросійських археологічних з'їздів після 15-річної перерви. Величезним було представництво на даному заході – запрошені діячі від майже всіх наукових установ історично-археологічного напрямку, музеїв, інститутів, університетів тощо.

Для розуміння масштабів запланованого заходу варто відзначити, що для її проведення було організовано три підготовчих комітети в окремих містах – Києві, Харкові й Одесі, які самостійно, так і в погодженні з іншими, розробляли плани проведення, тематику, склад і спрямованість секцій і доповідей. Для проведення майбутньої конференції у кінці квітня 1925 р. навіть було проведено «підготовчу конференцію» для представників підготовчих комітетів щоб остаточно владнати загальні організаційні питання. Бажаючих і тем доповідей було настільки багато, що їх кількість було вирішено обмежити – 100 доповідачів – через брак запланованих коштів згідно кошторису.

Однак, на превеликий жаль, ця визначна наукова подія так і не відбулась, а про її підготовку відомо, в основному, серед фахівців з історії археології.

У Науковому архіві ІА НАН України збереглися матеріали з підготовки проведення цієї конференції, серед яких цікавим блоком можна виділити документи, що стосуються античної тематики, а також планів на участь у ній окремих фахівців, їх теми доповідей.

Виходячи із збережених матеріалів конференції, антична тематика була запропонована лише одеським підготовчим комітетом. Згідно з розпорядженням Укрнауки було створено та затверджено «ядро» Підготовчого комітету Степової України – проф. Д.К.Третьяков (уповноважений Укрголовнауки), проф. С.С.Дложевський (директор Одеського музею), М.Ф.Болтенко («вчений кустос Одеського музею»), В.І.Гошкевич (директор Херсонського музею), Ф.Т.Камінський (директор Миколаївського музею).

У результаті роботи цього комітету серед численних і різноманітних доповідей було запропоновано виділити секцію V (у деяких документах VI), присвячену дослідженням античної та середньовічної тематики. Серед них планувалося висвітлити основні результати археологічного

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОБИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ І РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

вивчення Ольвії, Березані, Аккермана, Аджигольського маяку й інших пунктів (доповідачі – М.Ф. Болтенко, Б.В. Варнеке, С.С. Дложевський, Б.В. Фармаковський). Безпосередньо ольвійської тематики торкались доповіді стосовно виникнення самого міста, пошуку його найбільш ранніх шарів (особливо у районі сигнальної станції, чому був присвячений майбутній розкоп І), тривалості періоду його існування (доповідач Б.В. Фармаковський), пошуки залишків храму Аполлону Простату та відносини Ольвії з Мілетом. Результати вивчення нових епіграфічних знахідок мав доповідати С.С. Дложевський. Про античну нумізматику Північного Причорномор'я – О.М. Зограф, проблеми давньогрецької колонізації та торгівельних зносин – Г.Ф. Цомакіон, результати розкопок на Гераклеїському півострові (Херсонес) – І.Н. Бороздін.

У дослідженнях острова Березані було поставлено завдання з'ясувати значення його поселення протягом римського періоду. Крім цього були запропоновані доповіді про іонійську кераміку Березані, проблему пошуку «Білого острова Ахіла» та розвиток вірувань місцевого населення доеллінського часу і вплив на них стародавніх греків. У самій програмі були вказані прізвища не всіх дослідників, але загалом запропоновано близько десяти доповідей. Окрім цього, до участі у конференції були запрошені іноземні фахівці – «Мініс (Кембридж), Потье (Париж), Роденвальдт (Берлін), Кубічек (Відень), Тальгрєн і Фйлію (Гельсінгфорс), Богаєвський і Фармаковський (Ленінград), Бороздін (Москва), Нідерле (Прага) та інш.».

Розвиток подальших подій привів до поступового згортання ідеї проведення всеукраїнської археологічної конференції, оскільки політичну верхівку радянської держави не задовольняла бурхлива активність українських археологів, які збирались провести такий масштабний захід раніше всеросійського та всесоюзного. У результаті на проведення конференції просто не виділили гроші. Наслідком цього – наступного року на всеросійській конференції у Керчі ВУАК фактично відмовився від участі, лише делегувавши кількох представників для привітального слова, оскільки археологічні дослідження Криму того часу виходили за межі компетенції українських археологів.

О РАСКОПКАХ ОЛЬВИИ В «ARCHÄOLOGISCHER ANZEIGER» (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)

Александр Кузьмищев

Институт археологии НАН Украины
Украина, 04210, г. Киев, проспект Героев Сталинграда, 12
e-mail: a.kuzm@ukr.net

Представители научного археологического сообщества конца XIX – начала XX века тесно сотрудничали друг с другом, обмениваясь информацией об опубликованных работах и проведенных исследованиях на страницах не только отечественных, но и зарубежных изданий. Не были исключением и ученые-антиковеды специализирующиеся на изучении древностей Северного Причерноморья. Например, с 1887 по 1891 гг. тогда еще начинающий историк античности Э.Р. фон Штерн публикует на французском языке в журнале «Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes» (пер. с фр. «Журнал филологии, литературы и древней истории») литературные обзоры выходящих в Российской империи исследований по античности.

К сожалению, историография публикаций, посвященных археологическим исследованиям Северного Причерноморья в европейских изданиях рубежа XIX-XX века, крайне скупа. Это обусловлено тем, что в период создания таких работ в этом не было необходимости, а позже, вплоть до конца XX в., доступ к зарубежной литературе, тем более узкоспециализированной, был затруднен. В то же время, учитывая возросший интерес к истории становления археологической науки, а также изучение на новом научно-методическом уровне результатов раскопок прошедших времен, такое исследование представляется актуальным. Дело в том, что иногда информация, которая там печаталась, не имеет дублирования в отечественных изданиях и является единственным источником, расширяющим наши познания как о проведенных раскопках, так и найденных памятниках материальной культуры.

Одним из самых важных немецкоязычных журналов в области археологии с конца XIX в.

является «Archäologischer Anzeiger» (пер. с нем. «Археологический вестник»). Археологический вестник впервые появился в 1889 г. в качестве дополнения к Ежегоднику Германского археологического института (JDAI).

Впервые на его страницах специальная заметка о находках в Северном Причерноморье, в том числе Ольвии, появилась в 1897 г. и была написана немецким археологом Гансом Драгендорфом (1870-1941). Собирая материал для диссертационного исследования, посвященного классификации римской terra sigillata, исследователь ознакомился, в числе прочих, с музейными и частными коллекциями Кишинева, Одессы, Херсона.

В частности, автор описал свое знакомство с коллекцией Ивана Кассиановича Суручана, многие из находок которой происходили из Ольвии, особенно выделив многочисленные изделия из стекла и «богатые находки из металла, особенно золото, в которых Южная Россия не имеет себе равных». Описывая свое пребывание в Херсоне, автор отмечает, что этот город является местом для наблюдений и собирательства находок из Ольвии, которые в большинстве, к сожалению, добываются незаконными методами, но ситуация меняется к лучшему благодаря энергичной деятельности местного правительства против охотников за сокровищами и скупщиков краденого, что является заслугой В.И. Гошкевича. Автор отмечает, что В.И. Гошкевич уже собрал коллекцию античных находок из Ольвии и других мест, которые пока размещаются в его квартире, но в будущем создание музея неизбежно.

В 1899, 1901-1902 гг. на страницах «Археологического вестника» информацию об археологических находках Юга России публикует Гангольф Егорович Кизерицкий (1847-1903) – археолог, главный хранитель отделения древностей Императорского Эрмитажа.

В первых сообщениях о раскопках от 1899 г. Ольвия не упоминается. Там подана информация об исследованиях в Пантикапее, Херсонесе, Тавриде в целом, а также на Северном Кавказе. Но уже в публикации за 1901 г. Г.Е. Кизерицкий обращает внимание на Ольвию Понтийскую, отметив, что она продолжает давать множество интересных находок, но при этом, предположительно оттуда же, поставляются некачественные апулийские вазы, которые до этого были неизвестны в данном регионе. Автор предположил, что это может быть связано с тем, что раньше в Ольвии не производилось столько раскопок как сейчас (Ольвию начали массово грабить крестьяне из-за голода 1900-1901 гг.), но это мог быть и современный экспорт таких ваз в Одессу, поскольку «даже небольшие вазы оплачиваются коллекционерами в Одессе в десять раз выше, чем в Неаполе». Позже, благодаря Э.Р. фон Штерну, выяснилось, что второе предположение оказалось верным.

В сообщении за 1902 г. Г.Е. Кизерицкий пишет, что в Ольвии и на о. Березань было найдено множество керамики архаического периода, а также большая орнаментированная амфора более позднего времени и бронзовая статуэтка молодого человека, вероятно, местного производства.

Но наиболее важную информацию на страницах «Археологического вестника» по раскопкам, проводившимся в Северном Причерноморье, опубликовал многолетний исследователь Ольвии Борис Владимирович Фармаковский (1870-1828). Он ежегодно писал подробные заметки, посвященные археологическим исследованиям юга Российской империи, с 1903 по 1912 год.

Публикации состоят из текстового описания того, что изучалось в прошедшем году и фотографий, не все из которых вошли в русскоязычные издания, например в «Отчеты археологической комиссии» (ОАК) и «Известия археологической комиссии» (ИАК).

Например, во время раскопок ольвийского некрополя в 1904 г. Б.В. Фармаковский исследовал небольшой курган (4 м в высоту, 40 м диаметром) к западу от оборонительной стены цитадели, в котором оказалось несколько каменных гробниц с двускатной крышей и грунтовые захоронения. Всего было обнаружено 37 погребений. Часть текстовой информации и фотографий гробниц содержится только в «Археологическом вестнике», не имея идентичных данных в «Отчетах археологической комиссии». В меньшей степени это характерно и для раскопок Ольвийского городища.

Также в заметках «Археологического вестника» содержится информация об ольвийских находках, некоторые из которых не были представлены в отечественных изданиях. Так, во время раскопок некрополя 1906 г., в разграбленном погребении, которое автор отнес к VI в. до н.э., были обнаружены две плоские бронзовые накладки по форме напоминающие капитель с двумя волютами, относящиеся к эпохе архаики. Данные накладки украшали изделие из железа (возможно кинжал или меч) и были скреплены 4 бронзовыми гвоздями. Информации об этой

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОБИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ І РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

находке нет ни только в «Отчетах археологической комиссии», но и в монографии В.М. Скудной, посвященной архаическому некрополю Ольвии. В 1907 г. Императорской археологической комиссией были приобретены предметы из Ольвии, в том числе фигурный сосуд в форме головы Менады, фотографии которых представлены в «Археологическом вестнике».

Особенно много дополнительной информации об исследованиях Ольвии содержится в последних довоенных публикациях за 1911-1912 гг. Например, в заметке о раскопках ольвийского некрополя в 1911 г. содержится фотография погребения № 78, где сожженный прах покойного был положен в чернолаковый сосуд, а вокруг него располагались 17 хиосских позднепухлогорлых амфор. До этого данное погребение было известно только по прорисовке в ОАК за соответствующий год. Во время раскопок в 1912 г. был исследован курган в урочище «сто могил», относящийся к эллинистическому времени, в основном погребении которого были обнаружены золотые штампованные бляшки, а также золотая подвеска в виде женской головы со стефаной. Фотография данных находок была помещена автором только в «Археологическом вестнике». То же касается и части находок с городища.

Такая ситуация была связана с тем, что Б.В. Фармаковский планировал издать серию отдельных подробных публикаций по раскопкам как ольвийского некрополя, так и находкам с городища, как он это делал по итогам изучения ольвийского некрополя за 1901 г. и раскопкам Зевсового кургана и нижележащего жилого квартала эллинистического времени в 1902-1903 гг. Об этом упоминал сам автор на страницах ОАК за 1912 г. Но этим планам не суждено было сбыться в полной мере, была издана лишь часть находок архаической эпохи на страницах Материалов по археологии России.

Поэтому публикации результатов раскопок в Археологическом вестнике представляют не только историографический, но и практический интерес, позволяя узнать новую информацию, либо уточнить имеющуюся, по раскопкам Ольвии начала XX в.

ІЗРАЇЛЬ ДАВИДОВИЧ РАТНЕР І ЙОГО ВНЕСОК У ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

Антон Костенко

Херсонська централізована бібліотечна система
Україна, 73000, м. Херсон, вул. Потьомкінська 97
e-mail: anthonyvkostenko@mail.ua

Основна заслуга у справі повоєнного відновлення херсонської музейної польової археології й упорядкування та формування у 1950-х – 1970-х рр. музейної археологічної колекції належить *Ізраїлю Давидовичу Ратнеру* (1919-1993 рр.) та його дружині та співробітникові *Людмилі Іванівні Костюк* (1914-1993 рр.). Їхні імена понад сорок років були пов'язані з розвитком наукового краєзнавства, музейної справи й археологічної науки Херсонщини.

Попри великий науковий і просвітницький доробок цих дослідників, за 25 років, що минають цього річ від дня їхньої смерті, не опубліковано жодної статті чи бодай нарису, які окреслили б життєвий шлях І.Д. Ратнера та Л.І. Костюк і спробували б визначити їхнє місце в історії південноукраїнської археології.

У цій публікації ми спробуємо розглянути життєпис І.Д. Ратнера у контексті дослідження античних пам'яток Північного Причорномор'я (наголошуємо, що ці дослідження були лише частиною наукової праці дослідника, а відтак відтворення його повної біографії та наукового спадку мало б охопити ширше коло тем – і така біографія згодом неодмінно має бути написана). Джерелами ж інформації для нас слугуватимуть передусім документи та публікації самого І.Д. Ратнера, а перші тридцять років його життя відтворено переважно завдяки усній традиції (що походить від розповідей І.Д. Ратнера його молодшим колегам), зафіксованій *Євгеном Володимировичем Вдовиченком* у неопублікованому нарисі історії археологічних фондів Херсонського обласного краєзнавчого музею.

І.Д. Ратнер народився 1 травня 1919 р. у Миколаєві. Тут минули його дитинство та юність. У 1937 р. він закінчив середню школу та вступив до педагогічного інституту. Навчаючись на IV курсі

факультету російської мови та літератури, перейшов на заочне відділення та почав працювати шкільним вчителем. У 1941 р., з розгортанням на теренах України Другої світової війни, І.Д. Ратнер був евакуйований до міста Балашова Саратовської області, де й працював учителем, а одночасно «підпрацьовував» актором у театрах Астрахані, Балашова й Актюбинська.

У 1943 р. його мобілізували до лав Червоної армії. Спочатку І.Д. Ратнер став курсантом військового піхотного училища, а завершивши його у грудні 1944 р. – отримав звання молодшого лейтенанта. З лютого до вересня 1945 р. він командував взводом 31-го стрілецького полку 40-ї учбової стрілецької дивізії.

Після демобілізації, у листопаді 1945 р., І.Д. Ратнер повернувся до Николаєва, де спочатку влаштувався «літературним працівником» до редакції газети «Бугская заря». Там, як він згодом згадував, І.Д. Ратнер вперше усвідомив страшний тиск сталінської тоталітарної системи, що «душила живу думку та живе слово у пресі».

Розчарувавшись у радянській журналістиці, наступного 1946 р. І.Д. Ратнер працевлаштувався науковим співробітником Николаївського обласного історичного музею, де й захопився археологією та давньою історією українського Півдня. Невдовзі він переходить на посаду наукового співробітника заповідника «Ольвія» Інституту археології Академії наук УРСР. Під керівництвом відомого дослідника-археолога *Лазаря Мойсейовича Славина* (1906-1971 рр.), І.Д. Ратнер опанував методику археологічного дослідження. Його робота складалася з безпосередньої участі у розкопках, виконання планів пам'яток стародавнього міста, що відкривалися експедиціями 1947-1949 рр.

В очолюваній Л.М. Славиним Ольвійській експедиції Інституту археології АН УРСР розбором та обробкою археологічного матеріалу займалася Л.І. Костюк, співробітниця Николаївського історичного музею. Спільність інтересів і щоденне спілкування переросли у щось більше, невдовзі І.Д. Ратнер і Л.І. Костюк одружилися.

Наприкінці 1948 р. Л.І. Костюк стала науковим співробітником Херсонського обласного історичного музею. Слідом за дружиною до Херсона переїздить і І.Д. Ратнер. Втім, навіть оселившись у Херсоні, він до 1952 р. продовжував працювати в Ольвії та брав участь в археологічних дослідженнях як самого античного міста, так і його сільської округи – хори.

У 1950 р. він вперше очолив археологічні розкопки – це було дослідження античного поселення IV – поч. III ст. до н.е. біля урочища Глибока Пристань (поблизу села Софіївка Білозерського району Херсонської області). Загальне керівництво роботою цієї Буго-Дніпровської експедиції Інституту археології АН УРСР здійснював Л.М. Славин, а Херсонський історичний музей представляла Л.І. Костюк. Матеріали цих досліджень стали першою колекцією І.Д. Ратнера, переданою до археологічних фондів Херсонського обласного історичного музею.

Також протягом польового сезону 1950 р. І.Д. Ратнер провів археологічні розвідки ще на двох античних пам'ятках Херсонщини – Садибі Литвиненка (село Станіслав Білозерського району) та Золотому Мисі (село Широка Балка Білозерського району).

Наступними його «античними» дослідженнями стали розкопки поселення IV-III ст. до н.е. поблизу села Кисляківка (зараз – Лимани) Вітовського (раніше – Жовтневого) району Николаївської області – як і раніше, загін І.Д. Ратнера входив до складу очолюваної Л.М. Славиним «великої» експедиції ІА АН УРСР, яка того року носила назву Снігурівсько-Інгулецької. Серед знахідок дослідника фрагменти червоноглиняних амфор, чорнолакового, сіроглиняного, червоноглиняного гончарного посуду, фрагменти ліпного посуду, ліпний світильник; фрагменти виробів з глини, каменю, металів. Усього ж «Кисляківська» археологічна колекція, також передана І.Д. Ратнером до Херсонського музею, нараховує 265 одиниць зберігання.

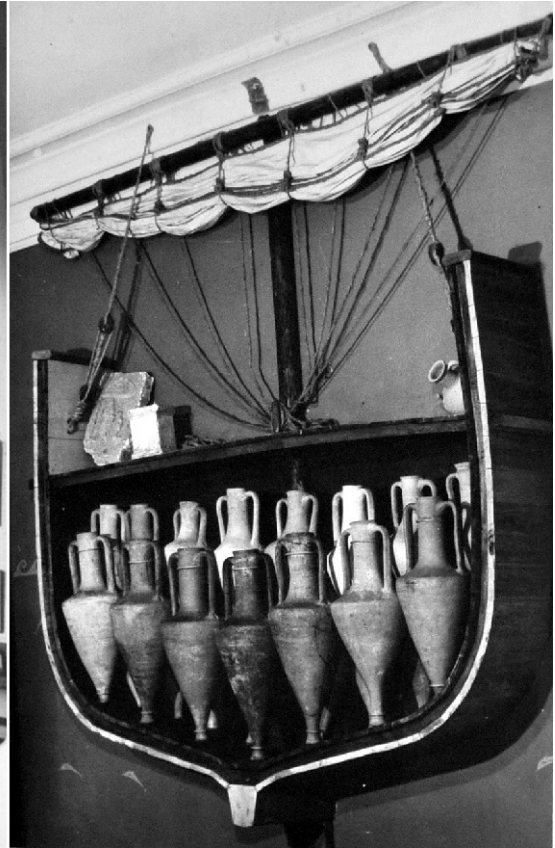
У 1952 р. І.Д. Ратнер залишив працю у заповіднику «Ольвія» й остаточно перейшов до Херсонського обласного історичного музею на посаду наукового співробітника. Вже за два роки – у 1954 р. – він очолив відділ історії дорадянського періоду. До структури цього відділу було включено й археологічні фонди, зберігачем яких відтоді офіційно стала Л.І. Костюк. Завдяки їхній праці протягом наступних десятиліть відновилася організована робота музейних археологічних фондів. Згодом, у 1963 р., херсонські музеї – обласний історичний і краєзнавчий (природничий) – об'єднали у Херсонський обласний краєзнавчий музей. Але й в об'єднаному музеї археологічний напрямок роботи надалі закріплювався за відділом історії дореволюційного періоду на чолі якого стояв І.Д. Ратнер.

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОБИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ І РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

Протягом цього часу він продовжував польові археологічні дослідження, серед іншого провадячи і розкопки античних пам'яток. У 1957 р. він разом з *Дмитром Яковичем Телегіним* (1919-2011 рр.) провів розвідки постскіфського городища поблизу смт. Горностаївка (Горностаївського району Херсонської області) – тут дослідники зібрали фрагменти амфор, ліпного та червоноглиняного посуду. У 1965 р. *І.Д. Ратнер* разом з *Августом Ернестовичем Вірлічем* (1931-2017 рр.) здійснив розвідку античного городища Скелька (поблизу села Олександрівка Білозерського району Херсонської області). Тут дослідники зібрали такі матеріали: фрагменти черепиці, амфор, ліпного, червоноглиняного, сіроглиняного, чорнолакового посуду; глиняне прясельце, бронзове вістря стріли IV-III ст. до н.е., уламки точильних каменів.

І.Д. Ратнер і Л.І. Костюк впорядковують музейну експозицію історії на вул. Ушакова, 1956 р.

Інсталяція «Давньогрецька трієра у розрізі» у музейній оглядовій експозиції на вул. Леніна (Соборній), 1982 р.

Останнім польовим дослідженням античної пам'ятки стала для *І.Д. Ратнера* розвідка на Золотому Мисі у 1975 р., але над античною темою він і далі працював в інших сферах своєї діяльності. Протягом 1978-1982 рр. Херсонський краєзнавчий музей здійснював переїзд до нового головного корпусу, наданого обласною владою, й облаштування там виставкових та експозиційних площ. У новій оглядовій експозиції музею «під археологію» виділили чотири зали, розбудову яких очолив *І.Д. Ратнер*. Два з чотирьох залів стали «античними»: «Скіфо-грецький період» – дев'ятий зал оглядової експозиції, «Ольвія і давньогрецькі міста на теренах Південної України» – десятий зал оглядової експозиції. Однією з найвідоміших інсталяцій цих залів, спорудженою з ініціативи *І.Д. Ратнера*, є макет давньогрецької трієри у розрізі – донині він лишається одним з упізнаваних «брендів» краєзнавчого музею.

За довгий час роботи у музеї *І.Д. Ратнер* став визнаним авторитетом у галузі музейної справи, знавцем методики та практики побудови музейних експозицій. Але окрім суто археологічної та музейної роботи він завжди знаходив час для популяризації минулого серед пересічних херсонців. Зокрема, велику увагу *І.Д. Ратнер* надавав написанню науково-популярних статей для херсонської преси, брав участь у радіопередачах – і часто акцентував увагу саме на античному минулому

південного краю. Для прикладу назвемо його ґрунтовні газетні статті «*Про що розповідає Геродот*» і «*Скіфські кургани*»; насправді ж його просвітницьких газетних публікацій за роки роботи вийшло кілька сотень. Долучився він і до підготовки «*Радянської енциклопедії історії України*», «*Історії міст і сіл Української РСР*» та інших фундаментальних видань. Згодом він видав й окремі узагальнюючі книги: «*Довідник з археології України. Херсонська область*» (1984 р.) та «*Древности Херсонщины*» разом з Л.І. Костюк (1989 р.).

У 1970-ті рр. І.Д. Ратнер активно працював у регіональному осередку Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. У Товаристві він був членом правління Херсонської обласної організації й очолював її секцію охорони пам'яток археології. У цей час І.Д. Ратнер працював над створенням системи паспортів на пам'ятки археології Херсонщини та склав паспорти на всі пам'ятки союзного та республіканського значення і на більшу частину пам'яток археології місцевого значення – зокрема й на античні пам'ятки Херсонської області.

У 1982 р. І.Д. Ратнер залишає посаду завідувача відділу історії дореволюційного періоду за станом здоров'я. Але й після цього він до кінця десятиріччя продовжував свою просвітницьку працю як член науково-методичної ради Херсонського обласного державного архіву й один з натхненників пам'яткоохоронного руху на Херсонщині.

Відтак можемо стверджувати, що науковим спадком І.Д. Ратнера у галузі античної археології стали: зібрані ним археологічні колекції, впорядкована й офіційно затверджена пам'яткоохоронна документація на античні пам'ятки у межах Херсонської області, популяризація античного минулого через власні публікації та методами музейного експонування.

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ НІАЗ «ОЛЬВІЯ» НАН УКРАЇНИ

Сергій Шеїн

Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія» НАН України
Україна, 57540, Миколаївська обл., Очаківський р-н, с. Парутине, вул. Ольвійська, 47
e-mail: shein@ukr.net

Після утворення у травні 2016 р. у НІАЗ «Ольвія» НАН України відділу Археології Нижнього Побужжя відбулося суттєве переформатування наукової роботи. Основним її напрямком у заповіднику стало виконання теми фундаментальних досліджень, започаткованої член-кореспондентом НАН України С.Д. Крижицьким у 2010 р., що здійснювалася разом з С.С. Шеїним. Дана робота мала на меті створення загального реєстру відкритих нерухомих пам'яток городища, які зараз експонуються під відкритим небом.

Реєстр побудовано за такою схемою: коротка історія дослідження окремих споруд або комплексів споруд з обґрунтуванням вибору об'єктів експонування, рекомендації щодо першочергових консерваційних і протируйнівних заходів з максимальним збереженням автентичних кладок, вимосток, цистерн, водогонів тощо. Створення реєстру передбачає постійний моніторинг стану відкритих споруд з метою підтримки їх екскурсійно-туристичної привабливості, зв'язком з туристичною інфраструктурою заповідника.

Музеєфікація античних будівельних об'єктів почала проводитися системно лише в останні десятиліття. Так як найбільш експозиційно привабливими є будівельні залишки центральної частини Верхнього міста, які включено в екскурсійний маршрут, саме вони потребують найбільшої уваги, так як під впливом природно-кліматичного фактору їх руйнація найбільш помітна.

З метою оцінити реальний сучасний стан будівельних залишків і визначити ступінь їх експозиційної репрезентативності для подальших планів реставрації та музеєфікації було розпочато роботу по дослідженню сучасного стану античних будівель і споруд. Під час проведеної роботи було складено порівняльні плани ділянок розкопів з метою порівняння їх сучасного стану та стану на момент розкопок і проведених раніше реставраційних робіт для виявлення стадії збереженості об'єктів. Також з метою фіксації повної інформації по кожній ділянці розкопу, де розміщуються експозиційні античні залишки, було здійснено фотофіксацію будівельних залишків та їх елементів,

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОБИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ І РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

заміри та детальний опис відповідно до методики опису кладок, розроблених С.Д. Крижицьким. Отримана інформація була занесена до паспортів на нерухомі об'єкти. У цілому характеристика античних будівельних залишків включає оцінку ступеня збереженості об'єкту, датування, потребу в музеєфікації. Дана наукова робота дозволить отримати реальне уявлення про поточний стан об'єкта, відслідковувати зміни, виявляти критичні тенденції, стане цінним джерелом для наступних дослідників.

Оскільки більша частина експозиційних об'єктів була частково відновлена у 1960-х роках, на сучасному етапі було запроваджено нову технологію консервації з використанням винятково автентичного каменю (ділянки «І», «АГД»). Це дало змогу надати іншого вигляду низці споруд Верхнього міста, відновити їх початковий вигляд (ділянка «Східний торговельний ряд»). Саме під час робіт по паспортизації будівельних залишків фіксувався їх відновлений вигляд (ділянка «Західні ворота»), що дасть змогу контролювати стан споруд у подальшому та проводити, у разі необхідності, нові заходи реставрації та консервації.

Поряд з науково-дослідною та пам'яткоохоронною роботою у заповіднику розробляється нова стратегія перспективного розвитку на іншому, ніж у попередні часи, рівні. Результатом цього стало розроблення в.о. директора С.С. Шеїним і подано на розгляд і затвердження до НАН України Програми розвитку заповідника на найближчі п'ять років, що має сприяти його збереженню та подальшому розвитку як наукового та туристичного об'єкта, що нерозривно поєднано у сучасному заповіднику. Основною метою Програми є здійснення низки заходів з вивчення, охорони та збереження об'єктів культурної спадщини заповідника та пов'язаних з ними територій: вивчення рухомих і нерухомих предметів та об'єктів давньої матеріальної культури, проведення науково-дослідної, науково-методичної та культурно-освітньої роботи з метою популяризації національної пам'ятки археології та створення наукового та туристично привабливого центру. Виходячи із значимості Ольвії як археологічного об'єкта та сучасних проблем у його функціонуванні, виконання заходів програми складається з низки завдань.

Глобальні завдання мають на меті залучення НІАЗ «Ольвія» до переліку Об'єктів культурної спадщини ЮНЕСКО, розширення міжнародних наукових досліджень на договірних засадах, прийняття проекту Концепції розвитку заповідника, поновлення Генерального плану НІАЗ «Ольвія», створення на території заповідника відкритого музею європейського зразка з усіма необхідними атрибутами та структурою.

Завдання обласного рівня повинні передбачати активну роботу між заповідником і районною й Обласною Держадміністраціями у плані поновлення інфраструктури місцевих доріг, налагодження туристичного бізнесу у регіоні, проведення регулярних масових заходів туристичного спрямування.

Так як у заповіднику нерозривно поєднано науку та туризм, реалізація внутрішніх завдань повинна створювати сприятливі умови для здійснення наукових досліджень і проведення заходів із залучення коштів для розвитку заповідника як туристичного центру – першочергово шляхом розширення надання туристичних послуг. Це, з одного боку, дасть можливість модернізації туристичної інфраструктури, яка, у свою чергу, відкриє можливість, зокрема фінансову, для покращення умов розвитку наукового потенціалу заповідника.

Неухильне виконання заходів Програми дасть змогу забезпечити наукове вивчення, належне збереження, використання рухомих і нерухомих пам'яток античної історії та культури, забезпечити облік і контроль за об'єктами культурної спадщини, наблизити рівень туристичного обслуговування до європейського рівня, прискорити інтеграцію української культури у світовий культурний простір, що, безумовно, сприятиме формуванню позитивного іміджу України у світі, забезпечить доступність до історико-культурного надбання нації широким верствам суспільства.

Одним з головних напрямків діяльності заповідника є збереження об'єктів національного надбання – як нерухомих (будівельні об'єкти городища Ольвії та Березані), так і рухомих (матеріали музейних і наукових фондів). Для них мають застосовуватись заходи, спрямовані на їх наукову консервацію та реставрацію з ціллю подальшого зберігання, вивчення й експонування. З ціллю музеєфікації археологічних нерухомих об'єктів під відкритим небом роботи доречно проводити там, де збереженість споруд дозволяє відтворити їх найбільш репрезентативний план. На таких ділянках, як Склеп Єврисивія й Арети, «АГД», Зевсів курган, «І», Східний і Західний теменоси, «НГФ», «НГС», Північний оборонний мур цитаделі, Оборонний мур на Заячій балці, Західні ворота на сьогодні заповіднику вдається підтримувати їх в експозиційному стані. Однак археологічні об'єкти на таких

ділянках, як «Л», «М», «Р-19», «НГ», «НГЦ» вже викликають занепокоєння, оскільки їх стан втратив, або втратить найближчим часом, свою експозиційну привабливість. Те ж саме стосується споруд, відкритих на острові Березань, де лише останнім часом було вжито необхідні консерваційні заходи. Відповідно, постійний моніторинг стану законсервованих споруд заповідника є першочерговим завданням, а консерваційні заходи мають проводитися на системній науково обґрунтованій основі. Зокрема, після огляду у 2017 р. стану склепу Зевсова кургану та склепу Єврисивія й Арети архітектором Ю.М. Серовим і наданих останнім рекомендацій стосовно першочергових робіт по реабілітації даних споруд, у заповіднику власними силами було розпочато роботи по відновленню внутрішніх деталей склепів, не дивлячись на відсутність спеціалізованих робітників у даній сфері. На 2018 рік заплановано розробку та спорудження власними силами мобільного перекриття входу до склепів, що має на меті повністю запобігти проникненню сезонних опадів до внутрішньої конструкції.

Наступним важливим напрямком роботи заповідника є облік, експонування та наукове вивчення рухомих археологічних пам'яток, які постійно зберігаються у Наукових фондах НІАЗ «Ольвія». Не дивлячись на невідповідність приміщення фондосховища технічним вимогам та умовам зберігання колекцій, воно є чи не найбільшим серед тих, в яких зберігаються матеріали з розкопок Ольвії, її некрополя та поселень хори. Одне з найближчих завдань – облаштування нового сховища відкритого типу для зберігання колекції античних амфор.

За останні десять років у НІАЗ «Ольвія» під керівництвом старшого наукового співробітника Національного музею історії України М.А. Хомчик було створено нову та суттєво переформатовано стару експозицію у лапідарії. Зараз відділ проводить доукомплектування експозиції у закритому приміщенні, її розділено на окремі частини за функціональним використанням виробів з каменю, створено допоміжний фонд, налагоджено облік експозиційних експонатів у музеї та на майданчиках просто неба, проводиться періодична реставрація експонатів. Музей-лапідарій у закритому приміщенні та три відкриті майданчики лапідарію входять в оновлений туристичний маршрут, а всі наявні кам'яні вироби щороку вивчаються та, за потреби, реставруються науковцями.

Серед проблемних питань, вирішення яких має сприяти внутрішній і зовнішній діяльності заповідника, можна виділити наступні: розширення внутрішньої структури установи, її кадрове забезпечення, експозиційна діяльність розвиток туристичної інфраструктури, просвітницька діяльність.

Системна праця над вирішенням основних проблем як у науковому, так і в туристичному напрямку діяльності заповідника дасть змогу підняти на новий рівень видатну античну пам'ятку, якою є Ольвія, та забезпечити її збереження для наступних поколінь.

ОЛЬВІЙСЬКИЙ ЛАПІДАРИЙ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ КОЛЕКЦІЙ

Сергій Шеїн¹, Ірина Костюк²

¹ Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія» НАН України
Україна, 57540, Миколаївська обл., Очаківський р-н, с. Парутине, вул. Ольвійська, 47
e-mail: shein@ukr.net

² Національний музей історії України
Україна, 01001, м. Київ, вул. Володимирська, 2
e-mail: yura.but@gmail.com

Одним із пріоритетних напрямів у дослідженні античної Ольвії є робота щодо вивчення, упорядкування та збереження унікальної лапідарної колекції. Предмети лапідарію, загальна кількість яких перейшла за тисячу одиниць зберігання, потребують окремого розділу у планових темах наукових досліджень як один з головних джерел інформації по історії античного міста. До того ж упорядкування існуючої експозиційної лапідарної колекції сприятиме донесенню багатогранної античної спадщини до найширших верств населення. Адже, незважаючи на велику значимість лапідарного зібрання, як історико-документальну, так і художньо-естетичну, його можливості повною мірою не використовуються. Лапідарій, як об'єкт наукової діяльності у

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОБИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ І РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

заповіднику, потребує нового активного підходу та планомірності у роботі по обробці наявних експонатів і вивченню нових.

Історія створення Лапідарія у заповіднику бере початок з 60-х років ХХ ст., коли у заповіднику на відкритому майданчику біля музею була облаштована площадка для експозиції виробів з каменю різного призначення. Але при створенні першої лапідарної експозиції не було враховано музейні вимоги до її оформлення. Протягом регулярних археологічних розкопок городища, некрополя та хори Ольвії протягом останніх десятиліть кількість лапідарних знахідок суттєво збільшилася.

На сучасному етапі у заповіднику зберігається лапідарна колекція знахідок виробів з каменю, які демонструють майже всі сфери життя ольвіополітів. Це і кам'яні сільськогосподарські знаряддя та конструктивні елементи античних механізмів, велика кількість архітектурних деталей, предмети військової справи, релігійного життя та дозвілля. Всі ці предмети різносторонні та мають велике історичне значення. Донедавна будь-якої впорядкованості у лапідарній колекції заповідника не було. Лише з 2007 р. починається проводитись робота по систематизації існуючої колекції. За розпорядженням тогочасного начальника Ольвійської експедиції ІА НАН України В.В. Крапівіної для музею-лапідарія заповіднику надано постійне закрите приміщення. Одна із причин довгого занедбання лапідарію – відсутність приміщень та облаштованих місць зберігання предметів. Як наслідок – хаотичне розміщення більшої кількості лапідарних знахідок по території заповідника, зокрема на двох відкритих майданчиках. Після ремонту одного з приміщень заповідника частина лапідарної колекції почала експонуватися у більш сприятливих умовах як для зберігання, так і для вивчення пам'яток. З цього часу в заповіднику було облаштовано чотири експозиційні ділянки лапідарію: у приміщенні нового музею-лапідарія та на трьох відкритих майданчиках. До того ж є логічним та обґрунтованим оформлення однієї з відкритих площадок як архітектурної, видової.

Важливим моментом у впорядкуванні лапідарної колекції стало розміщення експонатів по розділам, що сприяло тематичному вивченню й експонуванню знахідок. За останні роки поряд зі створеними розділами архітектури, сільського господарства, морської справи, некрополем, містобудуванням, у музеї-лапідарії та на відкритих майданчиках започатковано нові тематичні розділи: військова справа, релігійний світогляд. При перегляді предметів фондосховища заповідника було виявлено та вивчено раніше неопубліковані знахідки ольвійських кам'яних знарядів, які не мають аналогів в інших музеях. Потребує створення і розділ, що стосується ольвійської торгівлі, адже у колекції знаходяться вагові гирі, особливої уваги серед яких займає цікава знахідка великої вагової гирі, яка використовувалася в оптовій торгівлі.

Щороку у заповіднику здійснюється робота по паспортизації існуючих лапідарних знахідок. Зокрема, у 2017 р. на відкритому майданчику № 2 проводилося вивчення й упорядкування унікальних ольвійських сільськогосподарських ступ, серед яких вирізняються ступи циліндричної, конусоподібної, чоботоподібної та рюмкоподібної форм. Зокрема, встановлено факт використання ступ з отвором у нижній частині чаші для відокремлення зерна від шелехи та для подрібнення зерна на крупу. Проблемою залишається визначення точного часу та місця відкриття ступ при розкопках, так як дана інформація у заповіднику відсутня. 6 ступ розкопано до 1970-х років, які можна віднести до часів розкопок Л.М. Славіна. 4 ступи у кінці ХХ ст. на ділянці «Р-25». Колекція лапідарію щороку поповнюється як новими знахідками зі щорічних розкопок, як, наприклад, конструкція кам'яного саркофагу з некрополя, якому у найближчий час потрібно надати експозиційного вигляду, так і по новому інтерпретованими знахідками під час розкопок минулих десятиліть.

Ще одна проблема лапідарію – незадовільний стан більшості лапідарних пам'яток через їх тривале зберігання у незадовільних умовах. Багато кам'яних елементів експозиції, зокрема тих, які знаходяться на відкритих майданчиках, уражені грибок і потребують чистки та реставрації. У рамках Ольвійської експедиції співробітниками щороку вказана робота проводиться, але через значну кількість експозиційних елементів їх обробка здійснюється у невеликому об'ємі.

Проблема збереження, реставрації та консервації скульптури, яка зберігається й експонується просто неба завжди була актуальна. В Ольвії це такі матеріали як мармур, вапняк і пісковик. Найкраще вирішення проблеми їх збереження – перенесення даної групи пам'яток у закриті приміщення музею-лапідарія, що поступово здійснюється в останні роки.

Просто неба в умовах місцевого клімату під дією фізичних і біологічних факторів матеріали з

каменю, які багато століть були «законсервовані» ґрунтом, поступово змінюють свою структуру, а саме, збільшується пористість верхнього шару, з'являються мікротріщини, що веде до руйнації як самого каменю, так і пам'ятки. Температурно – вологісні перепади, зміна пори року – жарке літо, опади, холодна зима, прискорюють деструкцію.

Для ольвійської скульптури притаманна ураженість каменю лишайником по причині проникнення в утворені мікротріщини та тріщини ґрунтових забруднень, що створює сприятливі умови для його проростання. Особливо схильні до деформації вироби з більш пористої та менш щільної структурою – вапняк і пісковик. Мармур теж руйнується, хоча візуально це не так помітно через його відносно щільну структуру.

У липні 2017 р. в НІАЗ «Ольвія» було здійснено польову реставрацію вівтаря зі світло-сірого мармуру з латинським написом, присвяченим Артеміді. Даний вівтар – випадкова знахідка Б. Фармаковського на початку ХХ ст. Поверхня вівтаря була вкрита пило-брудовими нашаруваннями та лишайником, особливо у нижній частині.

Програма реставраційних заходів складалась з розчистки та консервації. У процесі розчистки флейцом наносився секторами (приблизно 20x50 см) спінений розчин дитячого мила. Через 5-10 хвилин пом'якшений лишайник обережно знімався механічно негострим медичним шпателем підрізуючими рухами. У залежності від щільності нашарувань операція повторювалась 2-3 рази. Потім розчистка продовжувалась м'якою щіткою мильним розчином. У першу чергу було розчищено горизонтальну поверхню, де найбільше забруднення знаходилися у заглибленнях чаш, а потім секторами розчищалися торці. Після ретельної промивки проточною водою та сушіння на повітрі поверхню було двічі законсервовано полімерною ґрунтовкою на водній основі для зовнішнього застосування. Паралельно проводилась фотофіксація процесів реставрації. Після проведених заходів вівтар набув експозиційного вигляду та знаходиться під наглядом зберігача фондів і реставраторів. Реставрацію лапідарних кам'яних виробів Ольвії планується продовжити й у наступні роки.

На сьогодні велика кількість лапідарних предметів знаходиться у колекціях різних музеїв як України, так і Росії та деяких європейських країн. Отже музей-лапідарій – важлива частина загальної музейної експозиції заповідника та значна наукова база у дослідженні історії Ольвії.

ПАМ'ЯТКИ НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я II ст. до н.е. – II ст. н.е., ЯК ОБ'ЄКТИ МУЗЕЄФІКАЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Дмитро Никоненко

Інститут археології НАН України
Україна, 04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграду, 12
e-mail: dnykon@gmail.com

Територія Нижнього Подніпров'я, що охоплює сучасні Запорізьку, Дніпропетровську та Херсонську області України, представляє собою унікальний природний та історико-культурний регіон західного рубежу Євразійського степу. Ця територія, що починалася нижче дніпрових порогів за течією від о. Хортиця на півночі, та закінчувалася впадінням Дніпра до Чорного моря на півдні, була колискою історичних процесів української та європейської історії з давніх часів. Унікальність регіону полягала у поєднанні на одній території величезних природних ресурсів, сприятливих і безпечніших, у порівнянні з оточуючим степом, умов існування та величезного стратегічного значення. Нижнє Подніпров'я було ключовою частиною головної річкової магістралі Північного Причорномор'я. Через небезпеку, яку представляли для судноплавства дніпрові пороги, розташовані вище за течією Дніпра, лише його нижня частина була судноплавною. Окрім цього, Дніпро представляв собою серйозну перешкоду широтного транзиту, для подолання якої функціонувала обмежена кількість зручних переправ, що мали ключове стратегічне значення.

У II ст. н.е. на крутих берегах нижньої течії Дніпра, посеред степового регіону, виникає унікальна мережа форпостів осілої культури. У літературі ці пам'ятки рефлексивно прийнято називати пізньоскіфськими, хоча за усіма ознаками від скіфських пам'яток вони суттєво відрізняються, а їх

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОБИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ І РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

мешканці, напевно, представляли собою вже поліетнічну суміш, яка поєднувала у своїй культурі як варварські, так і античні традиції. Названі об'єкти представлені серією укріплених городищ та їх могильників, які на сьогоднішній день мають статус пам'яток національного значення та перебувають під охороною держави.

Окрім охоронної функції, ключовим фактором у здійсненні державної політики у культурній сфері є ефективне використання пам'яток культурної спадщини. У сучасному світі збереження історико-культурної спадщини розглядається як ключовий напрям культурної політики держави. Забезпечення охорони, наукового вивчення, пошук оптимального культурного використання об'єктів культурного надбання признані ефективним шляхом розвитку культурно-національної самобутності, посилення суспільної консолідації та розвитку туристичної галузі економіки країни. Через велику ступінь зруйнованості, знаходження, як правило, під землею, та недоступність для непідготовленого сприйняття, пам'ятки археології традиційно залишаються поза широкою увагою та перебувають у більш вразливому стані.

Найбільш перспективним шляхом вирішення окреслених навколо нижньодніпровських пам'яток II ст. до н.е. – II ст. н.е. проблем є їх музеєфікація. У світовій практиці музеєфікація археологічних пам'яток знайшла ефективне втілення у створенні археологічних парків під відкритим небом. В Європі створення музеїв просто неба має відносно давню історію та починається з кін. XIX ст. – відкриття етнографічного комплексу «Скансен» Артуром Хазеліусом у Швеції, який хоч і не був пов'язаний з пам'ятками археології, проте став початком нової ери у музеєзнавстві.

Популярність музеїв під відкритим небом швидко поширилась за межі Європи. Розвиток таких музеїв йшов переважно трьома шляхами. До першого належали вже відомі скансени, які створювались у спеціально обраній місцевості із об'єктів, привезених і зібраних в інших місцях. Другим типом стали так звані музеї *in situ*, коли пам'ятки експонувались на місці початкового виявлення. Третій тип поєднував як місцеві так і привезені пам'ятки. Другий і третій типи музеїв просто неба поєднували у своїй діяльності музеєфікацію, охорону та збереження пам'яток. Саме на базі таких установ з часом виникали історико-природні або історико-культурні заповідники та парки. У 1982 р. Міжнародною радою музеїв історико-природні парки або музеї були визначені як «сайт-музеї». За цим визначенням «сайт-музеї», – це музеї, що розроблені та засновані з метою захисту природної та культурної спадщини, рухомої та нерухомої, на споконвічному місці, де ця спадщина була створена або виявлена.

За більш ніж сто років розвитку, європейська традиція музеїв під відкритим небом, та археологічних парків значно еволюціонувала. Нині мета таких установ, – не лише збереження та захист пам'яток культурної спадщини, а візуалізація та презентація способів життя відповідних епох. Розвиток поглядів на презентацію археологічних пам'яток призвів до помітної тенденції популяризації як археологічної спадщини, так і археологічної науки у цілому. При створенні археологічних парків в Європі об'єкти культурної спадщини традиційно поділяють на дві групи: середземноморську та континентальну. До першої групи відносять монументальні руїни давніх середземноморських цивілізацій, які мають ярко виражені можливості для створення археологічних парків. Друга група об'єднує археологічні пам'ятки Північної, Західної та Центральної Європи. Через гірші можливості для візуалізації у пам'яток другої групи, при створенні археопарків у таких випадках у більшій мірі використовуються напрацювання експериментальної археології та реконструкції.

Частина загальних положень і принципів музеєфікації археологічних пам'яток були затверджені й оформлені міжнародною спільнотою у вигляді окремих хартій (Міжнародна хартія збереження та відновлення пам'яток та історичних місць (Венеція 1964), Резолюція 5-ої Генеральної Асамблеї Міжнародної ради з охорони пам'яток та історичних місць (ICOMOS) (Москва, 1978) Хартія Берра зі змінами (ICOMOS) (Берра, 1979, 1981, 1988, 1999), Лозаннська хартія (ICOMOS) (Лозанна, 1990), Веронська хартія (1997). Одними з основоположних принципів музеєфікації археологічної спадщини визначено зворотність проведених робіт та змін і, використання лише оригінальних елементів при реставраційних роботах.

Таким чином, використовуючи досвід музеєфікації археологічної спадщини Європи, й інтерполюючи його на нижньодніпровські пам'ятки II ст. до н.е. – II ст. н.е., найбільш вдалим вибором вважаємо концепцію сайт-музею з широким використанням методів експериментальної

археології та реконструкції. Виходячи із загальної кількості досліджуваних пам'яток, – 18 одиниць, з яких 15 городищ і 3 могильника, необхідність поділу процесу музеєфікації на кілька етапів і відбір найбільш перспективних об'єктів для кожного з них вважається очевидною. Ґрунтові могильники зазвичай для музеєфікації просто неба не використовують, відповідно роботи мають бути зосереджені на городищах у першу чергу. Відомі на сьогодні городища знаходяться у різному стані. Частина з них сильно пошкоджена, або майже повністю зруйнована.

Найкраще збереженим городищем Нижньої течії Дніпра досліджуваного періоду є Консуловське, розташоване на правому березі ріки, біля с. Республіканець Бериславського р-ну Херсонської обл. Беручи до уваги низку причин ця пам'ятка якнайкраще підходить для створення першого археологічного сайт-музею у регіоні. Окрім стану збереження згадаємо ряд інших критеріїв, що вплинули на такий вибір. Консуловське городище знаходиться за межами населених пунктів, відстань до найближчого складає близько 1 км, що знижує антропогенний вплив і водночас спрощує під'їзд до нього. На відстані близько 2 км від городища знаходиться сакральна для історії запорозького козацтва пам'ятка національного значення, – Кам'янська січ.

Таким чином, на одній території сконцентровані дві унікальні пам'ятки, що можуть бути об'єднані в єдиний туристичний кластер. На фоні збільшення з 2014 р. частки внутрішнього туризму в Україні, об'єднання двох пам'яток національного значення в один туристичний комплекс здатне зробити його центральним у регіоні. Особливо варто відмітити, що Консуловське городище протягом 5 останніх років поспіль досліджується спільною міжнародною Нижньодніпровською археологічною експедицією за участю представників Національного заповідника «Хортиця», Інституту археології НАН України, Варшавського університету. Роботи ведуться з використанням сучасних неінвазивних методів дослідження, високоточної прив'язки та фіксації. Археологічні дослідження городища виявили потужну лінію укріплень з широкою кам'яною стіною, яка може стати центральною частиною музейного об'єкту під відкритим небом.

Відтак, без створення можливостей для сприйняття археологічних пам'яток, для більшості населення, значимість археологічної спадщини залишається неочевидною, що негативно позначається як на стані збереження самих пам'яток, так і на рівні розвитку туристичної сфери регіону. Унікальність археологічних пам'яток Нижнього Дніпра II ст. до н.е. – II ст. н.е., їх недостатня вивченість та інтенсивна руйнація у поєднанні з відсутністю рекомендацій і розробок по їх збереженню й ефективному культурному використанню, актуалізують необхідність створення комплексної програми їх музеєфікації.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ МУЗЕЕФИКАЦИИ МНОГОСЛОЙНЫХ АНТИЧНЫХ ПАМЯТНИКОВ НА ПРИМЕРЕ АНТИЧНОЙ ТИРЫ

Татьяна Самойлова

действительный член Украинского Национального комитета ИКОМОС
Украина, 04070, г. Киев, Андреевский узвиз, 5/31
e-mail: tlsama1009@gmail.com

Украина обладает исключительно богатым археологическим наследием, среди которого одно из важнейших мест занимают памятники античной культуры. Античный полис Офисса-Тира, расположенный на западном берегу Днестровского лимана (г. Белгород-Днестровский), имеет сложную судьбу не только как исторический объект, но и как памятник древней культуры. В средние века на этом месте существовал значительный город, здесь была сооружена мощная крепость, существующая и поныне. Кроме того, памятник расположен на территории современного города. Тем не менее, значительная часть этого памятника, несмотря на большие утраты, остается одним из наиболее значимых объектов античной культуры. В связи с этим в недавнее время остро встал вопрос о сохранении этого памятника как объекта культурного наследия, а не только как важный предмет научного исследования.

Следует напомнить, что в международных актах, посвященных сохранению культурного наследия (Конвенция про охрану всемирного культурного и природного наследия; Конвенция

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОБИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ І РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

про охрану архітектурного насліддя, Європейська конвенція Ради Європи «Об охрані археологічного насліддя» т.д.), також, як і вітчизняних, постійно підкріплюється необхідність передачі пам'яток майбутнім поколінням «во всем богатстве их достоверности». В цих документах розроблено ряд найважливіших положень, які легли в основу прийнятих міжнародних законодавчих актів і практик, направлених на збереження культурного, в тому числі і археологічного насліддя. Це і пріоритет історичного спорудження, починаючи з окремого об'єкта і закінчуючи збереженням міської і сільської середовища, і необхідність проведення тільки такого виду реставраційних робіт як консервація самих пам'яток, і збереження пам'яток *in situ*.

В останнє час розробка проблем, пов'язаних з необхідністю збереження археологічних об'єктів, в світовому суспільстві піднялася на нову ступінь. В Україні вона знаходиться ще в зачатковому стані, хоча і є достатньо позитивних прикладів збереження знакових археологічних пам'яток. В першу чергу відсутня цілісна державна програма збереження культурного, в тому числі і археологічного, насліддя. Декларативні на цей рахуні положення в двох існуючих на сьогоднішній день Законах України об охрані культурного і археологічного насліддя потребують конкретизації і створення як регіональних, так і загальнодержавних програм. В протилежному випадку недалеко той час, коли ми втрачимо основну частину багатішого археологічного насліддя України.

На основі дослідження проблеми музеєфікації археологічних об'єктів були розроблені певні принципи для здійснення збереження цієї важливої частини культурного насліддя, як правило, в формі музею під відкритим небом:

- Головним принципом музеєфікації є принцип збереження оригінальних археологічних об'єктів без внесення гіпотетичних змін.
- Принцип пріоритету збереження природно-культурного ландшафту (висотно-просторові обмеження при створенні нових елементів; реабілітація оточуючої середовища шляхом ліквідації чужорідних елементів і т.д.).
- Принцип достовірності (відповідність музеєфікації об'єктів рівню наукової достовірної інформації про їх первісному стану).
- Принцип візуалізації, при якій відсутні елементи вводяться тільки таким способом, який дозволяє не допустити спотворення справжнього вигляду об'єкта.
- Принцип цілісності, при якій сам історико-археологічний об'єкт повинен бути представлений не тільки з точки зору наукової достовірності, але і мати високий рівень демонстраційної естетики.
- Принцип оборотності і функціональності. Всі елементи і технології, які застосовуються, при необхідності можуть бути демонтовані і замінені, вони повинні бути зручними при обслуговуванні, безпечними і функціональними.
- Принцип «многослойності». Музеєфікований об'єкт повинен включати кілька шарів інформації, які повинні розкриватися в відповідності з рівнем підготовки відвідувача і його інтелектуальними потребами.

Сам процес музеєфікації складається з кількох етапів: виявлення; дослідження, відновлення (або проведення реставраційних робіт, але для пам'яток археології допускається тільки консервація); організація показу (встановлення охоронних зон, створення експозиції, екскурсійна і просвітительська діяльність, створення туристичної інфраструктури і т.д.). На комплексі пам'яток «Антична Тира-середньовіковий Белгород – Аккерманська фортеця» всі етапи музеєфікації в певній чи іншій ступені вже здійснювалися. Це стосується і решток античної Тери. Значительна частина археологічних об'єктів Тери відома ще давно, вивчена або вивчається, проводяться консерваційні роботи, є певний рівень організації показу.

Музеєфікація пам'яток археології має свою специфіку. Вона складається з двох складових. В літературі вони були визначені як «технологічний» і «соціальний» аспекти. Перший включає в себе методи проведення розкопок, їх кабінетне дослідження, формування музейних колекцій, проектування і консервація об'єктів, створення експозиції. Під «соціальним» аспектом розуміється «необхідність включення археологічних пам'яток в сучасне соціокультурне середовище».

Частью археологического наследия является и античная Офиусса-Ти́ра, которая частично перекрыта средневековой Аккерманской крепостью, а частично разрушена природными катаклизмами и строительством города. Состояние Тиры на сегодняшний день достаточно сложное. Как известно, его археологическое исследование было начато лишь в конце XIX – начале XX вв. небольшими, но очень важными работами Э.Р. фон Штерна. Продолжались они, иногда со значительными перерывами, до недавнего времени.

Первоначально, исследования проводились методом шурфовок как на территории Аккерманской крепости, так и за ее пределами (более 40 шурфов). Позднее уже использовался метод работы широкими площадями как на Центральном Раскопе (далее – ЦР), так и на территории средневековой крепости. В результате на прикрепостной площади (ЦР) был выявлен значительный участок городской застройки, разграниченный четырьмя улицами и двумя переулками на отдельные жилые кварталы эллинистического, римского и позднеантичного времени, фрагмент северо-западной части системы оборонительных сооружений (остатки 5 разновременных античных оборонительных стен, 2-х башен: круглой и пятиугольной). Улицы были мощены камнем с системой водоотведения. Для периода римского времени были выявлены остатки здания вексилляции, сооружения с двором, окруженным колоннадой, в южной части ЦР, ремесленных мастерских. В раскопе на территории средневековой крепости был обнаружен также фрагмент городской застройки, который датируется эллинистическим и римским периодами, вероятно, принадлежащий центральной части Тиры. В результате археологических исследований были получены разнообразные материалы, которые дают возможность реконструировать различные стороны жизни античного города.

Опыт музеефикации остатков античного города Офиусса-Ти́ра пока невелик, тем не менее, был проведен ряд работ по музеефикации археологических объектов комплекса памятников на территории современного Белгород-Днестровского. Они были проведены в рамках предварительной программы музеефикации объекта, разработанной еще в конце 1990-х гг. В процессе разработки этой программы ярко проявились противоречия в подходе к археологическим объектам. Если археологи стремятся наиболее полно их исследовать, что в конечном итоге приводит к исчезновению объекта исследования, то задачей специалистов по охране культурного наследия и музейщиков является сохранение и использование его как музейного объекта. Это накладывает ограничения на сам процесс изучения, что не позволяет полностью реконструировать ряд сторон жизни памятника. Тенденция в настоящее время такова, что проблема соотношения методики археологических исследований и интересов музеефикации должна быть решена в пользу сохранения памятника. В современной литературе все больше высказывается мысль о необходимости создания комплексных экспедиций с участием специалистов по музейному делу и реставраторов.

При выработке нашего подхода к проблеме музеефикации античной Тиры, мы согласились с необходимостью определенных ограничений при археологическом изучении памятников с целью сохранения наиболее интересных и значимых для музеефикации объектов античного периода. При этом были проведены консультации со специалистами в деле охраны культурного наследия и реставраторами. Во главу угла отбора памятников были определены следующие общепринятые критерии: историческое значение; степень сохранности; информативность; доступность для показа, высокий уровень изученности; наиболее полная демонстрация всех периодов истории античного города; современное значение.

В процессе работы Белгород-Тирской экспедиции были обозначены отдельные участки, на которых исследования проводились до определенного уровня. Так, на ЦР было определено, что для демонстрации истории античного города необходимо разбить территорию ЦР на отдельные зоны, каждая из которых будет давать представление о разных этапах его жизни². В северной части предложено сохранение и музеефикация жилой застройки эллинистического времени, что связано с исследованием хорошо сохранившихся 7 жилых домов конца V-II ст. до Р.Х., часть оборонительных сооружений с прилежащими к ней подвалами складского назначения, три улицы с водостоками, два переулка. Здесь было принято решение исследования культурных слоев и объектов более поздних периодов (остатки османского кладбища, жилых построек римского

² Примером такого подхода стал план музеефикации заповедника «Танаис», на котором были выделены отдельные участки по хронологическому принципу.

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОБИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ І РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

времєні) провести повністю. В южній частині ЦР заплановано зберегти ділянку римського і пізньоантичного міста в зв'язі з розташуванням тут будівлі вексилляції, а крім того рештки громадського споруди з двором, оточеним колонадою, двох будинків пізньоантичного часу, один з яких з каменним алтарем. Їх оточувала, перетворена в цитадель, частина більш ранньої системи оборонних споруд.

Частково на території ЦР були проведені консерваційні роботи в відповідності з розробленими реставраторами проектом: оборонні стіни, кругла вежа, будівля вексилляції, були законсервовані і деякі більш пізні об'єкти. Було підготовлено проект консервації і музеєфікації розкопу на фортіфікаційній середньовічній фортеці. Складність проведення робіт по музеєфікації археологічних об'єктів на комплексі пам'яток «Тира-Белгород-Акерманська фортеця» полягає в тому, що на невеликій території сконцентровані різні за хронологією, призначенням об'єкти, частина з яких пов'язана з пам'ятником археології, а частина представляє собою об'єкт інженерно-фортифікаційного призначення і потребує реставрації. В зв'язі з цим необхідно розробити проекти консервації і музеєфікації античної Тирис відповідно до музеєфікації археологічних об'єктів більш пізніх епох і реставрації Акерманської фортеці.

ПРО СТАН МУЗЕЙНО-ФОНДОВОЇ РОБОТИ В НІАЗ «ОЛЬВІЯ»

Тетяна Шевченко

Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія» НАН України
Україна, 57540, Миколаївська обл., Очаківський р-н, с. Парутине, вул. Ольвійська, 47
e-mail: tanua.shevchenko@ukr.net

Історія Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України тісно пов'язана з історією Інституту археології НАН України. Саме ця наукова установа упродовж вже майже століття веде археологічні дослідження Ольвії в межах городища, передмістя, приміського некрополя та значної за розмірами території сільськогосподарської округи. Формування власного фондосховища у заповіднику «Ольвія» починається з 1935 р. Від самого початку фондосховище формується не за принципом зберігання експозиційних або рідкісних речей, а за принципом формування комплексного зібрання археологічних колекцій з масовим археологічним матеріалом. Саме цей принцип застосовувався при створенні Наукового фондосховища Інституту археології НАНУ, яке на сьогодні є найбільшим зібранням археологічних колекцій усіх історичних періодів України. Скоріш за все, разом із фондами в Ольвії було створено і музей. Заповідник зазнав чималих втрат під час німецько-румунської окупації, з музею було вивезено експонати, з документації довоєнного часу збереглися лише книги опису.

Починаючи з 1981 р., практично всі археологічні матеріали, знайдені під час розкопок Ольвійської археологічної експедиції ІА НАНУ, поступають на постійне збереження до НІАЗ «Ольвія» згідно актів передачі та з відповідними колекційними описами. Оскільки, на жаль, попередні колекції не супроводжувалися такими документами, тому створення сучасних колекційних описів на них, систематизація численного археологічного матеріалу по роках і по типах кераміки є важливою ланкою роботи співробітників Наукових фондів НІАЗ. Ця робота продовжується вже в рамках планових наукових завдань Відділу археології Нижнього Побужжя, створеного у НІАЗ «Ольвія» 2016 р.

На сьогодні археологічна колекція заповідника становить 131474 одиниці зберігання, з них 465 одиниць знаходяться на виставці музею кераміки, ще 68 одиниць зберігання надано на постійно діючу виставку до Миколаївського обласного краєзнавчого музею «Старофлотські казарми». Наукові фонди НІАЗ «Ольвія» щорічно поповнюються новими знахідками, як масовими, так і презентабельними чи експозиційними.

У зв'язку з тим, що у Наукових фондах, як і в музеї кераміки НІАЗ «Ольвія», через брак необхідних умов зберігання та приміщення, яке відповідало б сучасним умовам зберігання археологічного матеріалу, ще й до тепер неможливо забезпечити необхідний температурно-вологісний режим,

частина знахідок такі як нумізматичний матеріал, а також деякі категорії металевих виробів, вилучаються та передаються за відповідними Актами на постійне зберігання у Наукові фонди й Археологічний музей Інституту археології НАН України. Вкрай лімітована експозиційна площа музею кераміки НІАЗ «Ольвія» не дозволяє розгорнути таку експозицію, що дала б змогу повноцінно охарактеризувати всі сторони життя античної Ольвії упродовж тисячолітнього періоду її існування. Тому діюча експозиція музею кераміки у НІАЗ має лише певні тематичні напрямки. Для демонстрації хоча б невеликої частини нових надходжень у круглій залі музею періодично влаштовуються тимчасові виставки. Зокрема, для експонування було залучено відреставровані знахідки останніх років, що походять з некрополя Ольвії та о. Березань. Крім масового матеріалу з розкопок у Наукових фондах зберігається допоміжний фонд музею. Він складається з відреставрованих і цілих форм попередніх і сучасних років розкопок Ольвії та її хори.

За останні десять років у НІАЗ «Ольвія» було створено нову та суттєво замінено стару експозицію у Лапідарії. Ця робота проводиться за постійної участі в якості консультанта на громадських засадах старшого наукового співробітника Національного музею історії України М.А. Хомчик. Зараз відділ проводить доукомплектування експозиції у закритому приміщенні, її розділено на окремі частини за функціональним використанням виробів з каменю. Також продовжується робота по відокремленню (поки що не проведено документально) та створенню допоміжного фонду, ставиться на облік експозиційні предмети у музеї та на майданчиках просто неба, проводиться реставрація експонатів. Лапідарій повністю залучено в оновлений туристичний маршрут НІАЗ.

Станом на сьогодні фондосховище у НІАЗ «Ольвія» – чи не найбільше серед тих, в яких зберігаються матеріали з розкопок Ольвії, її некрополя та поселень хори. У 2015 р. фонди НІАЗ «Ольвія» офіційно отримали науковий статус. Археологічні фонди є окремим підрозділом НІАЗ «Ольвія». Діяльність співробітників фондів спрямована на збереження, систематизацію, каталогізацію та дослідження окремих археологічних матеріалів, постійний моніторинг їх стану. Матеріали археологічних колекцій, що зберігаються у фондах, є частиною Музейного фонду та Національного надбання України. Серед найближчих завдань – розширення фондів і будівництво нового сховища відкритого типу для зберігання колекції античних амфор, яка налічує близько двохсот тільки цілих форм. Таке сховище, за прикладом аналогічних зібрань на багатьох середземноморських і чорноморських пам'ятках, слугуватиме як навчальним посібником при проходженні студентами вишів археологічної практики, так і частиною експозиції для спеціалізованих екскурсій і дозволить повноцінно залучити НІАЗ «Ольвію» для туристичної скарбниці України.

ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ ОЛЬВИЙСКОЙ КОЛЛЕКЦИИ НИКОЛАЕВСКОГО ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Наталья Гаркуша

Николаевский областной краеведческий музей
Украина, 54001, г. Николаев, ул. Набережная, 29
e-mail: abberoad24@gmail.com

Процесс формирования ольвийской коллекции Николаевского городского музея следует разделить на три этапа.

Первый этап начался в декабре 1913 г., сразу же после официального открытия музея естественно-исторического профиля. С первых месяцев его существования музейное собрание пополнялось за счет подарков горожан. Среди переданных артефактов были и находки из Ольвии. Горожане передавали монеты, керамические изделия, украшения. Наиболее значимый вклад сделал потомственный почетный гражданин Д.Г. Дзино. В сохранившейся первой «Книге поступлений и приобретенный музея» читаем: «В конце 1914 г. от господина Дзино поступили 10 киликов, 16 лекифов, 10 маленьких сосудов, 7 блюд, 7 светильников, бусы, несколько сотен медных ольвийских монет».

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОБИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ І РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

В 1915-1917 гг. на средства Городской Думы музей осуществлял закупку «случайных» археологических находок у торговцев древностями И. Шапиро и И. Докторина. Так в расписке от 30 июня 1915 г. значится, что И. Шапиро получил: «9 руб. 60 коп. за 13 золотых подвесок в виде виноградных гроздей, терракотовую статуэтку, низку бус». Через месяц у него же купили «пелику, килик, алабастр, костяную пиксиду, 2 массивных золотых серьги, медные дельфинчики и малый асс». И. Докторин 21 июля 1916 г. продал музею: «серебряное кольцо, 3 золотых изделия с растительным орнаментом, 28 бусин, 2 амфоры». Предположительно, все приобретенные вещи происходили из грабительских раскопок ольвийского некрополя. Такие раскопки парутинские крестьяне всегда активизировали в неурожайные годы. В связи с началом Первой мировой войны, а затем революциями и гражданской войной, этот процесс еще более усугубился. Кроме этого прервала свою работу первая стационарная экспедиция под руководством Б.В. Фармаковского (1901-1915 гг.), ее находки традиционно пополняли фонды Эрмитажа.

В 1917 г. музей приобрел несколько керамических изделий, затем в течение трех лет поступлений не было. На этом завершился первый, носивший стихийный характер, этап формирования ольвийской коллекции.

Следующий этап относится к 1920 г., он связан с работой экспедиции С.А. Семенова. С целью предотвратить дальнейшее разграбление территории ольвийского городища и некрополя, Николаевский губернский отдел политпросвещения профинансировал эти исследования. Документ из фондов ГАНУ рассказывает о том, как велись работы: «На территории городища была открыта южная стена большого помещения, колонны, мостовая, водосточные каналы, колодец. Обнаружили хорошо сохранившуюся керамику и другие изделия. На некрополе исследовали 164 погребения. Общее количество находок – 1634. У парутинских жителей купили мраморную голову Диониса, лагинос с изображением музыкальных инструментов, образцы архитектурной терракоты, надгробную стелу из белого мрамора. Новые поступления экспонировались на выставке в Николаевском реальном училище, а затем вошли в состав собрания местного музея. Музейное здание было небольшим по площади, поэтому значительное расширение археологического раздела экспозиции привело к необходимости разделения его тематических коллекций. С декабря 1920 г. вновь созданные музей природы и историко-археологический стали функционировать как самостоятельные учреждения (до 1950 г.).

Третий, основной этап формирования ольвийской коллекции, имел системный характер. Он был связан с возобновившей работу экспедицией Б.В. Фармаковского (1925 и 1926 гг.). В эти годы музейная коллекция пополнилась на 732 и 3400 предметов соответственно. Затем раскопками руководил ученый совет в состав которого входил директор Николаевского историко-археологического музея Ф.Т. Каминский, он же был ученым хранителем историко-культурного заповедника «Ольвия». Значительное пополнение коллекции позволило создать Ольвийский фонд, из которого многие музеи получили экспонаты – Первомайский – 97, Звенигородский – 63, Никопольский и Черкасский по 87 предметов.

По окончанию полевого сезона 1927 г. музей получил 2071 предмет, в 1928 г. – 4939 экспонатов вошли в коллекцию музея.

В этот период случались и непредвиденные поступления. Так в 1926 г. в особняке по ул. Инженерной обнаружили ящик с материалами раскопок ольвийского некрополя (1915 г.), которые в свое время не успели вывезти в Петроград – всего 136 предметов. В 1928 г. у парутинского жителя Г. Диденко конфисковали 131 артефакт, в том числе 21 медную монету.

В 1929 г. ольвийская коллекция пополнилась на 3214 предметов, в 1930 г. количество экспонатов значительно уменьшилось, их было передано менее 2 тыс.

Нумизматическая часть ольвийской коллекции к концу 1930 г. насчитывала более 1800 монет.

Всего к середине 30-х гг. XX в. Ольвийский отдел музея состоял из 18839 предметов, среди которых были эпиграфические памятники, архитектурные детали, культовые предметы, керамика: тарная, столовая и кухонная. Коллекция привлекала исследователей, в разные годы с ней работали – И.И. Мещанинов, Н.Е. Макаренко, А.Н. Зограф, В.Д. Блаватский, М.М. Кобылина и другие ученые, материалы были введены в научный оборот. Многочисленные экскурсии николаевцев и гостей города традиционно посещали музей, записи в «Книге отзывов» свидетельствуют о том, что «Отдел ольвийских древностей» экскурсанты считали наиболее интересным.

В годы Второй мировой войны немецкие оккупационные власти Николаева обращали внимание на собрание городского музея. Осенью 1943 г. руководитель николаевского отделения Зондерштаба «Древняя и ранняя история» археолог, доктор Фриц Ремоли-Делич руководил подготовкой к вывозу в Германию наиболее ценных музейных предметов. 11 ноября около 500 предметов из николаевского музея были доставлены в Кенигсберг. В настоящее время довольно сложно определить, что же было вывезено из музея. При тщательном сопоставлении описей ольвийских находок 1925-1930 гг., а также более ранних поступлений с материалами современной коллекции, становится понятным, что нет золотых украшений, велики утраты в собрании античных ваз и терракот, полностью потеряна нумизматическая составляющая ольвийской коллекции. Дальнейшее пополнение античной коллекции музея в послевоенный период происходило лишь за счет материалов из раскопок поселений и некрополей хоры Ольвии, что уже является темой следующих публикаций.

ЗВІДКИ ПРИЙШЛИ ЛЮДИ З ВІЗКАМИ: АНТРОПОЛОГІЯ Й АРХЕОГЕНЕТИКА ЯМНИХ ПОХОВАНЬ СУГОКЛЕЙСЬКОГО КУРГАНУ

Інна Потехіна

Інститут археології НАН України
Україна, 04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграду, 12
e-mail: idpotekhina@gmail.com

Витоки фізичного типу племен ямної культури у Північному Надчорномор'ї та шляхи їх поширення лишаються предметом досліджень і дискусій антропологів (Круц 1972, 1984; Шевченко 1986; Герасимова 2011; Казарницький 2012; Хохлов 2017). Особливої ваги ці питання набувають у контексті індоєвропейської проблематики, оскільки можуть підтримати як «курганну» гіпотезу, так і «європейську», яка відстоює ідею просування аріїв з території зарубіжної Європи на схід по степах. Останнім часом антропологічному аспекту цих питань присвячено низку краніологічних та археогенетичних досліджень індоєвропейських племен Центральної і Східної Європи III – початку II тис. до н.е. (Іванова, Нікітін 2012; Козинцев 2013; Naak et al. 2015; Matheison, Potekhina, [...] Reich 2018). Значний інтерес становлять нові антропологічні матеріали Сугоклейського кургану, де виявлені поховання ямної культури з колесами й іншими елементами візків. Матеріали цього чітко стратифікованого могильника дають можливість антропологічного співставлення діахронних груп ямників, а саме, порівняння власників колісного транспорту з членами більш пізньої ямної групи похованих без візків. Аналізу краніології, геному й ізотопних даних цих кістяків присвячене дане повідомлення.

Курган Сугоклейська Могила (м. Кіровоград) був досліджений у 2004 р. А.В. Ніколовою у складі Кіровоградської археологічної експедиції Інституту археології НАНУ під керівництвом Ю.В. Болтрика. Хоча у степовій смузі Східної Європи відомо понад сімдесят випадків знахідок транспортних засобів та їх деталей у пам'ятках раннього бронзового віку, однак антропологічна характеристика похованих з возами людей до цього часу не визначена. Краніологічне дослідження носіїв ямної культури з Сугоклейського кургану заповнює цю прогалину та наближає до розгадки причин антропологічної гетерогенності ямного населення Північного Причорномор'я.

Проаналізовані антропологічні матеріали походять з трьох стратиграфічних груп поховань ямної культури Сугоклейського кургану. Перша (пох. № 5, 8, 14, 20, 22) і друга (пох. № 10, 24) групи включали скорчені на спині поховання чоловіків, розташовані по колу відносно центру кургану. Два поховання першої групи (№ 5 і 20) супроводжувалися колесами, кузовом та іншими деталями транспортних засобів. Основне поховання (№ 14) і два інших (№ 8 і № 20) є найбільш ранніми у кургані. Третя, пізніша, група включала скорчені на боці скелети двох чоловіків (пох. № 16 і 26) та два дитячі (№ 11, 12). Поховання третьої групи залягали радіально по відношенню до центру. Радіокарбонні дати Кільської лабораторії, узгоджені з дендрохронологічними, відносять чотири поховання найбільш ранньої групи до періоду 3000-2600 cal BC. У кургані відкрито також кілька поховань бабинської й одне – інгульської катакомбної культури (2460-2200 cal BC).

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОБИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ І РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

Збереженість скелетів з ямних поховань задовільна, однак більшість черепів були пошкоджені. Після реставрації чотири чоловічі черепи (пох. № 16, 20, 24 і 26) стали придатними для краніологічного аналізу. Два з них (№ 16 і № 26) за будовою та пропорціями виявилися досить подібними між собою. Їм властиві дуже видовжені та водночас вузькі, виражено доліхокранні, мозкові коробки. В обох черепів дуже вузьке та високе за індексом обличчя, виразно профільоване у горизонтальній площині, помірно високі орбіти. На підставі цих ознак, а також значень лобно-вильного та поперечного фаціо-церебрального індексів, ці черепи можна віднести до східно-середземноморського антропологічного типу. Слід зазначити, що обидва вони походять з пізньої хронологічної групи ямних поховань, здійснених у скорченому на боці положенні.

Помітно відрізняються від них черепи двох чоловіків, які були поховані у положенні на спині з підігнутими у колінах ногами (рання хронологічна група ямних поховань). Чоловік, ступні ніг якого покоїлися на суцільному дубовому колесі (пох. № 20, з видовбаним з колоди кузовом), мав череп значних розмірів, з добре розвиненим рельєфом, слабко доліхокранний за формою. Череп має сліди штучної деформації, аналогії якій відзначають на ямних черепах південної Калмикії. Обличчя дуже високе, сильно профільоване та дуже широке на середньому рівні. Ніс вузький, орбіти високі. Наявні ознаки вказують на європеїдність, однак не дозволяють віднести його до антропологічного типу східних середземноморців. Ще більші відмінності демонструє череп зі скорченого на спині поховання № 24. Він має коротку та широку, брахіокранну, черепну коробку, що виділяє його з ряду інших черепів.

Таким чином, можна констатувати значні антропологічні відмінності між різними за часом та обрядом групами ямних поховань Сугоклейського кургану. Поховані ранньої групи у скорченому на спині положенні за комплексом краніологічних ознак тяжіють до протоевропеїдного типу. За даними співставлення 14 локальних серій ямної культури, проведеного С.І. Круц та опубліковано у 2017 р., подібне мезодоліхокранне населення з широким і високим обличчям населяло Самарсько-Орельське межиріччя та верхів'я Інгульця (Криворіжжя). Пізніша хронологічна група скорчених на боці ямних поховань Сугоклейського кургану чітко представлена східносередземноморським типом (доліхокранія, вузьке високе обличчя). Він був притаманний племенам ямної культури Південно-Західного Причорномор'я, степового Криму, півдня Херсонщини, басейну р. Молочної та степового Лівобережжя (Запорізька група).

Краніологічні варіанти ямного населення території України, виявлені у похованих в Сугоклейському кургані, а саме, масивний протоевропеїдний і східносередземноморський, відомі тут задовго до поширення ямної культури, починаючи з епохи мезоліту та були представлені у ранньоенеолітичний період. Антропологічний тип ямних груп Північного Причорномор'я, які практикували скорчений на спині обряд поховання, міг сформуватися на основі масивного протоевропеїдного компонента носіїв таких енеолітичних культур як середньостогівська, постмаріупільська, а також племен, які залишили Новоданилівський тип пам'яток і підкурганні доявні поховання. Разом з тим, наше співставлення археологічних даних з результатом аналізу Головних компонент всього масиву ямних поховань території України показало, що традиції ховати своїх одноплемінників у положенні на спині з підігнутими ногами, якої дотримувалися ще племена середньостогівської та деяких інших культур, у середовищі ямної культури дотримувалися не тільки популяції протоевропеїдного типу. Подібний обряд поховання зустрічається і в окремих носіїв ямної культури східносередземноморського антропологічного типу, хоча домінуючим у них все ж є обряд поховання у скорченому на боці положенні.

Джерелом східносередземноморського компоненту ямного населення Північного Причорномор'я могли бути племена кемі-обинської культури, а також близькі в антропологічному плані групи Східного Середземномор'я і західної частини Центральної Азії. Східносередземноморський тип був притаманний носіям гіссарської культури Південної Туркменії (Кара-Депе, Геоксюр), племенам джейтунської культури Середньої Азії (Овадан-Депе, Чогалли-Депе, Чакмакли-Депе), населенню Ірану (Сіалк), представникам Куро-Аракської й інших культур Кавказу (могильники Беркабер, Гінчі, Самтавро, Унакозівська печера). Однак масовий приплив населення з цих регіонів антропологами заперечується (Козинцев 2014, Круц 2017). На думку О. Хохлова (2013), на антропологічному матеріалі простежується вплив у зворотному напрямку, оскільки у процесі формування антропологічного типу давньоямних груп Північно-Західного Прикаспію та Волго-Уралля відчувається участь антропологічного типу середньостогівської й інших

енеолітичних культур, чий ареал лежав на захід від зазначених територій.

У ході археогенетичних досліджень матеріалів Сугоклейського кургану отримані результати аналізу мітохондріальної ДНК з чотирьох поховань раніше опублікованих ямної культури (№ 8, 16, 20, 24). Вони свідчать, що поховані там люди мали гаплогрупу Н. Ця мітохондріальна гаплогрупа асоціюється з неолітичними міграціями з Близького Сходу, вона характерна для представників анатолійських фермерських популяцій, культур Європейського неоліту, зустрічається на Кавказі. На територію Північного Причорномор'я гаплогрупа Н почала проникати у пізньому неоліті, коли тут ще домінували мисливці-збирачі – носії гаплогрупи U. Однак на фінальному етапі існування дніпро-донецької КЮ тут вже з'явилися носії мітохондріальних ліній, які належали до гаплогрупи Н (Nikitin, Newton, Potekhina 2012). Ця ж гаплогрупа виявлена й у окремих представників середньостоговської культури (Александрія) (Mateison et al 2018), а також у трипільців (Nikitin et al 2017; Потехіна 2018). Таким чином, у Північному Причорномор'ї можливо простежити генетичну спадкоємність по материнській лінії від пізньонеолітичних популяцій дніпро-донецької культури через групи підкурганного енеоліту до носіїв ямної культури, що відзначають і інші дослідники (Иванова, Никитин 2012).

Наявність деталей транспортних засобів у похованнях Сугоклейського кургану стала причиною проведення мульти-ізотопного аналізу для визначення ступеню мобільності цієї групи скотарського населення (Gerling 2013). Виявлені значні відхилення ізотопних значень стронцію у більшості похованих у порівнянні з «місцевим» ізотопним рівнем не підтвердилися даними аналізу ізотопів кисню, що не дозволило автору дослідження дійти певного висновку про пересування цих людей. Щодо двох чоловіків, похованих з візками, стосовно яких припускалася висока ймовірність мобільності, то їхні ізотопні рівні принаймні частково лежать у «локальних» межах, і тому їх висока мобільна активність не може бути доведена даним аналізом, який характеризує тільки ранній період життя.

Лише один чоловік східноєвропеїдного типу (пох. 16 з булавою), ізотопний рівень кисню якого відповідає «місцевому» рівню у районі Самари, виявився прибульцем зі східних територій, де він провів частину свого життя. Однак його мандрівка закінчилася трагічно, про що свідчить незагоєний терасований перелом з уламками на правій стороні чола. Травма овальної форми розміром 20x67 мм була нанесена важким тупим предметом і послужила причиною смерті цієї людини. Крім того, на його черепі спостерігаються сліди багатьох запальних процесів як інфекційного, так і травматичного походження.

Підтверджена аналізом матеріалів Сугоклейського кургану антропологічна гетерогенність населення ямної культури Північного Причорномор'я відображає складний процес його формування на основі місцевих ранньонеолітичних груп, в антропологічному складі яких домінували компоненти, успадковані популяціями ямної культури у різних поєднаннях. Істотних слідів участі у цьому процесі прийшлих племен в епоху ранньої бронзи не спостерігається. На даному етапі дослідження автохтонність і генетична спадкоємність ямників з місцевим населенням попередніх епох підтверджується аналізом мтДНК, а також результатами аналізу повного геному носіїв ямної культури.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПІВДЕННО-БУЗЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР (1969-1975 рр.)

Ірина Тарасенко

Інститут археології НАН України
Україна, 04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграду, 12
e-mail: editors_arch@ukr.net

У зв'язку з масштабним будівництвом гідроспоруд на півдні України Інститут археології НАНУ створив кілька новобудовних експедицій, які проводили нагляд за будівельними роботами й екстрені рятувні розкопки пам'яток, що потрапляли у зону знищення.

Для дослідження пам'яток у районі будівництва Очаківської зрошувальної системи у 1969 р.

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОБИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ І РАННЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

було створено Південно-Бузьку (Очаківську) новобудовну експедицію ІА НАНУ, роботи якої зосереджувались біля сс. Ковалівка, Новоюр'ївка, Корчине, Покровка, Степове Миколаївського р-н Миколаївської обл. та тривали протягом шести польових сезонів. Це територія площею 5 тис. га у північній частині Миколаївського р-ну, згідно з планом будівельних робіт потребувала першочергового дослідження. В археологічному ж плані – була вивчена досить погано.

Перші дослідження Південного Бугу припадають на кінець ХІХ ст., вони описані І.В. Фабриціус в «Археологической карте Причерноморья Украинской ССР» (1951). Зокрема, серед перших його дослідників можна назвати В.Н. Ястребова, Н.Ф. Савицького й ін. У 1899 р. біля с. Ковалівка Н.Ф. Савицький розкопав курган Попова могила. Проте дослідники цього періоду зосереджувались переважно на вивченні античних пам'яток, а вивчення більш ранніх старожитностей часто відбувалось випадково.

Більш масштабний характер мали дослідження району у 1930-1932 рр., коли у зв'язку з будівництвом гідроелектроцентралі між містами Вознесенськ і Первомайськ, тут працювала Бузька археологічна новобудова експедиція (кер. Ф.А. Козубовський). Пізніше біля с. Варварівка (зараз передмістя Миколаєва) П.Н. Шульц проводив дослідження античного поселення. Б.М. Граков (експедиція ПМК) обстежив обидва береги р. Південний Буг від Миколаєва до Вознесенська; дослідив кургани бронзового та скіфського часу біля с. Новогригорівка. У 1968 р. охоронні дослідження одного із курганів провів В.М. Фоменко (Миколаївський краєзнавчий музей).

Ще до початку роботи Південно-Бузької експедиції, спираючись на наявні історичні данні, її керівник к.і.н. Г.Т. Ковпаненко у 1968 р. провела тут археологічну розвідку та зафіксувала дві курганні групи з близько 25 насипами різних розмірів, які підлягали знищенню, тому потребували негайних археологічних досліджень. Оскільки серед виявлених під час розвідки пам'яток переважали кургани, то їх дослідження стало основним завданням експедиції на всі польові сезони. Лише у 1975 р. експедиція досліджувала поселення сабатинівського часу біля с. Степове.

Протягом 6 польових сезонів експедиція дослідила 55 курганів з 470 похованнями у них, котрі належали до різних історичних періодів – від енеоліту до ХІІІ-ХІV ст. Біля с. Ковалівка дослідження проводились у 1969-1972, 1974 рр. Тут було зафіксовано 9 курганних груп, з них розкопано 8. Висота розкопаних курганів фіксувалась від ледь помітних до 1,5 м, найбільші з них (Соколова та Попільгутова могили) були 7 і 9 м заввишки. Курганні пам'ятки також досліджувались біля сс. Новоюр'ївка, Корчине, Покровка.

Серед найраніших поховань, досліджених експедицією, виділяються *енеолітичні*. Всього їх було виявлено сім. Підставою для їх виділення стало наступне: усі поховання стратиграфічно передували давньоямним; мали характерні для енеолітичного часу поховальні споруди, обряд та інвентар. Аналогічні енеолітичні поховання були відомі у Північному Причорномор'ї: кургани біля Серезліївки, кромлехи з Осокорівки та Золотої Балки. Щодо культурної приналежності цих поховань, на сьогодні їх відносять до квітянської та нижньомихайлівської енеолітичних культур. Дослідники відзначають етнічну неоднорідність енеолітичного населення цього регіону.

Пам'ятки ямної культури у регіоні були відомі ще з кінця ХІХ ст. Поховання цієї культурно-історичної спільноти, серед відкритих Південно-Бузькою експедицією, були найбільш численними (154). Г.Т. Ковпаненко, аналізуючи отриманий матеріал, виділяла дві групи ямних поховань: ранні та пізні, остання з яких кількісно переважала. Дослідниця відмічала подібність кераміки ранньоямних поховань до кераміки середнього шару Михайлівського поселення, що важливо для датування. У чотирьох випадках був помічений своєрідний обряд, який рідко траплявся у похованнях ямної культури інших регіонів – драпіровка стін могили циновкою, яка кріпилась за заплічки та стінки дерев'яними кілками. Інтерес викликають 19 антропоморфних стел, більшість з яких виявлені у закладі ямних могили. О.Г. Шапошнікова, на основі, зокрема, отриманого новобудовними експедиціями матеріалу, виділила у Степовому Правобережжі південнобузький варіант ямної культурно-історичної області, залучивши до нього і згадані поховання. Разом з тим дослідниця відмітила низку притаманних цьому варіанту рис, серед яких, зокрема, широке застосування каменю у поховальних конструкціях (загалом характерне для ямних поховань на захід від Дніпра), часто обмазування стиків плити перекриття цементуючими речовинами (характерно для ямних поховань Побужжя) й ін.

Наступну групу, виявлених експедицією пам'яток, складали *кемі-обинські поховання* (Ковалівка, Покровка – 10), на той час відомі тільки за пам'ятками Криму. Усі ці поховання були впускними в

ямні кургани. Лише у чотирьох випадках фіксується поховання у кам'яних скринях, характерних для цієї культури, а у шести культурна приналежність виділена завдяки характерним кемі-обинським горщикам. Г.Т. Ковпаненко пише, що жодне з поховань не містить тієї сукупності ознак культури, які виділяв А.О. Щепинський. Майже одночасно пам'ятки цієї культури були виявлені й на Інгулі (розкопки О.Г. Шапошнікової).

Південно-Бузька експедиція зафіксувала 47 *катакомбних поховань*, які були впущені у 17 курганів, переважно це кургани біля с. Ковалівка, а також Ново-Юріївка, Корчине та Покровка. Виявлена експедицією така кількість катакомбних поховань свідчила про те, що катакомбні племена, всупереч усталеній думці, проникали на захід, а їх територія не обмежувалась нижньою течією Дніпра, як вважалось раніше. Згодом кількість катакомбних поховань у Північно-Західному Причорномор'ї зростає, і навіть було виявлено сліди поселення цієї культури поблизу Миколаєва. Ці факти підштовхнули до перегляду проблеми поширення пам'яток катакомбної культурно-історичної області. До того ж, це дало можливість ставити питання про походження культури та етапи її розвитку. Згодом, ці пам'ятки разом з виявленими на р. Інгул стали виділяти в інгульську катакомбну культуру (О.Г. Шапошнікова).

Зрубні поховання (переважно у курганах Ковалівки, у незначній кількості у Новоюр'івці та Корчиному) були виявлені у кількості близько 40. Зазвичай, вони були впущеними у насипи давньоаміних курганів. Обряд поховання був звичайний для цієї культури, серед інвентарю гострореберні та банкоподібні горщики. У цих похованнях зафіксовані досить різноманітні поховальні конструкції: кам'яні скрині з оброблених плит (стики їх обмазувались глиною); у дерев'яному склепі (з'єднувались пазами, дно ями – дерев'яна рама); дерев'яні склепи з дерев'яним помостом ускладненої конструкції.

Скіфські пам'ятки, виявлені у басейні південного Бугу, представляли тоді для археологів значний інтерес, особливо у контексті грецької колонізації. Натомість, Г.Т. Ковпаненко констатувала погану їх вивченість на цій території, особливо північніше Миколаєва. Зважаючи на це, отримані Південно-Бузькою експедицією матеріали представляли особливий інтерес. За весь період експедиція дослідила 24 скіфські поховання та 1 поховання передскіфського часу, останнє було особливо важливим, оскільки ранні могили дуже рідко траплялись у степах Північного Причорномор'я. Скіфські поховання були основними у трьох курганах, решта – впускні у курганах епохи бронзи. Особливістю скіфських поховань у регіоні була наявність кам'яного кромлеха в основі насипу кургану не лише скіфського, але і бронзового, куди скіфське поховання було впущене. Заслугує на увагу та різноманітність поховальних конструкцій: ями із кам'яною закладкою; ями з підбоем; катакомби, на рівні давнього горизонту під кам'яним вимощенням; кенотафи. Загалом поховання були пограбованими, що ускладнило їх датування. Серед інвентарю – дві бронзові грецькі монети-дельфіни, які у скіфських похованнях Степового Причорномор'я майже не зустрічаються.

Яскравою пам'яткою *сарматського часу*, яку відкрила та дослідила експедиція, стало поховання знатної сарматки у Соколовій Могилі (Ковалівка, VIII курганна група, курган 1, поховання 3). До цього були відомі лише поховання представників рядового сарматського населення. Більшість сарматських курганів зосереджена у басейні Сіверського Дінця, на р. Молочній, на Нижньому Дніпрі у с. Усть-Кам'янка. Соколова могила входить до групи степових курганів Нижнього Правобережжя. Тут було виявлено 27 рядових поховань середньосарматського часу, подібні поховання виявлені на Інгульці, Інгулі, узбережжі Чорного моря, що свідчить про наявність своєрідного коридору у межах Дніпра та Дністра, яким сармати просувались на захід. Унікальність відкритого у Соколовій Могилі знатного поховання полягала у тому, що воно залишилось непограбованим, чого не скажеш про інші відомі поховання сарматської знаті. Матеріал, тут виявлений, цінний для вивчення торгівлі, культурних зв'язків сарматів, їх релігійних уявлень і суспільного життя.

Незначну групу складають виявлені у курганах Ковалівки поховання «*пізніх кочовиків*», 7 поховань (більшість у IV курганній групі). Дослідники визначають цю групу пам'яток як родовий могильник, що виник у золотоординський час. Загалом же, Південно-Бузька експедиція вперше відкрила та дослідила могильник, матеріали з якого важливі для відтворення процесів, що відбувались у степу у середині XIII – на початку XIV ст.

Для низки молодих археологів Південно-Бузька експедиція дала цінний досвід якісної польової роботи, оскільки усі експедиції Г.Т. Ковпаненко були дуже добре та правильно організовані. У різні

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОБИ ФІНАЛЬНОЇ БРОНЗИ І РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

роки серед учасників експедиції були: В.О. Анохін, С.Н. Братченко, К.П. Бунятян, Н.О. Гаврилюк, Б.В. Магомедов, Н.О. Сон, Г.Л. Євдокимов, О.Є. Єльциц, В.Ф. Єлісєєв, О.В. Загребельний, М.Т. Товкайло, Л.А. Черних, В.І. Нікітін (Миколаївський краєзнавчий музей). Наукові визначення робили: С.І. Круц (антропологічні), Н.О. Лейпунська (античної кераміки), І.І. Йолкіна (текстилю).

Аналіз результатів роботи Південно-Бузької (Очаківської) експедиції та порівняння кількості відкритих і введених до наукового обігу матеріалів свідчить про те, що майже всі пам'ятки, що підлягали знищенню не тільки скурпульозно та сумлінно досліджені, але й майже всі залучені до наукового обігу.

«ПОСЛЕДНЕЕ ДЕЛО» ФЕОДОСИЯ КАМИНСКОГО

Александр Тригуб¹, Людмила Вовчук²

Черноморский национальный университет имени Петра Могилы

Украина, 54003, г. Николаев, ул. 68 Десантников, 10

e-mail: ¹ alextrigub@ukr.net; ² luda_vovchuk@ukr.net

Особая роль в создании ольвийской коллекции принадлежит известному николаевскому ученому, археологу, краеведу Феодосию Каминскому (1888-1978). Эта незаурядная личность всегда привлекала внимание исследователей (Н. Гаркуша, А. Нестуля, В. Никитин, В. Шевченко и др.). Поэтому авторское внимание сосредоточено на т.н. «последнем деле», которое было заведено в постсталинский период.

Немногим ученым-украинофилам удавалось, имея за спиной пять следственных дел (1920, 1929, 1937, 1949 и 1954 гг.) и персональное дело оперативного учета (все офицеры царской армии подлежали особому учету в спецслужбах), продолжить научную работу и получить полную реабилитацию. Но путь к этому был тяжелым.

В 1947 г. Ф. Каминский возвращается в Запорожье после отбытия 10-летнего срока высылки. Проживать в крупных промышленных городах ему было запрещено, также как и работать в музейных структурах. В результате ученый поселился в с. Балабино Комышеватского района южнее Запорожья и устроился учетчиком на Запорожскую нефтебазу. Но в феврале 1949 г. Ф. Каминскому было сообщено, что и в с. Балабино проживание ему запрещено. В результате Ф. Каминский выехал в Никополь, где устроился маляром в горкоммунхоз, но уже 6 июля 1949 г. снова был арестован Управлением МГБ Запорожской области.

Следователь обобщил предыдущие дела и на их основании сделал вывод о виновности обвиняемого и недостаточности его наказания. Вследствие этого 26 октября 1949 г. его дело было рассмотрено Особым Совещанием при МГБ СССР и за «склонность к антисоветской националистической деятельности» осужден к высылке в Североказахстанскую область КССР на 5 лет.

В Казахстан Ф. Каминский попал только в начале 1950 г., проведя перед этим более двух месяцев в пересыльной тюрьме. Работал сначала с совхозе, затем техником-строителем в Петропавловске.

Пребывая в Казахстане Ф. Каминский постоянно боролся за пересмотр дела. Так 30 августа 1952 г. к И. Сталину писала жена ученого, но ответа не получила. И, наконец, Ф. Каминский после смерти «вождя» обратился с заявлением на имя Председателя Президиума Верховного Совета СССР К. Ворошилова с просьбой об освобождении от спецпоселения. Заявление во второй половине 1953 г. было перенаправлено в Управление МВД по Запорожской области, где и было заведено (на основании заявления Ф. Каминского) «последнее дело».

Дело 1954 г. представляет собой компиляцию из предыдущих дел за 1929-1949 гг., поскольку содержит оригиналы документов (собственноручная автобиография Ф. Каминского 1929 г., выписки из протокол, анкеты, обвинительные заключения и т.д.) этих годов. Следствие вел старший следователь 5 отдела Управления МВД Запорожской области подполковник Гончаров. Им были рассмотрены три предыдущие дела и 26 января 1954 г. составлено заключение, где основными тезисами были:

«Из материалов архивно-следственного дела за 1929 год на Каминского Феодосия Тимофеевича – видно, что он являлся кадровым офицером царской армии, в чине капитана, а в 1919 году правительством «Украинской Народной Рады» был назначен комендантом гор. Николаева, затем служил в армии Деникина. В первые годы существования Советской власти на Украине проводил националистическую работу...

В ходе следствия Каминский сознался, что являлся до 1929 года участником контрреволюционной организации «СВУ»..., не отрицая свою антисоветскую деятельность после 1929 года.

...Каминский являлся участником антисоветской организации и проводил активную работу в ней и после 1929 года, т.е. до ареста его в 1937 году.

На основании изложенного в 1949 году Каминский был... сослан в Северо-Казахстанскую область.

В своем заявлении на имя Председателя Президиума Верховного Совета Союза ССР Каминский Ф.Т. просит освободить его от спецпоселения.

Принимая во внимание, что к Каминскому Ф.Т., как к активному участнику антисоветской повстанческой организации ссылка на поселение применена правильно и не оснований к ее отмене, – ПОЛАГАЛ БЫ: Просьбу Каминского Феодосия Тимофеевича об освобождении его из ссылки оставить без удовлетворения, о чем сообщить ему через 1-й Спецотдел МВД Союза ССР». (курсив наш. – Авт.).

Таким образом, утвержденное 29 января 1954 г. заместителем начальника Управления МВД по Запорожской области Петросяном, продолжило пребывание Ф. Каминского на спецпоселении еще более чем на два года. Только 29 декабря 1956 г., учитывая общую тенденцию после XX съезда КПСС, где был подвержен критике культ личности И. Сталина, Президиум Запорожского областного суда отменил все ранее вынесенные Ф. Каминскому обвинения.

Полная реабилитация дала возможность ученому не только вернуться в Украину, но и восстановить свою научную деятельность в Николаеве. В то же время он до конца жизни постоянно пребывал под неусыпным контролем Николаевского управления КГБ, о чем свидетельствует маленькая вырезка, аккуратно приклеенная 20 октября 1978 г. на последней странице дела, тогда хранящегося в Николаевском КГБ: «Коллектив Николаевского краеведческого музея глубоко скорбит по поводу трагической смерти бывшего директора музея, старейшего краеведа Каминского Феодосия Тимофеевича и выражает соболезнование родным и близким покойного».

«Дело Каминского» было окончательно закрыто и сдано в архив.

ОЛЬВІЯ ТА АНТИЧНИЙ СВІТ

ХРОНОЛОГИЯ НЕКОТОРЫХ ТИПОВ ВОСТОЧНОГРЕЧЕСКОЙ АМФОРНОЙ ТАРЫ ПО МАТЕРИАЛАМ КОМПЛЕКСОВ БЕРЕЗАНИ ВТОРОЙ – ТРЕТЬЕЙ ЧЕТВЕРТЕЙ VI в. до н.э.

Дмитрий Чистов

Государственный Эрмитаж

Российская Федерация, 190000, г. С.-Петербург, Дворцовая наб., 34

e-mail: d.chistov@gmail.com

В изучении греческих транспортных амфор архаического периода в последние десятилетия наблюдается значительный прогресс, однако в наших знаниях пока остается множество пробелов. Архаические комплексы Березанского поселения обладают большим потенциалом в качестве источника данных по синхронизации отдельных типов амфорной тары и уточнению их хронологии. В настоящей работе мы уделим внимание материалам нескольких комплексов второй – начала третьей четвертей VI в. до н.э.

Благодаря находкам разнообразных целых сосудов и их крупных частей заполнение хозяйственной ямы № 234 дает редкую возможность достоверной синхронизации наиболее ранних «протофасосских» амфор с клазоменскими (теосскими?) амфорами с «луковицеобразным» туловом, а также с южноионийскими амфорами типа Созополь 477 / Пабуч Бурну / Истрия 1388. Кроме того, в заполнении той же ямы была найдена нижняя часть хиосской амфоры с белой обмазкой «созопольского» варианта, производство которого прекратилось около середины VI в. до н.э. (по С. Монахову). Яма, в которой были сделаны эти находки, связана с группой из трех овальных в плане полуземлянок, одну из которых (СК 68) она прорезает, а другой (СК 39), в свою очередь, прорезана. Находки из этих комплексов указывают на прекращение их существования не позднее середины VI в. до н.э.

Другим важным объектом, дающим возможность синхронизировать перечисленные выше типы, является **полуземлянка СК 73**. Этот заглубленный в грунт прямоугольный комплекс со следами столбовых конструкций по периметру стенок, очевидно, относится к группе т.н. «домов колониста» – землянок второй четверти – середины VI в. до н.э., вероятно принадлежавшим авангарду второй волны колонистов, или даже служивших жильем колонистам второй волны непосредственно после высадки на Березань в 540-е гг. до н.э., о чем я писал ранее.

Стратиграфические наблюдения свидетельствуют о том, что эта землянка была засыпана непосредственно перед строительством на том же месте многокамерного каменно-сырцового дома. В ее заполнении находились крупные фрагменты амфор различных центров производства, ассортимент которых очень близок к находкам из ямы 234. Вполне вероятно, что этот контекст несколько более поздний, а части амфор были выброшены в котлован землянки уже в ходе его нивелировки при строительстве жилого дома. В числе находок из заполнения СК 73 – еще одна фрагментированная амфора типа Созополь 477 / Пабуч Бурну / Истрия 1388, а также фрагментированные «протофасосские» (Иония В/Иония Г) амфоры, относящиеся к двум различным сериям – как ранней, аналогичной амфоре из ямы 234, так и более поздней (по С. Монахову), часто встречающейся в слоях третьей четверти VI в. до н.э. В СК 73 также найдена верхняя часть лесбосской красноглиняной амфоры первой половины VI в. до н.э. (ср. Sezgin 2012, p. 242 Kles 1.04) и верхняя часть клазоменской амфоры 5 типа по классификации Ю. Сезгина, относимого им по сосудам из погребений клазоменского некрополя к первой четверти VI в. до н.э. Наша находка заставляет предполагать несколько более позднюю верхнюю дату их бытования, а именно – вторую четверть – середину VI в. до н.э.

«Протофасосские» амфоры ранней серии

Заметную долю в амфорном импорте на Березанском поселении начиная, приблизительно, с середины VI в. до н.э. составляют т.н. «протофасосские» или «самосские» амфоры по И.Б. Зеест, обозначаемые также как «амфоры неизвестного центра на сложнопрофилированной ножке», Иония β, Иония I. Место их производства разные исследователи относят как к северной Эгееде, так и к Ионии. Североионийское происхождение этих амфор в настоящее время представляется наиболее вероятным. Целая амфора (рис. 1. 1) и верхняя часть такого же сосуда обнаружены в заполнении

хозяйственной ямы № 234 второй четверти – середины VI в. до н.э. Кроме того, горла таких же амфор найдены в заполнении прямоугольной полуземлянки СК 73 (рис. 1. 2-3). С.Ю. Монахов относит такие сосуды к I серии амфор на сложнопрофилированных ножках и датирует серединой – третьей четвертью VI в. до н.э.: они выделяются благодаря яйцевидной форме тулова и очень плавному переходу от горла к плечикам. Ю. Сызгин причисляет их к третьему типу амфор Иония β, и датирует более поздним временем – последней четвертью VI в. до н.э. Как представляется, находки из СК 73 и ямы 234 однозначно свидетельствуют о ранней дате этой серии, скорее соответствующей предположению С.Ю. Монахова: около конца второй четверти – середины VI в. до н.э.

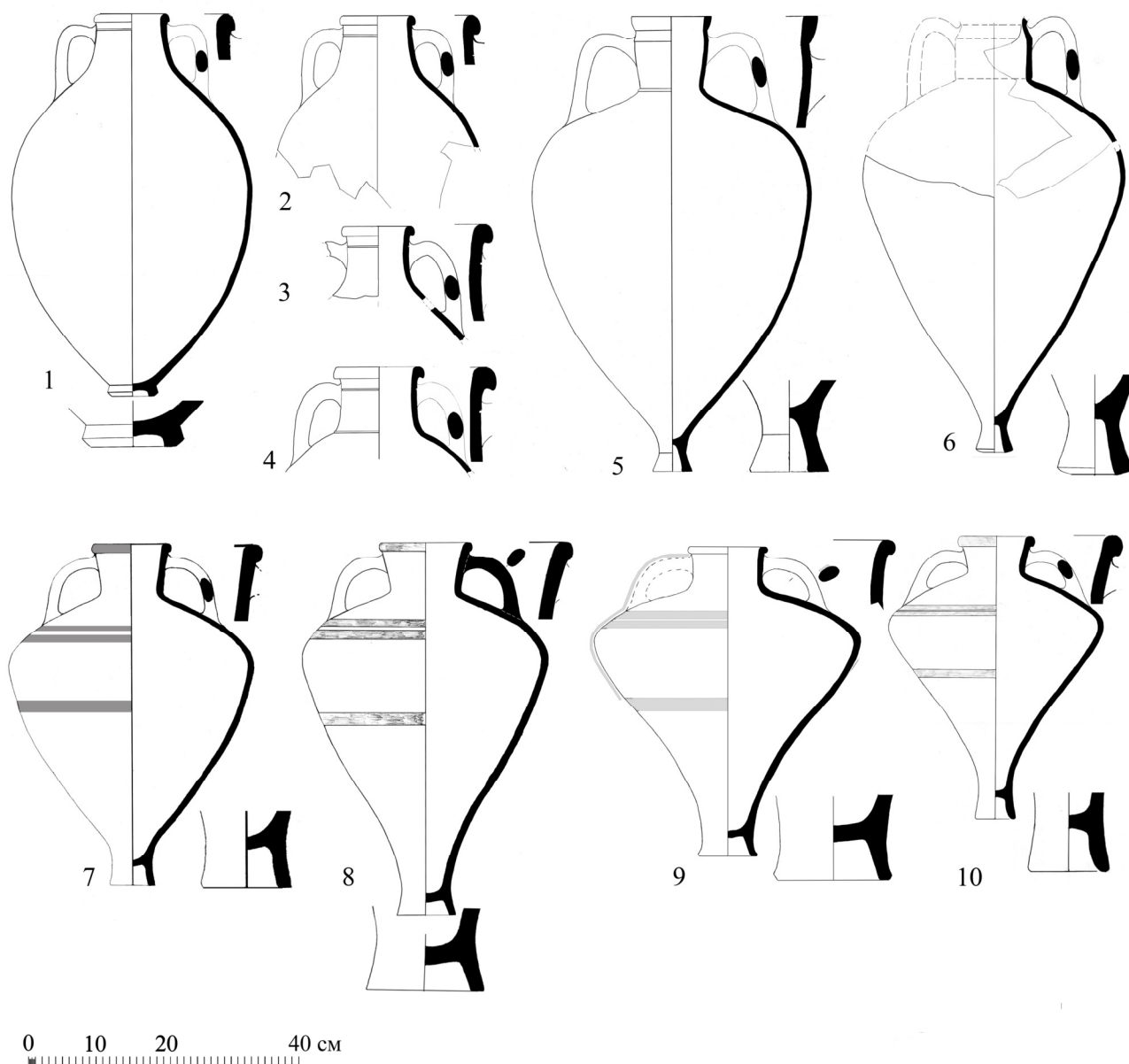

Рис. 1. Восточногреческая амфорная тара по материалам комплексов Березани.

Амфоры Клазомен (Теоса?) с «луковицеобразным» туловом

В составе находок амфорной тары Клазомен на Березани нередко встречаются амфоры т.н. типа «Лебеди V» по С. Монахову. Эти сосуды имеют короткое горло и своеобразную «луковицеобразную» форму тулова. Их принадлежность к Клазоменам дискутируется, равно как и хронологические рамки их производства. В качестве возможного центра производства этих амфор недавно был предложен Теос. Хронология тары круга Клазомен с «луковицеобразным» туловом может быть

уточнена благодаря находкам целых сосудов в датированных контекстах Березани. В слоях второй пол. VI в. до н.э. крупные фрагменты таких амфор определенно не встречаются. Имеющиеся в нашем распоряжении находки относятся к различным вариантам этого типа. К ранней серии можно отнести целую амфору (рис. 1. 8) найденную в полуземлянке СК 63 первой половины VI в. до н.э. От более типичных образцов амфорной тары Клазомен этого же времени (ср. рис. 1. 7) она отличается, в основном, удлинёнными пропорциями нижней части. Вторая, поздняя серия представлена двумя амфорами (рис. 1. 9-10): они меньше по размерам, и имеют более ярко выраженные «луковичные» пропорции тулова. Эти сосуды происходят из заполнения хозяйственных ям 162 и 234, датирующихся по совокупности находок второй четвертью и серединой VI в. до н.э. соответственно.

Амфоры типа Созополь 477 / Пабуч Бурну / Истрия 1388

Другим достаточно редким типом, хронологию которого возможно уточнить благодаря хорошо датированным комплексам, являются амфоры неустановленного (вероятно, южноионийского) центра типа Созополь 477 / Пабуч Бурну / Истрия 1388. Профильные фрагменты этих амфор регулярно встречаются в слоях Березанского поселения VI в. до н.э., однако в незначительных количествах. За последние годы найдены один целый и один фрагментированный сосуд, позволяющие судить об их морфологии в целом. Они происходят из заполнения хозяйственной ямы 254 второй четверти – середины VI в. до н.э. (рис. 1. 5), и заполнения большой прямоугольной полуземлянки 73 середины VI в. до н.э. (рис. 1. 6). Крупные профильные фрагменты амфор этого типа на Березани находились и ранее, в основном, в заполнении объектов второй четверти VI в. до н.э. Поскольку наибольшее количество ножек амфор типа Пабуч Бурну обнаружено в слоях фазы II-A, соотносимой с быстрой урбанизацией Березанского поселения с 540-х гг. до н.э., время их выпуска, вероятно, находится в рамках второй – начала третьей четвертей VI в. до н.э.

ТЕРАКОТИ-ФІМІАТЕРІЇ У ДОМАШНІХ СВЯТИЛИЩАХ ОЛЬВІЇ

Тетяна Шевченко

Інститут археології НАН України
Україна, 04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграду, 12
e-mail: taniashvchenko@yahoo.com

Фіміатерії у вигляді теракот побутували в Ольвії елліністичного періоду. Це були погрудні зображення жіночих персонажів, на голові яких було приєднано невелику ліпну чашу для пахощів.

Традиційно такі погруддя трактували як зображення Деметри з керносом (кошиком) на голові (Худяк 1940, № 6-8). Однак атрибути інших богів, а також аналоги з інших частин Ойкумени, дозволяють вбачати у ліпних ємностях на голові – чаші фіміатеріїв, а самі образи трактувати у межах інших культів (Bilde 2007; Шевченко 2015).

Значну частину фрагментів таких теракот знайдено на території житлових кварталів. Хоча б приблизний контекст знахідок, який можна відновити за польовою документацією, дозволяє припускати, що у цих житлах проводилися культу у межах родинного кола, тобто існували місця відправлення культів у родинному колі, які можна вважати домашніми святилищами.

У науковій літературі (родоти А.С. Русяєвої, В.В. Крапівіної) найбільшої уваги надається кільком найяскравішим домашнім святилищам, багатим на знахідки теракот, олтарів, цікавих архітектурних форм тощо. У той же час, практично у кожному будинку розкопками виявлено хоча б якусь знахідку культового значення. Навіть домашнє вогнище слугувало місцем жертвоприношень, а невеликий закуток міг використовуватися для складування культового реманенту. Все життя людини у традиційному суспільстві було насичене релігією. Культові дії в античному суспільстві відбувалися і на рівні громадянської общини, і на рівні релігійних об'єднань, і в колі сім'ї.

Найчастіше важко встановити, чи певне зображення божества у теракоті, на ювелірному виробі, посуді використовувалося у культі, чи слугувало прикрасою, ознакою статусної речі. Робити висновки про наявність у будинку святилища, де боги вшановувалися у родинному колі, дозволяє не одна така знахідка, а їх комплекс. Більш надійним маркером наявності родинного святилища є виявлення вівтаря або фіміатерія. На відміну від вогнища, використання у культових діях було їхнім єдиним призначенням. І на відміну від статуєток та утилітарних речей, вівтарі та фіміатерії не роз-

глядають окремо від релігійного життя їхніх власників, тобто не піддають сумніву їхнє культове призначення.

Як і вівтарі, фіміатерії не завжди використовувалися для спалювання пожертв і пахоців. Принесення пожертв могло виглядати як покладення плодів чи зернят, наливання чи кроплення цінною рідиною (кров'ю, олією, вином, пахоцями). Особливо це стосувалося вівтарів, розташованих усередині приміщень. До того ж, сам вівтар невеликих розмірів або фіміатерій міг бути принесеним у дарунок божеству, тобто стати вотивом. В Ольвії, Херсонесі й інших містах Причорномор'я в елліністичний період набули значного поширення однотипні теракотові вівтаріки, знайдені на ділянках громадських святилищ і в ойкосах. Так само й ольвійські теракоти-фіміатерії, що серійно виготовлялися у цей час, зафіксовані як у житлах, так і на теменосі.

Зважаючи на відсутність кіптяви на чашах теракот-фіміатеріїв, що використовувалися в Ольвії, основним їхнім призначенням могла бути вотивна функція. На погруддях-фіміатеріях з Італії, що слугували зразком для наслідування для інших регіонів Ойкумени, не завжди знаходять сліди кіптяви. Якщо у Пестумі їх зафіксовано найчастіше, то у Капуї на жодному погрудді пахоці не розкурювали. Постає запитання, навіщо на жіночих зображеннях, якщо вони призначалися просто для дару божествам, встановлювали цю ємкість. Понад те, в Ольвії навіть нетипові для фіміатеріїв зображення, де не передбачалося встановлення чаші, переробляли вручну для отримання цієї невеликої ємкості (рис. 1,а). Потреба саме у такій формі теракот мала бути зумовлена наявністю відповідних культових дій, в яких зображення богині або учасниці культу слугувало для утримування незначної кількості якоїсь речовини, що була необхідна під час відправлення культу. Зважаючи на згадані давньогрецькі аналогії, напрошується припущення, що погруддя використовували, якщо не для розкурювання пахоців, то для їх менш активного поширення, а саме, ефірну олію наливали у відкриту чашу фіміатерія для отримання пахоців протягом тривалого часу.

Елліністичні фіміатерії де у чому нагадують більш ранні фігурні посудини у вигляді жіночих погрудь, або півфігур: архаїчні – у вигляді лише голови з шиєю чи класичні – у вигляді півфігур з чашею з широкими вінцями та ручкою на звороті. Додамо, що місткість таких фігурних посудин, особливо за архаїчного періоду, була вкрай мала. Через невеликий отвір можна було налити всього кілька крапель рідини. Тож не виключено, що виготовлення погрудь з чашею на голові за елліністичного періоду було продовженням традиції оформлення ємкостей для ефірних олій у вигляді таких жіночих зображень.

У житлових будинках Ольвії теракоти-фіміатерії нерідко знайдено в одному контексті разом із фрагментами інших теракот, з рельєфним, іноді розписним посудом, у двох випадках – зі світільником. Серед теракот, які вдалося розпізнати за польовою документацією, переважають фрагменти з зображеннями Матері богів і персонажів культу Діоніса. Тож про наявність культового місця у цих будинках свідчить вже не сама теракота, а цілий комплекс предметів, що мали небуденне, культове значення.

Проведення культів із використанням теракот-фіміатеріїв відбувалося на честь богів, важливих для релігійного життя родини. Хто були ці боги, можна зрозуміти за характерними атрибутами зображень на фіміатеріях. Найперші, хоч і найбільш рідкісні, елліністичні фіміатерії втілюють образ Матері богів, з високим головним убором і традиційною для богині зачіскою (рис. 1, а). Більш численними є півфігури Афродіти з еротами на плечах (рис. 1, б). Культу Діоніса стосувалися жіночі образи II ст. до н.е. з коримбами, теніями та вінком на голові (рис. 1, г). Вони виготовлялися серійно і дійшли до наших днів у багатьох майже повністю вцілілих зразках, що прикрашають експозицію кількох археологічних музеїв. Також у багатьох домашніх святилищах знайдено погруддя III ст. до н.е., на яких жінка зображена у безрукавному хітоні, доліплений стефані та сережках (рис. 1, в). П.Г. Більде схильна вбачати у них аналогічний попередньому (рис. 1, г) образ Аріадни. Розташування ліпних кулястих «сережок» часто на скронях, на зразок плодів плюща на доліплених вінках діонісійських персонажів, дозволяє розглядати пильніше таке трактування. Афродіта-Аріадна, учасниця культу, божественна чи смертна, – у будь-якому разі йдеться про вшанування Діоніса.

Тож вдома, з використанням погрудь-фіміатеріїв, ольвіополіти вшановували Матір богів, як покровительку природи та родючості, Діоніса, якому завдячували успіхами у виноградарстві та виноробстві, Афродіту, богиню кохання, а також, можливо, Аріадну. Й Афродіта, й Аріадна у міфах були пов'язані з Діонісом. Аріадна померла при пологах (Plut. 20.3-5), тож її функції могли бути близькими до Іліфії, а також до Афродіти. Таким чином, культу родинного кола, що в елліністичний період відбувалися з використанням теракот-фіміатеріїв, стосувалися усіх найважливіших питань життя ойкоса. Богам молилися за добрий врожай, добробут у сім'ї, здоров'я домочадців. Те саме ко-

ло вшановуваних у межах родинних культів богів підтверджують образи коропластики, фрагменти яких знайдені разом з фіміатеріями.

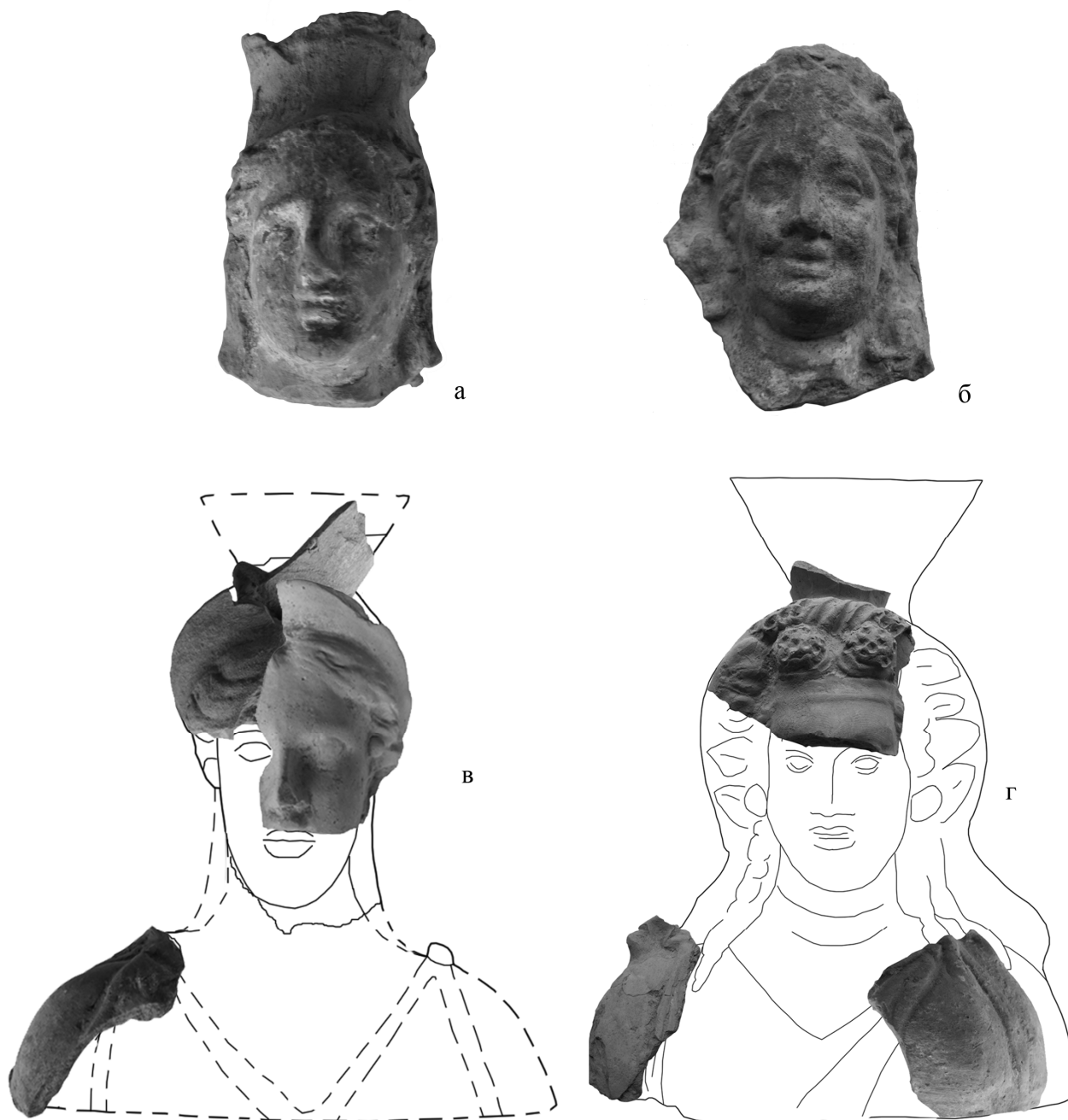

Рис. 1. Теракоти-фіміатерії у домашніх святилищах Ольвії

На сьогодні погруддя-фіміатерії можна вважати поширеними в Ольвії елліністичного періоду. Лише зразків, які серійно виготовлялися у III ст. до н.е., відомо до 20 од. Можна казати про відповідну тенденцію у способі відправлення культів у межах родинного кола. Існувала певна потреба використовувати фіміатерії з зображеннями богів чи учасників, яка змушувала виготовляти зразу значну кількість теракот, при чому вже вручну приєднуючи функціональну частину фіміатерія й іноді характерні деталі до зображення, виконаного у формі. Ліпні чаші фіміатеріїв були призначені для утримування принесеного у пожертву або ефірної олії, що без вогню давала пахощі тривалий час. Такі теракоти-фіміатерії доповнювали домашню релігійну обрядовість, а можливо, як і вівтарі, зосереджували її навколо себе.

РЫНКИ В ОЛЬВИИ

Марина Скржинская

Институт истории Украины НАН Украины
Украина, 01001, г. Киев, ул. Грушевского, 4
e-mail: kij1939@gmail.com

В исследованиях об истории античных государств Северного Причерноморья ученые много писали о торговых связях, об экспорте и импорте Тиры, Ольвии, Херсонеса и Боспора. Однако, исследователи не рассматривали, где конкретно в каждом государстве существовали рынки и как на них торговали. Археологические и письменные источники позволяют определенно ответить на этот вопрос только в отношении Ольвии, а не исходя из аналогий с другими греческими государствами.

В каждом греческом городе главный рынок располагался на центральной площади, агоре. В Северном Причерноморье до настоящего времени открыта агора лишь в Ольвии. В эллинистический период эту площадь с двух сторон окружали строения с разнообразными лавками, имевшими торговое помещение и подвалы для склада товаров. По находкам керамики можно определить, на торговле какими предметами специализировались хозяева некоторых лавок. Одни продавали местную посуду, другие – более дорогую привозную; в остальных отпускали растительное масло, муку, крупу и вино, а также парфюмерию и лекарства. Вероятно, как и в прочих городах, на агоре на определенные сроки устанавливали временные палатки и прилавки для розничной торговли. Обычно рынок действовал между девятью и одиннадцатью часами утра. Судя по находкам, торговля здесь велась в основном на местные медные монеты. Продавцы могли отпускать товары в кредит своим знакомым покупателям. Об этом свидетельствует одно ольвийское граффито V в. до н.э. На чернолаковом черепке хозяин винной лавки записал имена Евксена, Диотима и Кимона, которым он дал в долг вино, приправленное иссопом; первый покупатель задолжал один статер, второй, пять статеров, а третий один обол.

За порядком на рынке следили агораномы, о деятельности которых свидетельствуют клейма с их именами на эталонных гирях, мерных чашках и ойнохоях. Агораном и его помощники собирали налоги с торговцев, проверяли качество товаров, а также следили за правильностью мер и весов. В Ольвии найдено немало использовавшихся агораномы эталонных сосудов и гирь с определенной маркировкой.

Из декрета Протогена известно, что в эллинистический период в Ольвии существовало еще два рынка: рыбный и оптовый, называемый дейгмой. В Нижнем городе в непосредственной близости от ольвийской гавани находился рыбный рынок, который перенесли на другое место у реки после строительства оборонительных сооружений вдоль Гипаниса. Сюда на лодках и кораблях доставляли свежую речную и морскую рыбу и моллюсков; здесь же продавали сухую, копченую, вяленую и соленую рыбу, а также широко употреблявшиеся греками рыбные соусы. О пристрастии жителей Ольвии к таким соусам говорят многочисленные находки рыбных блюд со специальным углублением для соуса. Находки костей и чешуи рыб, а также ракушек устриц и мидий позволяют представить, что продавалось на ольвийском рыбном рынке. Наибольшим спросом пользовались осетровые рыбы, сомы и судаки, ольвиополиты покупали также, окуней, плотву, лещей, сазанов и др. Скорее всего, рыбный рынок функционировал лишь в сезон рыболовства, и тогда жители Ольвии наряду со свежей рыбой закупали впрок консервированную и хранили ее в домашних кладовых. Из декрета Протогена известно, что Гипанис замерзал на зиму. О подледном лове рыбы у греков ничего не известно, поэтому можно думать, что зимой продавали лишь консервированную рыбу и соусы, и торговля шла только на агоре.

Как и рыбный, оптовый рынок в Ольвии был сезонным, он действовал лишь в период судоходства. На дейгме выставляли образцы товара, который затем покупали большими партиями у местных и приезжих купцов. Здесь закупали зерно для нужд города и затем ссыпали его в государственный склад. Покупатели пробовали вина и оливковое масло, привезенные из разных греческих государств. Особенно ценилось масло из Аттики, а вино из Менды и с островов Фасоса и Хиоса; более дешевые вина доставлялись из Гераклеи и Синопы и других центров. Об этом можно судить по многочисленным клеймам на ручках амфор и обломкам керамической тары. Иноземные купцы приобретали большие партии местных товаров для торговли ими в Элладе и ее колониях. Точно сказать о составе ольвийского экспорта затруднительно, так как это было в основном сырье (зер-

но, кожа, мед, древесина и др.), которое нельзя отследить при археологических раскопках.

Надо думать, что ольвийскую дейгму посещали представители местных племен, покупавшие большими партиями разные товары, и в первую очередь вино. Хотя варвары не пользовались в своем обиходе деньгами, однако для торговых нужд у них имелись греческие монеты из драгоценных металлов. Доказательством этого служит упоминание в декрете Протогена о том, что Ольвия регулярно выплачивала дань варварам золотыми монетами, и царь Сайтафарн был недоволен размером привезенной ему суммы в 900 золотых.

Крупные партии товаров на ольвийской дейгме оплачивались золотыми и серебряными монетами. Сначала в обороте были деньги разных государств, но в IV в. до н.э. государство запретило обращение иностранных монет на территории Ольвийского полиса. Власти установили твердый курс обмена кизикинов (они служили в то время международной валютой) на ольвийские серебряные статеры, а прочие иноземные монеты менялись на ольвийские по соглашению между купцом и клиентом (IOSPE I². 24). Обмен производился только в помещении для народного собрания, где находился эталонный пробирный камень, где проверяли качество монет из драгоценных металлов.

РАБОТОРГІВЛЯ І РАБОВЛАСНИЦТВО В ОЛЬВІЙСЬКОМУ ПОЛІСІ

Олександр Одрін

Інститут історії України НАН України
Україна, 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4
e-mail: olodrin@ukr.net

Дослідження ролі рабовласницьких відносин у давньогрецькому суспільстві має довгу історію. Тим не менш, і до сьогодні науковці не дійшли єдиної думки в оцінці ролі рабської праці в античному господарстві, висловлюючи часом діаметрально протилежні думки – від твердження про її всепроякнутість і до заперечення скільки-небудь важливої ролі невольників у більшості галузей економіки, окрім хіба кількох, таких як гірнична справа та, меншою мірою, окремі ремісничі виробництва. До того ж останнє стосується переважно таких великих та економічно розвинених полісів, як Афіни¹.

Набагато менш дослідженою, зважаючи на обмеженість джерельної бази, є історія рабовласництва у відносно невеликих периферійних полісах, таких як Ольвія Понтійська. І, хоча скептичний погляд В.Д. Блаватського, який вважав, що в Ольвії рабство не було поширене через нібито незначну площу полісної хори, лишився історіографічним курйозом, заперечення скільки-небудь помітної ролі рабовласницьких відносин і досі переважає у працях дослідників ольвійської економічної історії (Н.О. Лейпунська, Н.О. Гаврилюк). Здається, лише В.М. Отрешко свого часу висловлював, нехай і побіжно, думку про масштабне використання рабської праці в ольвійському господарстві.

Напевно, єдиною сферою економіки, де все ж визнається значення «живого товару», лишається работоргівля. Важлива роль Причорномор'я, зокрема і Північного, як джерела постачання рабів на грецькі ринки, здобула загальне визнання, певно, ще з часів публікації статті М. Фінлі «Причорноморський та Дунайський регіони і розвиток работоргівлі в античності», чий вплив на антикознавство повоєнної доби важко перебільшити. Втім, і тут оцінка масштабів цієї торгівлі й досі викликає доволі суттєві розбіжності – від більш ентузіастичних поглядів (Н.О. Гаврилюк) до куди скептичніших (М. Аврам).

Слід зазначити, що джерельна база, яка суттєво поповнилася в останні два десятиліття, дозволяє поставити під сумнів надто скептичні погляди на роль рабовласницьких відносин не лише у зовнішній торгівлі, а й у різних сферах внутрішнього економічного життя античних полісів Північного Причорномор'я, зокрема й Ольвії.

По-перше, варто зауважити наявність нехай і не дуже численних, натомість надто інформативних джерел, які свідчать про поширення рабовласництва і работоргівлі у Мілеті та його колоніях принаймні ще з VI ст. до н.е. Якщо лишити в стороні уривчасті та неоднозначно трактовані відомості про існування у Мілеті рабів «лаконського» типу – гергітів, ми маємо дані про наявність там покупних рабів-фрігійців, що «мелють ячмінь на мілетських млинах», авторства поета VI ст. до н.е.

¹ Звичайно, тут ідеться лише про покупних рабів, а не про ілотів та їм подібних.

Гіппонакта з Ефесу. Ці дані однозначно вказують на наявність покупних рабів (chattel slaves) у мілетських ойкосах вже з VI ст. до н.е., якщо не раніше (питання про те, чи були ці раби зайняті у сільському господарстві, чи були суто домашніми рабами є наразі другорядним).

Так само VI ст. до н.е. датується почесний декрет з мілетської колонії Кізику (SIG³ 4), в якому, зокрема, йдеться про надання ателії, за винятком кількох податків, серед яких і податок на торгівлю рабами. Незалежно від причин, які викликали появу такої унікальної формули, вона однозначно свідчить про існування доволі масштабної торгівлі рабами, податок на яку приносив чималий дохід до скарбниці поліса¹. У цьому контексті не можна не згадати, нехай і дещо дискусійну, гіпотезу М. Гінда, який вважає, що на монетах Істрії – іншої мілетської колонії – середини V – першої чверті IV ст. до н.е. вміщено зображення гетів-рабів – свідчення масштабності дунайської работоргівлі.

Набагато однозначнішим свідченням торгівлі рабами є лист VI ст. до н.е. на свинцевій пластині з Фанагорії, опублікований Ю.Г. Виноградовим, де згадується раб з Борисфену, що ставить Ольвію в один ряд з іншими мілетськими (і не лише) північногрецькими полісами, де зафіксована торгівля «живим товаром». Зараз ще зарано говорити про масштаби ольвійської работоргівлі, як і про те, куди вивозилась основна частина рабів (адже східний, боспорський вектор став цілковитою несподіванкою для науковців, які ще донедавна вважали, що ольвійсько-боспорські зв'язки були практично відсутніми).

Залишивши наразі питання про масштабність перепродажу рабів, слід звернутись до іншого, не менш важливого – про внутрішній ринок рабської праці в Ольвії. Як уже згадувалось вище, традиційно головними сферами використання рабів² вважаються видобуток сировини, особливо гірнична справа (класичним прикладом цього є копальні Лавріону в Аттиці) та високотоварне ремісничє виробництво (як у зброярській і меблевій майстернях Демосфена-батька (Dem., XXVII, 9; 18)). Очевидно, саме ці уявлення і сприяли скептичному погляду на ольвійське рабовласництво. Відомо, що у Нижньому Побужжі не існувало скільки-небудь значних покладів металів. Певно, єдиною сировиною, яку могли добувати у доволі значних масштабах, була деревина з лісів Гілеї. «Лист жерця» містить згадку про вирубку лісу, згадуються там і раби, але частина документу пошкоджена і не можна впевнено сказати, чи пов'язані були раби із лісозаготівлями.

Існування в Ольвії (на відміну від Боспору) ремісничих егратеріїв не засвідчується ані археологічними, ані епіграфічними джерелами.

Одним із найбільш дискусійних є питання масштабів використання рабської праці в давньогрецькому сільському господарстві. У випадку Ольвії відповідь на нього є принциповою, адже саме сільське господарство практично одностайно визнається провідною галуззю ольвійської економіки. Відповідно, якщо раби не були широко задіяні у сільськогосподарському виробництві Ольвії, то навряд чи може йтися про суттєву роль рабовласницьких відносин у місцевому господарстві.

Слід визнати, що наші відомості про сільськогосподарських рабів в Ольвії є непрямими та/або неоднозначними. Поза всяким сумнівом, такі раби у Надчорномор'ї існували, про що свідчить лист з Горгіппійських наділів, в якому йдеться про кваліфікованого раба, що працював на винограднику чи у саду. Однак, подібних даних з території Нижнього Побужжя ми наразі не маємо. Раби, згадані у листах Ахіллодора й Апатурія могли належати як до сільських, так і до міських ойкосів³. Натомість ойкети декрету на честь Протогена, судячи з контексту (IOSPE I², 32B, 5-21) напевно були пов'язані саме із ойкосами хори. Навряд чи буде надто сміливим уважати, що майже всі раби в ойкосах ольвійської периферії були так чи інакше пов'язані із сільським господарством, як не з виробництвом відповідної продукції, то з її переробкою. Типовим прикладом останнього є прядіння та ткацтво – традиційне заняття домашніх рабинь у Греції.

Втім, як свідчать приватні листи з території Ольвійського полісу, сільське господарство та виробництво загалом не було єдиною сферою його життя, в якій були залучені раби. Так, судячи з інформації листа Ахіллодора, раби або вільновідпущеники були задіяні у транспортних операціях, можливо, як торгівельні агенти⁴. Лист жерця з Гілеї свідчить про існування не лише приватновласни-

¹ Поряд із податком на работоргівлю, декрет містить згадку і про податок на торгівлю худобою (кінями), що цілком кореспондується із декретом з Абдер IV ст. до н.е. (SEG 47, 1026), в якому худоба та раби також стоять поряд.

² Якщо не рахувати домашніх рабів, прислуги.

³ В останньому випадку вони названі терміном «ойкети», що часто (але далеко не завжди) означав саме рабів, задіяних у сільському господарстві.

⁴ Матасій твердить, що Ахіллодор – раб, і належить, разом із вантажем та/чи судном, Анаксагорові. Тобто ситуація, коли раб здійснював торгівельно-транспортні операції, не виглядала незвичною для ольвіополітів VI ст. до н.е. Цілковитим вірогідним є припущення Дж.-П. Вілсона, що насправді Ахіллодор був вільновідпущеником.

цьких, а й храмових рабів (згадується там і про втечі «живого товару»).

Поряд із продажем рабів, про який йдеться у згаданому вище листі з Фанагорії, очевидно, існувала і практика передачі рабів у тимчасову власність, про що згадується у листі з Березані, датованому близько 540-535 рр. до н.е.¹ З території Ольвії поки що невідомі листи, де йшлося би про використання рабів у якості закладу, але, зважаючи на існування подібних практик на Боспорі, можна припускати їх існування і в Ольвії. Таким чином, ми можемо твердити, що в Ольвійському полісі практично від часу його заснування «живий товар» був предметом різноманітних операцій (продаж, позика, заклад). При цьому продаж відбувався як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках.

Отже, попри всю неповноту джерельної бази², вже зараз можна впевнено стверджувати, що рабовласницькі відносини ще з VI ст. до н.е. були поширеними у різних сферах життя Ольвійського полісу. Оцінка масштабів використання рабської праці у різних галузях його господарства – предмет подальших спеціальних досліджень, в яких має бути синтезовано дані епіграфіки й археології.

ЗЕМЛЯНЫЕ СКЛЕПЫ НЕКРОПОЛЯ ОЛЬВИИ (ОТ ЭЛЛИНИЗМА К РИМСКОМУ ВРЕМЕНИ)

Андрей Ивченко

Институт археологии Национальной Академии наук Украины
Украина, 04210, г. Киев, проспект Героев Сталинграда, 12
e-mail: comandor_a@mail.ru

Земляные склепы ольвийского некрополя представляют собой сооружения, как правило, состоявшие из длинного достаточно полого горизонтального дромоса и вырытой подбоем четырехугольной погребальной камеры, разделенных массивными каменными или сырцовыми закладами. Существовали подобные комплексы на протяжении свыше пятисот лет, от конца 4 в. до н.э. до 3 в. н.э. Несмотря на их относительную схожесть между собой, одни составляющие их элементы, как в обряде, так и в конструкции, оставались неизменными на протяжении всего этого времени, а другие в определенной мере развивались и видоизменялись от эллинистической к римской эпохам. Изучение динамики этих изменений может дать новые материалы о социальном, и, косвенно, экономическом состоянии ольвийского социума в его разные периоды.

В первую очередь надо рассмотреть ориентировку данных сооружений. В литературе доминирует мнение, что грунтовые склепы имели преимущественно широтное направление. Подробный анализ дает более уточненную картину. В эллинистическое время действительно преобладает широтная ориентация – на нее приходится 46% от всех исследованных комплексов (все проценты в работе даются от количества объектов, для которых можно проследить соответствующие параметры). Из них 64% (29% от общего количества) ориентированы камерами на запад и 36% (17% от общего количества) – на восток. По меридиану расположены 31% комплексов: 73% (23% от общего количества) направлены на север и 27% (8%) на юг. Остальные объекты (23%) ориентированы по «диагонали»: 8% от общего количества направлены на юго-запад, по 6% на северо-запад и северо-восток и 3% на юго-восток. При этом, если учитывать соотношения по сторонам света, «полусферам» (например, направления на северо-запад и северо-восток рассматривать как относящиеся к северной «полусфере»), то распределение между ними выйдет примерно одинаковым – от 13% (восточная) до 19% (западная).

Для римского времени ситуация отличается незначительно. Широтную ориентировку имеют 45% комплексов, из них 71% (32% от общего количества) направлены на запад и 29% (13% от общего количества) – на восток. По меридиану расположены 31% склепов: 71% (22% от общего количества) на север и 29% (9% от общего количества) на юг. 24% объектов имеют «диагональное» направление: 9% северо-западное, 6% – северо-восточное, 5% – юго-восточное и 4% – юго-западное. По «полусферам» среди них преобладает северная – 12% от общего количества, затем

¹ Текст сильно фрагментирован, что порождает существенные разночтения. Б. Браво интерпретирует його як орфічний текст, але більшість дослідників усе ж вважають його приватним листом, в якому, зокрема, йдеться про повернення рабині.

² Можна сподіватись і на суттєве поповнення бази «малої» епіграфіки, принаймні за рахунок обробки неопублікованих листів з фондів наукових інститутів і з приватних колекцій.

идут западная – 10%, восточная – 9% и южная – 7%.

Таким образом, ориентация земляных склепов от эллинистического к римскому времени практически не изменяется. На всем протяжении их эксплуатации несколько преобладает широтное направление, среди которого выделяется западное. Общая картина для каждого времени существования, однако, более вариабельна и отличается разнообразием. Все это позволяет еще раз предположить, что при сооружении земляных склепов их направление не было жестко привязано к расположению солнца (сторонам света), а скорее зависело от каких-либо деталей рельефа, естественных или искусственных.

Дромосы ольвийских склепов обычно имели удлиненно-прямоугольную форму, изредка форму слабо расширяющейся к какому-либо из коротких краев трапеции. В разрезе они прямоугольные или слабо трапециевидные, при чем большее основание трапеции, как правило, приходится на дно сооружения. Размеры дромосов остаются примерно одинаковыми на всем протяжении их бытования. В эллинистическое время усредненная длина составляет 4,83 м, ширина 1,18 м, глубина 3,5 м. В римское – 4,65, 1,06 и 3,75 м соответственно. Однако надо отметить, что если в пределах эллинизма линейные размеры сооружений остаются относительно стабильными, то для эпохи Рима происходят некоторые изменения. В раннеримское время дромосы становятся длиннее и мельче: их усредненная длина равняется 5,55 м, глубина 3,12 м. Затем до самого конца использования земляных склепов происходит постепенное укорачивание и углубление дромосов. К концу существования ольвийского некрополя усредненная длина составляет 3,75 м, а глубина – 4,47 м.

По конструкции дромосы склепов ольвийского некрополя можно разделить на ступенчатые, пандусные и комбинированные, сочетающие в себе оба этих элемента. На всем протяжении дромосы полностью ступенчатые или ступенчатые с очень коротким пандусом составляют ощутимое меньшинство: 22% в эллинистическое и 13% в римское время. Чуть больший процент составляют дромосы, состоящие из одного пандуса – 29 и 15% соответственно. Однозначно преобладают дромосы с комбинированной конструкцией: 47 и 67%. Таким образом, видно, что в процессе развития ольвийского некрополя комбинированные дромосы, сочетающие в своей конструкции ступени с пандусом, становятся доминирующими. При этом в эллинистическое время среди таких объектов большинство, 54%, составляли дромосы, в которых длина ступеней примерно соответствовала длине пандуса, меньшинство, 11% – дромосы с короткими ступенями и длинным пандусом, остаток, 35%, приходился на конструкции с длинными ступенями и коротким пандусом. В последующую эпоху соотношение становится практически равным: по 34,5% составляют дромосы, у которых ступени существенно короче или длиннее пандусов, и 31% те, у которых обе составляющие части примерно равны.

Существенное различие наблюдается в конструкции закладов. В эллинистическое время преобладают сырцовые заклады (54%), несколько менее каменных (43%) и остаток составляют комбинированные, сырцово-каменные (2%). Во время раннего эллинизма сырцовые заклады зафиксированы в 68% склепов (из числа тех, в которых заклады сохранились), а в позднем – уже в 33% случаев. Каменные заклады наоборот: 28% в раннем эллинизме и 66% – в позднем. В римскую эпоху подавляющую, практически исключительную часть – 94% – составляют каменные заклады. Можно сказать, что на ольвийском некрополе в грунтовых склепах изначально преобладающими были сырцовые заклады. Затем на протяжении 2-1 вв. до н.э. они постепенно заменяются каменными, а в римское время камень становится практически единственным материалом. Вероятно, это напрямую связано с дефицитом строительного сырья во время расцвета Ольвии, и его относительным избытком во время экономического кризиса 2 в. до н.э., а также разрушений и значительного сокращения территории города в позднеэллинистическое – раннеримское время.

Существенные различия между эпохами можно выделить в количестве погребенных в камерах. Для эллинистического времени в большинстве склепов (52%) зафиксированы одиночные захоронения, в 40% – парные (сюда же включаются захоронения двух взрослых и маленького ребенка) и только в 8% – коллективные, в которых обнаружены останки трех и более человек. От раннего к позднему эллинизму количество одиночек уменьшается с 61 до 33%, количество парных захоронение увеличивается с 34 до 54%, а коллективных с 5 до 13%. В римскую эпоху одиночные захоронения составляют всего 6%, при чем встречаются они только в 1 – начале 2 вв. н.э. (здесь они составляют 14% от общего количества). Парные погребения составляют 34%, и их относительное количество уменьшается с 43% в 1 – начале 2 вв. н.э. до 29% в последующие века. Склепам с большим количеством человеческих останков принадлежит большинство – 60%. При

этом их относительное количество увеличивается с 43% в раннеримское время (здесь у них равенство с парными захоронениями) до 75% в дальнейшем.

Очевидно, в эллинистическую эпоху земляные склепы в первую очередь использовались как усыпальницы парной семьи, мужа и жены. Редкие захоронения маленьких детей с костяками двух взрослых также свидетельствуют в пользу этого предположения. Большое количество одиночных захоронений, особенно на раннем этапе использования грунтовых склепов, очевидно, связано с какими-либо военными или политическими событиями, в силу которых один из супругов не попадал в семейный склеп после смерти. Другим вариантом объяснения может быть то, что это был этап становления традиции, когда определенные обрядовые нормы, связанные с захоронением в склепах, еще не устоялись. Многократные захоронения в склепах в этот период (эллинизм) можно рассматривать, скорее, как исключения.

В последующую эпоху ситуация в корне меняется. Практически исчезают одиночные захоронения. Их наличие только в раннеримское время можно объяснить военно-политической нестабильностью этого периода. Существенное увеличение количества склепов с многократными погребениями, очевидно, связано с изменениями в структуре общества и связанными с ними погребальными представлениями, когда на смену парным приходят большесемейные или родовые усыпальницы.

Для римского времени можно выделить некоторые элементы обряда, не характерные для эпохи эллинизма. На ольвийском некрополе зафиксированы два недостроенных склепа первых веков н.э. (1969/16 и 2011/8). В обоих случаях были исследованы дромосы комбинированной ступенчато-пандусной конструкции, имевшие первый меридиональную, а второй широтную ориентировки. В первом случае погребальная камера была только намечена («небольшое отверстие в материке» по тексту отчета), во втором – вовсе отсутствовала. Оба дромоса имели достаточно большую глубину – до 2 м от уровня материка в стороне, противоположной входу.

Оба сооружения отличаются тем, что на ступеньках были найдены по одному человеческому черепу (разбитый на две части и целый соответственно). Точное положение находки в отчете 1969 г. не указано. Здесь череп сопровождался несколькими длинными человеческими костями, мелким бронзовым фрагментом неопределенного изделия и кусочком коралла. Во втором случае череп молодой женщины стоял вертикально лицом на юго-восток (поперек длинной оси конструкции) в заполнении над первой ступенькой дромоса.

Отдельные человеческие кости в дромосах римского времени на ольвийском некрополе фиксировались и для других объектов. Например, в дромосе склепа № 1 2014 г. на площадке между каменным закладом и входом в камеру были обнаружены лежавшие друг на друге фрагменты длинных человеческих костей, краснолаковая чашечка и несколько мелких пастовых бус. Однако в данном случае камера склепа достаточно больших размеров носила следы сильного разрушения. Из антропологического материала на ее дне были найдены только несколько фрагментов костей. От инвентаря остались незначительные остатки, включавшие фрагментированные престижные и мелкие золотые вещи. Все это позволяет говорить о тотальном ограблении достаточно богатого (исходя из деталей погребальной конструкции и ее размеров, а также остатков инвентаря) комплекса. В процессе этого ограбления частично вещи и кости могли быть выкинутыми в дромос.

В приведенных выше случаях (погребения 1969/16 и 2011/8) подобная интерпретация вряд ли возможна. Во-первых, отсутствует погребальная камера, что ставит под сомнение возможность проведения захоронения вообще. Во-вторых, глубина залегания объекта и планиграфия прилегающих к нему частей могильника практически исключают вероятность случайного попадания человеческих останков в дромосы и изначальную принадлежность их другим комплексам. Возможно, данные черепа являются проявлениями какого-то ритуала, связанного с сооружением такого сложного погребального сооружения, как грунтовой склеп, и прослеженного только в римское время.

Таким образом, несмотря на внешнее однообразие земляных склепов ольвийского некрополя на всем протяжении их существования, среди них можно выделить целый ряд конструктивных и обрядовых элементов, которые претерпевают существенные изменения в своем развитии. Это и может отображать различные структурные перемены общественной организации и сознания, а также косвенно свидетельствовать об определенных сдвигах в общественно-экономическом положении ольвийского социума.

ИЗДЕЛИЯ ИЗ ЖЕЛЕЗА V-IV вв. до н.э. ИЗ ОЛЬВИЙСКИХ ПРИГОРОДНЫХ УСАДЕБ

Валентина Папанова¹, Светлана Ляшко²

¹ Бердянский государственный педагогический университет
Украина, 71100, Запорожская область, г. Бердянск, ул. Шмидта, 4
e-mail: vrapanova1953@gmail.com

² Институт биографических исследований
Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского
Украина, 03039, г. Киев, проспект Голосеевский, 3
e-mail: lyashko.svetlana@gmail.com

В 2003-2017 гг. в процессе раскопок на ольвийских пригородных усадьбах Широкая балка 6 (ойкос; вторая треть V – начало III вв. до н. э.) и Широкая балка 7 (хорион; конец V – 30-х годов IV вв. до н.э.) были обнаружены орудия труда, оружие и украшения, культовые предметы из свинца, бронзы и железа.

Раскопанные усадьбы входят в территориальную структуру полиса и общую систему сельскохозяйственной округи Ольвии. Этот факт позволяет рассматривать комплекс предметов, в частности орудия труда, предметы быта из железа в контексте хозяйственно-экономической и культурной структуры Ольвии.

Железные изделия из поселений ольвийской хоры опубликованы частично. О них авторы раскопок и последующих публикаций упоминали или ссылались в контексте анализа материальной культуры Ольвийского полиса.

В историографическом аспекте следует отметить, что в полном объеме авторами раскопок были изданы железные предметы из Нижнего города Ольвии (участок НГС) VI в. до н.э. – IV в. н.э.

Комплексная классификация артефактов из железа всех периодов существования Ольвии и ее хоры на сегодняшний день отсутствует. Отметим, что в свое время классификацию железных ножей из ольвийского некрополя классического времени разработала Ю.И. Козуб, а В.В. Крапивина первую комплексную классификацию для железных изделий Ольвии первых веков нашей эры.

Авторы вводят в научный оборот 108 предметов из железа, найденных на двух пригородных усадьбах, а также из погребений семейного участка захоронений ойкоса. Из них на хорионе найдено 83 предмета. Ассортимент железных изделий из ойкоса и хориона однообразен. В то же время в количественном отношении их больше чем изделий из меди, бронзы и свинца.

На ойкосе (Широкая балка 6) и хорионе (Широкая балка 7) были раскопаны различные орудия труда и хозяйственно-бытовые предметы из железа. Наиболее многочисленная категория изделий представлена орудиями труда. Среди них выделяется находка фрагмента лезвия серпа симметрической формы.

Самая многочисленная категория находок среди железных изделий – *гвозди*. На усадьбах обнаружено 74 экземпляра гвоздей – 9 археологически целых и 64 фрагмента. Из них на хорионе раскопано 63 гвоздя, а остальные на ойкосе (7 экз.), остальные (3 экз.) выявлены в погребениях семейного участка.

Они представлены двумя типами – гвозди с квадратными и с круглыми стержнями, заостренными с одного конца, разных размеров и толщины. На тупом конце они имели плоские квадратные, выпуклые округлые или грибовидные шляпки. Гвозди обоих типов известны в Ольвии и ее хоре с VI в. до н.э. по IV в. н.э.

Авторы предлагают классификацию ножей исходя из формы лезвия ножей. *I тип* – ножи с прямым лезвием и с выгнутым обухом. Вариант первый – со слабо выгнутым обухом и прямой острой рабочей частью; второй – с сильно выгнутым обухом/ «горбатой спинкой», с прямой острой рабочей частью или слегка вогнутой.

II тип – ножи с прямым лезвием и обухом. *Вариант 1* – прямые лезвие и обух, сужающиеся снизу и сверху к острию, с ограничителем перед черенком. *Вариант 2* – прямое лезвие и обух, острие в форме когтя. *Вариант 3* – прямое лезвие и обух, острие скошено под углом. *Вариант 4* – с прямым лезвием и обухом, подъем лезвия плавно переходит в острие.

III тип – короткий нож с широким лезвием, каплевидной формы. Обух постепенно понижается к острию и к черенку с обеих сторон.

IV tun – большие ножи-секачи.

Отметим первую находку на хорионе железной иглы классического времени не только на поселениях хоры, но и в Ольвии.

Весьма редкая находка железного стригиля – предмета первой необходимости палестрита. В античном мире спортом могли заниматься только свободные граждане. Поэтому можно предположить, что жители ойкоса были полноправными ольвийскими гражданами и могли посещать гимнасий, существовавший в Ольвии с V в. до н.э. по III в. н.э.

Несмотря на свою немногочисленность, орудия труда и бытовые предметы из железа представляют особый интерес для реконструкции экономики, социального статуса и повседневной жизни населения двух пригородных ольвийских усадеб – ойкоса и хориона в контексте полиса.

СКЛЯНИЙ РОЗПИСНИЙ ПОСУД З ОЛЬВІЇ

Ольга Пукліна

Національний музей історії України
Україна, 01001, м. Київ, вул. Володимирська, 2
e-mail: o_puklina@ukr.net

Серед розмаїття видів античних скляних виробів з Північного Причорномор'я привертає увагу група посудин, прикрашених кольоровим розписом. Вперше вони стали об'єктом дослідження М.І. Ростовцева, який проілюстрував ними Атлас «Античная декоративная живопись на юге России», а також присвятив їм працю «Стеклянные расписные вазы поздне-эллинистического времени и история декоративной живописи». У подальшому опубліковані предмети (піксида з покриттям, чаша з зображенням антилопи, фрагмент посудини з зображенням півня з Ольвії, а також розписна амфора з Керчі) неодноразово використовувалися у працях вітчизняних і закордонних дослідників.

В Ольвії скляний розписний посуд представлений цілими формами та фрагментами. До найбільш ранніх екземплярів належить піксида з покриттям, виготовлена з прозорого скла (Державний Ермітаж). Розпис по внутрішній і зовнішній сторонах нанесено клейовими фарбами золотого, червоного та синього кольорів. На дні збереглися залишки золотої квітки. Покриття прикрашена зображенням обвитого червоною стрічкою золотого лаврового вінка на синьому фоні та геометричним орнаментом. Н.З. Куніна услід за М.І. Ростовцевим віднесла цю піксиду до виробів єгипетських майстрів I ст. до н.е. Однак Е.М. Стерн пропонує датувати її кінцем IV – початком III ст. до н.е.

Усі інші розписні посудини з Ольвії було виготовлено за римського часу. До них належать дві цілі чаші, знайдені на території некрополя на межі XIX-XX ст., а також декілька фрагментарних знахідок з розкопок городища на ділянках НГ, Р-25, Т-3.

Чаша з прозорого скла з зображенням антилопи, куріпок і гірлянд із вплетеними листочками (Державний Ермітаж). Дно прикрашене розеткою з восьми червоних і жовтих листочків в обрамленні зелених крапок. Розпис нанесено емалевими фарбами.

Чаша з прозорого скла з зеленкуватим відтінком (Одеський археологічний музей). Залишки розпису не дозволяють відтворити цілісний малюнок. Найбільш повно він зберігся на дні, у вигляді розетки в оточенні крапок, повністю повторюючи розпис дна чаші з Ермітажу.

Фрагмент чаші з прозорого зеленого скла із зображенням півня (Державний Ермітаж).

Фрагмент нижньої частини чаші з прозорого темно-зеленого скла та залишками розпису зеленою фарбою у вигляді трьох крапок (розкопки 1936 р. на ділянці НГ, фонди Національного музею історії України).

Фрагмент нижньої частини чаші з прозорого темно-зеленого скла (розкопки 1995 р. на ділянці Т-3, фонди Національного заповідника «Ольвія»). Зберігся розпис у вигляді фрагмента червоного листочка та двох білих крапок.

Край чаші з прозорого темно-зеленого скла, на якому зберігся фрагмент малюнка, нанесеного жовтою та червоною фарбами (розкопки 2010 р. на ділянці Р-25, фонди Національного заповідника «Ольвія»).

Перераховані чаші та їх фрагменти виготовлені у техніці вільного видування та датуються 20-70-и рр. У типології К. Айсінгс вони виділені у форму 12. Проте питання щодо центрів виробництва таких посудин залишається відкритим. Можливість їх виготовлення припускається у двох регіонах – Східному Середземномор'ї та Північній Італії.

Крім того, з Ольвії походять фрагменти ще двох розписних посудин, співставлення яких з конкретною формою досить проблематичне. Одна з них була виготовлена з прозорого жовто-коричневого скла, на стінці збереглася частина зображення пальмети білою фарбою (розкопки 1997 р. на ділянці Р-25, фонди Національного заповідника «Ольвія»). На стінці іншої посудини з прозорого темно-зеленого скла (розкопки 1997 р. на ділянці Т-3, фонди Національного заповідника «Ольвія») збереглася частина зображення у вигляді пагінців плюща, нанесеного жовтою фарбою. Аналогічні мотиви наявні у розписі амфори першої половини I ст. з могили 47/5 некрополя Пантікапея, виготовленої з темно-зеленого скла та прикрашеної рослинним орнаментом у вигляді оливкової гілки та птахів, що сидять на пагонах з листочками плюща та винограду. Подібними елементами також декоровано чашу з темно-зеленого скла, знайдену в 1936 р. у Локарно (Швейцарія).

У Північному Причорномор'ї розписний скляний посуд належить до категорії рідкісних речей. Окрім Ольвії, поодинокі цілі та фрагментовані екземпляри відомі у Пантікапеї, Танаїсі та Горгіппії. Знахідки таких виробів на ольвійському городищі та некрополі свідчать про їх використання ольвіополітами як у побуті (в якості парадного посуду), так і в поховальному обряді.

ОЛЬВИЙСКИЕ УКРАШЕНИЯ ИЗ СОБРАНИЯ ХАНЕНКО В КОЛЛЕКЦИИ МУЗЕЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ДРАГОЦЕННОСТЕЙ УКРАИНЫ

Евгения Величко

Национальный музей истории Украины – филиал Музей исторических драгоценностей Украины
Украина, 01015, г. Киев, ул. Лаврская, 9
e-mail: lerejena@gmail.com

Основу фондов Музея исторических драгоценностей Украины составили экспонаты Государственного исторического музея УССР. В их числе немало предметов из собрания известных киевских собирателей древностей Б.И. и В.Н. Ханенко. Конечно же, как и в большинстве дореволюционных коллекций, были в этом собрании и находки происходящие, предположительно, из раскопок Ольвии. Эти ювелирные изделия были поверхностно опубликованы в 1907 г. самими супругами Ханенко в дополнительном каталоге коллекции, причем в издании акцентировалось внимание именно на ольвийском происхождении этих вещей, в то время как касательно остальных украшений из греческих городов Северного Причерноморья в этом издании указывалось расплывчатое «из гробниц южного побережья Черного моря» или «из раскопок близ Керчи». Однако в целом «ольвийская коллекция» Ханенко так и осталась не введенной в научный оборот.

После революции эти ювелирные изделия хранились в Музее искусств при ВУАН. 27 ноября 1933 г. Народный Комиссариат Просвещения Украины издал директиву № 873/1 о передаче музейных ценностей из драгоценных металлов на хранение в Госбанк. С 26 марта по 1 апреля 1934 г. эту процедуру и проделал Музей искусств при ВУАН.

В 1941 г. все музейные экспонаты из драгоценных металлов из Киева были отправлены в Госранилище в Москве, а оттуда эвакуированы в Уфу. В октябре 1946 г. эти предметы вернулись в Киев и, в результате распределения, поступили в Государственный исторический музей УССР. В 1960-е гг., вместе с другими ювелирными изделиями, были переданы в формирующуюся коллекцию Музея исторических драгоценностей.

В результате всех этих перипетий из 52 золотых украшений, которые были опубликованы в 1907 году супругами Ханенко как ольвийские, на сегодняшний день в собрании музея удалось идентифицировать 41 предмет. Это сережки и нашивные бляшки разных типов.

Нашивные бляшки (9 единиц): монетного типа с изображением головы в профиль, Медузы Горгоны и вырезанной по контуру птицы с человеческим лицом. Близкая стилистика изображений у пластин с изображением головы и Медузы (хоть последние и оттиснуты двумя разными штампами), похожая проработка деталей, внимание к мельчайшим подробностям (обычно нехарактерная для подобных изделий), идентичный кант по краю, намекают на возможное единое место производства. Изображения головы Медузы на золотых пластинах довольно часто встречаются в античных памятниках конца V-IV вв. до н.э. Они отличаются иконографией воплощения образа, что послужило основой для выделения целого ряда (до 12) типов изображений (работы Н.А. Онайко; А.С. Русяевой).

Остальные 32 предмета из «ольвийской коллекции» – это серьги разных типов. Кольцевидные

серьги представлены различными вариантами. Это простые кольца, свернутые из гладкой проволоки без застежки, кольцевидные серьги с застежкой типа «петля крючок» (свернутые из гладкой круглой в сечении проволоки, либо из скрученной или раскованной в плоскую ленту). Серьги такого типа были широко распространены в некрополях греческих городов Северного Причерноморья в первые века нашей эры. Но, как справедливо отмечает М.Ю. Трейстер, первые экземпляры с подобной застежкой начинают встречаться в комплексах Северного Причерноморья с конца II-I вв. до н.э. Очень часто такие сережки украшались подвесками различных форм. На одной из ольвийских сережек – каплевидная аметистовая подвеска с золотой обоймой – распространённая форма для первых веков нашей эры.

Серьги, либо височные кольца в виде колец с головками животных на концах (7 экземпляров в различных интерпретациях из «ольвийской коллекции» собрания Ханенко) образуют группу украшений, характерных для IV-II вв. до н.э. Находки серег такого типа известны по всему Средиземноморскому региону, памятникам Северного Причерноморья, Нижнего Дона и Прикубанья. Как убедительно доказал М. Пфроммер самые ранние экземпляры серег этого типа с зооморфными или антропоморфными головками появляются в итальянских комплексах второй половины V в. до н.э., откуда распространяются на территорию Македонии и уже оттуда, с завоеваниями Александра Великого, этот тип украшений становится известен во всей Ойкумене. Появление серег этого типа в Северном Причерноморье он отнес к рубежу IV-III вв. до н.э. или к самому началу III в. до н.э. В единичных случаях подобные украшения доживают практически до рубежа эр. Такие сережки характерны в первую очередь для эллинских памятников Северного Причерноморья и практически не встречаются в синхронных варварских комплексах.

Распространёнными в первые века нашей эры были кольцевидные серьги, украшенные припаянным к дужке каплевидным пластинчатым кастом с выпуклой вставкой, чаще всего гранатовой. В силу торговых отношений и культурной традиции это был любимый камень северопричерноморских ювелиров. В исследуемой коллекции, помимо типичных экземпляров подобных украшений с гранатовыми вставками, есть пара достаточно редких сережек со вставками из бирюзы, украшения с которой стали популярными во II-III вв. н.э. Серьги такого типа бытовали вплоть до III в. н.э.

К III в. н.э. относится и пара сережек, которые состоят из проволочной ложновитой дужки с замком типа «петля-крючок» и овального щитка украшенного сканным орнаментом с крупной сердоликовой вставкой, которые также представлены в «ольвийской коллекции» Ханенко. Известны как полные аналогии, так и различные вариации подобных серег. Аналогичные изделия из могильников Крыма и Подунавья данным И.Н. Храпунова датируются второй половиной III-IV вв. н.э. Ареал распространения украшений этого типа дает основания предполагать их местное производство.

«Ольвийская коллекция» собрания Б. и В. Ханенко, несмотря на относительно небольшое количество предметов, охватывает достаточно широкий хронологический диапазон – от III вв. до н.э. – до III-IV вв. н.э. Это собрание интересно в первую очередь вариативностью форм украшений, которые позволяют проследить развитие различных типов. Некоторые представленные в коллекции экземпляры – уникальны. Определенные группы ювелирных изделий из «ольвийской коллекции» Ханенко, по технологическим особенностям выполнения, способам обработки, стилистическим особенностям, даже дают основания говорить о возможном едином центре их производства.

СТЕКЛЯННЫЕ СОСУДЫ, ИЗГОТОВЛЕННЫЕ В ТЕХНИКЕ СЕРДЕЧНИКА ИЗ ОЛЬВИИ

Анжелика Колесниченко

Одесский археологический музей НАН Украины
Украина, 65026, г. Одесса, ул. Ланжероновская, 4
e-mail: magtaban1984@gmail.com

Ольвия является эталонным памятником для изучения стеклянных сосудов VI-I вв. до н.э. Такая редкая и дорогая продукция поступала только в крупные античные центры Северного Причерноморья, и лишь единичные находки засвидетельствованы на небольших поселениях. Разная степень изученности и сохранности многих памятников не позволяет восстановить полную картину бытования стеклянных сосудов. Ольвия на этом фоне выгодно отличается как количеством находок, так и разнообразием исследованных контекстов. В результате многолетних раскопок с конца

XIX века до сегодня были исследованы многие структурные части античного города. Это позволяет изучить стеклянные сосуды в разнотипных контекстах – хозяйственно-бытовых, погребальных, храмовых и т.д., дать им сравнительную характеристику по числу и составу форм, динамике поступления. Именно эти проблемы и составляют содержание данной работы.

Находки стекла с некоторых участков Ольвии частично введены в научный оборот. В распоряжении исследователей есть информация о стеклянных сосудах из участка НГС (Нижнего города), АГД (Западный теменос), Р-25 (Южный теменос) и некрополя Ольвии.

В настоящее время количество находок составляет около 260 экземпляров (целых или во фрагментированном состоянии). В зависимости от масштабов и степени изученности отдельных участков, статистика обнаружения вещей неравномерна (рис. 1, 1). Источниковедческую базу дополняют вещи из музейных коллекций Украины, России, Германии, которые были куплены у частных лиц в кон. XIX – нач. XX вв. до н.э.

Набор форм. Сосуды из раскопок городских слоев сильно фрагментированы, что затрудняет их атрибуцию. В таких случаях только стилистические особенности позволяют соотносить обломки с хронологическими группами по классификации Д. Хардена и Д. Гроуза. Ольвия является единственным памятником Северного Причерноморья в котором установлен полный спектр форм стеклянных сосудов, изготовлявшиеся в технике сердечника. Наибольшим количеством сосудов представлены алабастры – 108 экзмп. Амфорисков зафиксировано 50 сосудов, 10 – арибаллов, 2 – унгвентария, 1 – гидриск. Остальные фрагменты имеют слишком маленькие размеры или утрачены, что затрудняет установление их формы и датировки.

Хронология. Начало поступления стеклянных сосудов фиксируется с последней четверти VI в. до н.э. Финальный этап использования относится к периоду исчезновения техники изготовления сосудов на основе сердечника и окончательному переходу к технике выдувания в начале I в. н.э. Распределение сосудов в процентном соотношении по хронологическим группам дает возможность выделить динамику поступления этой продукции (рис. 1, 2). Промежуток времени с последней четверти VI по первую четверть V в. до н.э. является периодом максимального использования сосудов. Находки преимущественно фиксируются на некрополе, Западном и Южном теменосах Ольвии. Флаконы из раскопок в предместье Ольвии на раскопе Некрополь-4 дополняют перечень ранних экземпляров.

В период расцвета города сосуды в технике сердечника поступали в Ольвию в наибольшем количестве, что зафиксировано на всех участках. Несмотря на то, что многие фрагменты нельзя узко датировать, значительная их часть приходится на V в. до н.э. Если не учитывать широко датированные экземпляры, то с середины V в. до н.э. прослеживается тенденция к падению абсолютного количества стеклянных сосудов, а с середины III в. до н.э. наблюдается и почти полное их исчезновение. Такая ситуация соответствует общей периодизации развития города – максимум поступления совпадает с периодом расцвета Ольвии в V в. до н.э., а с середины IV в. до н.э. спад в социально-экономическом развитии города и кризис с начала II в. до н.э. находят свое отражение в значительном снижении импорта дорогой стеклянной тары.

Если же обратиться к относительным показателем, то уместным представляется расчет коэффициента, близкого к относительной частоте поступления, предложенной И.Б. Брашинским для амфорной тары. Подсчет его можно провести путем деления количества находок, датированных в пределах некоего интервала времени на его длительность в годах, т.е. он показывает, сколько сосудов в среднем приходится на год. Этот относительный индекс отображает следующую динамику: последняя четв. VI – первая четв. V в. до н.э. – 1,3 сосуда в год; V в. до н.э. – 0,9 сосуда; IV – первая пол. III в. до н.э. – 0,2 сосуда; середина III до н.э. – нач. I в. н.э. – 0,05 сосуда. Таким образом, несмотря на то, что 44 % всех датированных вещей относятся к V в. до н.э., максимальная частота поступления приходится на конец VI – первую четверть V в. до н.э. – период активной планомерной застройки города, появления теменосов и агоры.

Контексты. В данной работе понятие контекст понимается достаточно широко – в смысле общего функционального характера групп объектов. Так, речь пойдет о погребальном, храмово-сакральном, публичном и жилом контекстах (рис. 1, 3). К храмово-сакральному относятся теменосы и зоны святилищ. В Ольвии выделено три теменоса, два из которых расположены недалеко друг от друга – Восточный (участок Е) и Западный (участок АГД). Исследование зоны Южного теменоса (участок Р-25) продолжают до настоящего времени. Наибольшее количество обломков стеклянных сосудов было обнаружено на Южном теменосе. Они использовались преимущественно в конце VI – первой половине V в. до н.э. В совокупности находки в теменосах количественно прео-

бладают по отношению к пространству агоры или жилых построек. Только в Нижнем городе на участке НГС было найдено около 20 фрагментов, что может объясняться значительной площадью открытых объектов и совершенной методикой исследования.

Жилищно-бытовые контексты также могут приносить значительные комплексы стеклянных сосудов. В 2015-2016 гг. в предместье была изучена полуземлянка № 16 из которой происходит 7 обломков от 6 сосудов, а также много бус. Все обнаруженные фрагменты хронологически синхронны и датируются последней четвертью VI – началом V в. до н.э. Такое скопление обломков сосудов ранее не было зафиксировано в Ольвии. Количество находок стеклянных изделий указывает на особый статус полуземлянки, торгового или сакрального характера. Схожая ситуация зафиксирована на агоре в Македонской Мефони. В результате раскопок были зафиксированы объекты VI-V вв. до н.э. с находками обломков сосудов и бус. Исследователи эти комплексы связывают с существованием мастерской по производству стеклянных бус и сосудов, хотя прямых свидетельств последнего не обнаружено. Нельзя исключать, что и в Ольвии полуземлянка № 16 может быть местом сбора обломков сосудов для вторичной обработки.

Наибольшее количество сосудов в Ольвии было найдено в погребальных контекстах. Они были обнаружены в погребениях с VI по I в. до н.э. Такое распределение указывает на устойчивую традицию помещения в могилу стеклянных флаконов в качестве погребального инвентаря.

Таким образом, хронологическое и территориальное распределение находок отражает картину бытования сосудов на протяжении всего периода их изготовления. Высокий процент флаконов обнаруженных на некрополе свидетельствует о традиции их использования в погребальном обряде ольвиополитов. На основе находок из территории теменосов Ольвии, впервые для Северного Причерноморья удалось поставить проблему значения этих вещей в сакрально-ритуальной области жизни горожан.

POLISH ARCHAEOLOGICAL MISSION «OLBIA» OF THE NATIONAL MUSEUM IN WARSAW. ACTIVITY IN SEASONS 2016-2017

Alfred Twardecki

National Museum in Warsaw

Poland, 00-495 Warszawa, Aleje Jerozolimskie, 3

e-mail: atwardecki@mnw.art.pl

Parts (mostly general description of the site and the project's history) of this paper you may find published at the project site: <http://blackseaproject.mnw.art.pl/en> and are based on results of several minor reports, which is always mentioned in the text. However most important were the preliminary field reports of the field director of the expedition – Piotr Jaworski PhD.

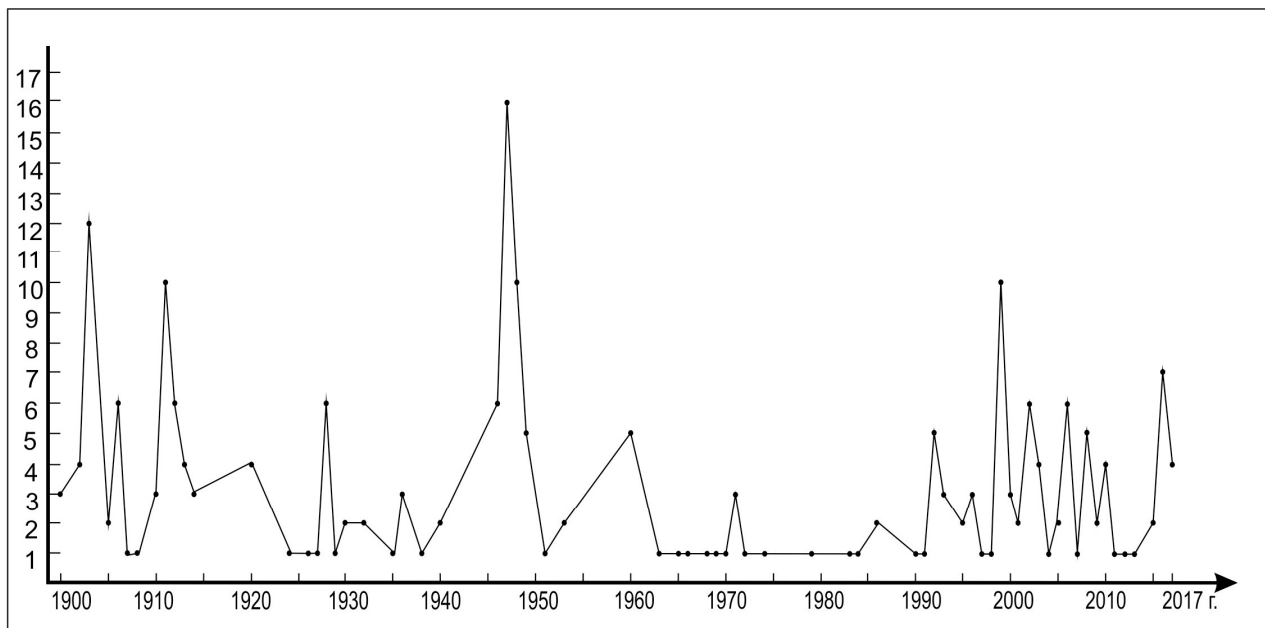
Introduction

An agreement signed on 30 May 2016 between the National Museum in Warsaw and the Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine makes possible the start of the three-year-long archaeological campaign on the terrain of the ancient city Olbia as a part of the Ukrainian «Olbian Archaeological Expedition», headed by professor Alla Buisikh. The head of the Polish Mission is Alfred Twardecki PhD. The Mission is part of the National Museum's in Warsaw projects «Antiquities of the Black Sea» financed by Polish Ministry of Culture and National Heritage headed by Alfred Twardecki since year 1994.

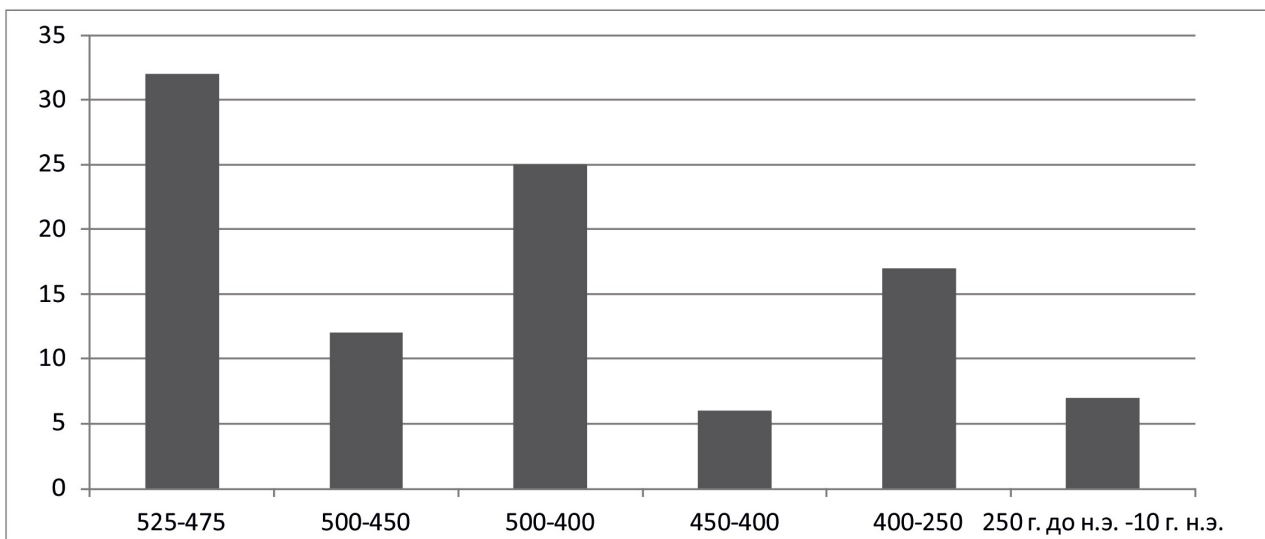
After 2 years activity there is very probable that our cooperation, including excavations in Olbia, will be prolonged and long-term.

Description and location of the site

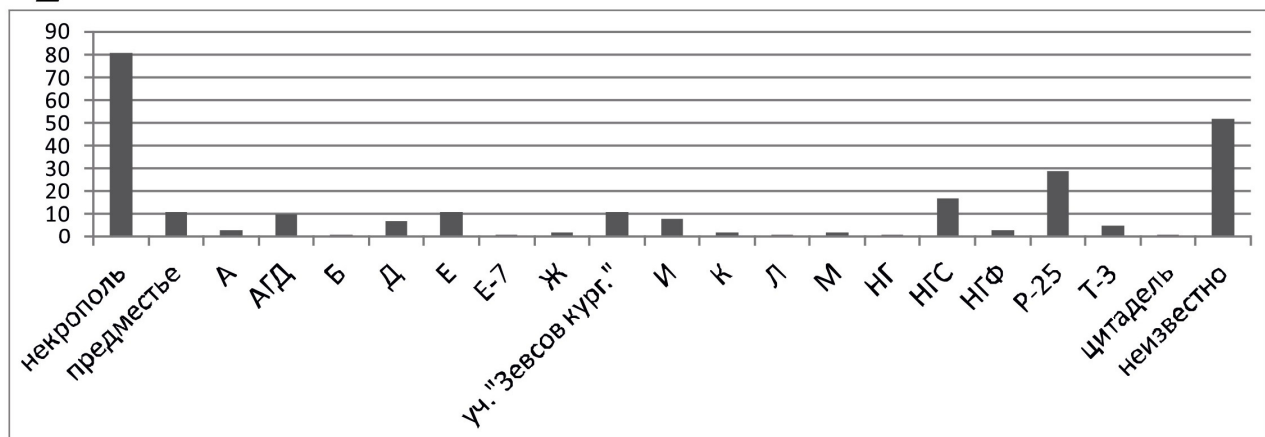
The researched area, chosen by both – Polish and Ukrainian – directors of the mission in the year 2015, marked R-23 according to the local grid system, is located within the so-called Roman citadel in the southern part of ancient Olbia, right next to the edge of the promontory cutting into the Boh Estuary, or liman, over several dozen metres. The lines of Romanian trenches from the World War II are clearly visible along the edge of the promontory embankment. A characteristic landform feature of the researched area are the undulations created by numerous low heaps (measuring a few metres), which are assumed to be the remains of a long-standing practice of excavating building stones by local inhabitants in the modern period.

1

2

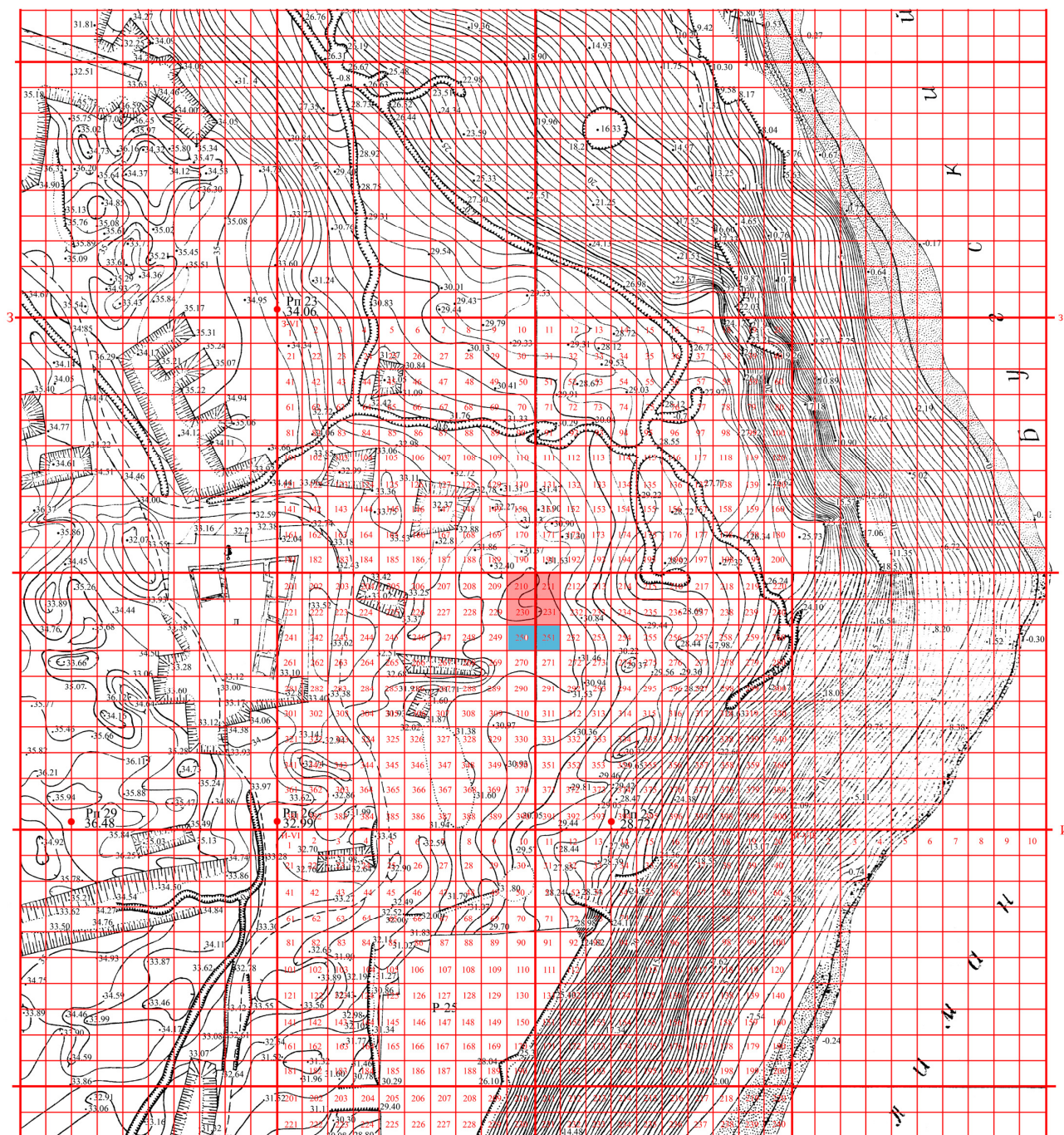
3

К публикации А. Колесниченко:

Рис. 1. 1 – распределение находок по годам раскопок; 2 – динамика поступления сосудов; 3 – распределение находок по участкам раскопок.

FORUM OLBICUM II

The location of digging trench R-23 (il. 1) was carefully selected based on the results of geophysical research and analysing the topography of the site. There are several earlier trenches in its vicinity, out of which trench R-25, located several dozen metres to the south, should be regarded as the most important in light of the current excavation.

il. 2

Trench R-23 has been marked out so as to form part of the local grid, whose lines follow the north-south and east-west axis. This grid is based on a division into 50 x 50 m squares, which are in turn divided into smaller 5 x 5 m squares. The Polish trench borders with two larger squares, and encompasses four smaller squares researched in 2016, numbered: 210, 211, 230, 231 with another two numbered 250 and 251, which exploration started in 2017 (il. 2). While marking out the trench, we discovered certain inaccuracies of the existing local grid, which were systematically verified in 2016 and corrected using an electronic total station. In 2017 Polish Mission engaged professional Ukrainian geodesists, who checked all data with latest equipment and marked new benchmarks («reper»), which, in the consequence, allowed finally verify local

grid (il. 3) Back dirt piles – separate ones for soil and stones – were to be located around 15 m south of the trench, in the hollow of a former trench.

Methodology

Archaeological research in trench R-23 in the Roman citadel of Olbia was preceded by a thorough survey of archives and bibliographic inquiries, an investigation of the site and precise geophysical surveying of the research location.

Before the trench was marked out, the existing local grid was verified in situ using state-of-the-art measuring equipment (il. 4). A Leica TS06plus electronic total station was permanently present at the trench, and used in topographical and documentation activities.

The total station served to measure the exact location of the majority of discrete artefacts. A DJI Inspire 1 Pro drone with an attached camera proved to be an invaluable asset in topographical and documentation activities, enabling us to take high-quality vertical and angular photographs. Owing to the permanent presence of technically advanced measurement and documentation equipment, it was possible to execute orthophotomaps of the trench at individual stages of excavation work, as well as photogrammetric trench profiles at the end of field works both in the 2016 and 2017 season.

Archaeological excavations were conducted based on the stratigraphic method, and particular care was exercised to preserve the proper order of exploring the existing system of layers. The surveying of elevations in the trench was performed on a daily basis, along with a number of additional measurements. Plans of the entire trench were also drawn up at every stage of the work. All discrete artefacts were additionally measured using the total station and then, equipped with a label containing their description, packed and entered into the inventory. A Fisher Lab F70 metal detector proved to be extremely helpful in searching for metal artefacts. It was also used to regularly analyse the heap, leading to the recovery of around a dozen artefacts. In addition to that, soil from the explored layers was meticulously sifted on an ongoing basis. Mass objects, mainly ceramics, were laid out on a special patch, where they were systematically classified, described and counted. Fragments of high diagnostic value were moved to the group of discrete artefacts, and the remaining ones were stored in a separate pile of ceramics.

Descriptive documentation – site notebook, notebook of topographical measurements and notebook of stratigraphic units – was systematically kept throughout the archaeological work. All discrete artefacts were entered into a computer database. All finds marked as the «high diagnostic value» are published at the searchable data base at the project site: <http://blackseaproject.mnw.art.pl/en/discovery>.

A geophysical survey

The survey was conducted in the research area of the Polish Mission (il. 5). The research was aimed at revealing structures located in the ground which are invisible from the surface level. The survey results would be used to map out excavation work to be conducted in the area by the mission of the National Museum in Warsaw.

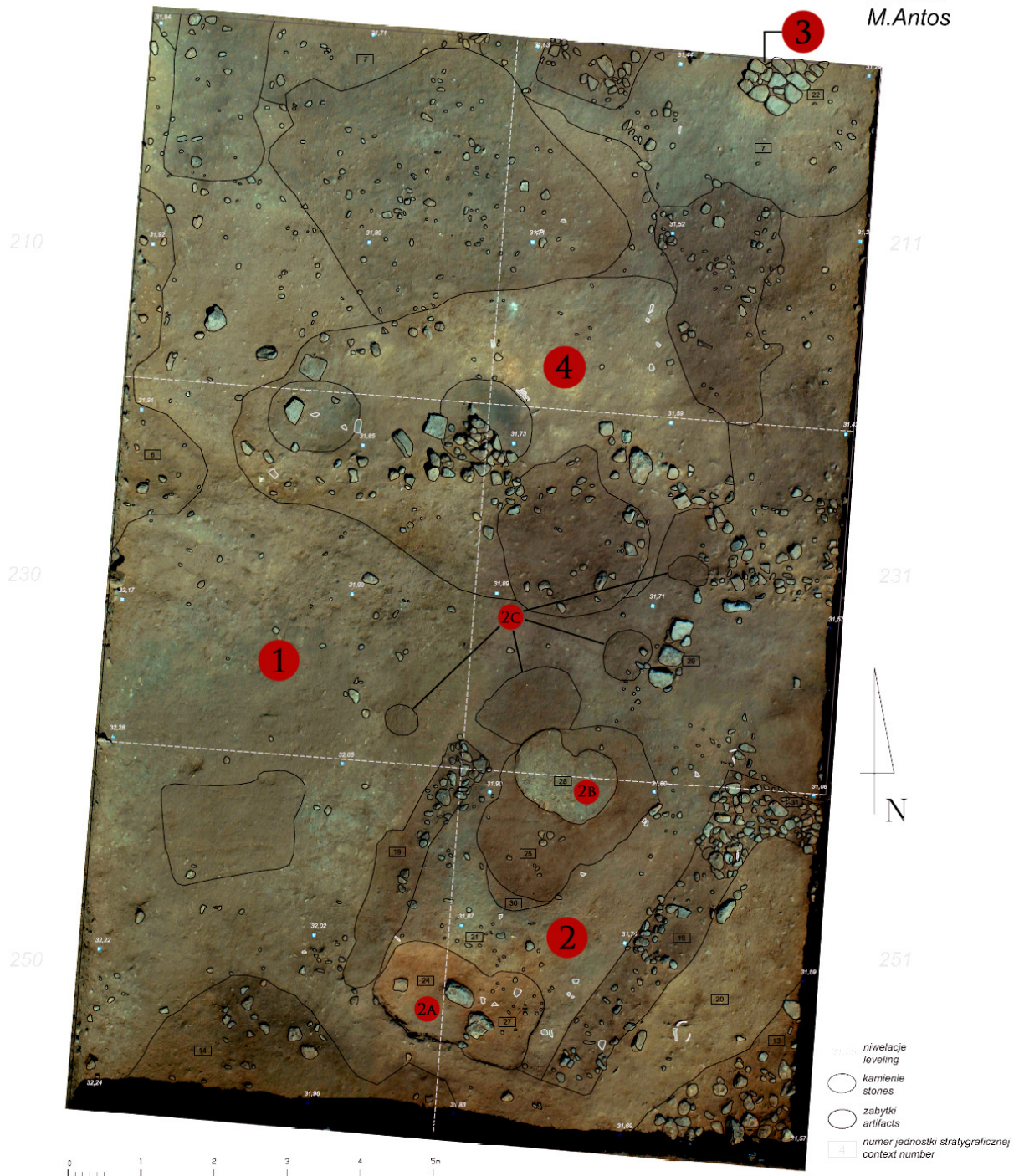
Prior excavation work in the locality yielded information as to the scale of accumulations and the type of buildings: the accumulations are at least 4 m deep, while buildings were erected using locally sourced limestone. Consequently, resistivity profiling was selected as the most useful technique of tracing structures, with the assumption that the resistivity of stone walls will be different to that of the surrounding soils. The magnetic technique was used as a supplementary method, as it may serve to record locations that used to generate high temperatures: ovens, hearths and workshops associated with thermal processing. Magnetic susceptibility surveys of trench walls indicated that the material forming the cultural layer surrounding the stone structures was characterized by a susceptibility within the range of $0.30-0.50 \times 10^{-3} \text{SI}$. In this context, it is possible that well preserved walls (erected using stone, which is characterized by very low magnetic susceptibility) with copings directly below the surface will be visible on maps showing the changing magnetic field strength – in the form of areas with lower values as compared to their surroundings.

The survey was conducted between 11 and 17 July 2016 by Tomasz Herbich and Robert Ryndziewicz from the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences in Warsaw.

Georadar survey

In the Year 2017 was conducted a georadar survey by the Terrana Geophysik team (Dr Patzelt & Partner, Germany) thanks to friendly cooperation with the expedition of the Institute for Archaeological Sciences of the Frankfurt am Mein University headed by professor Jochen Fornasier. Georadar or ground penetrating radar explores the subsurface using electromagnetic radar waves which are being reflected at target objects and layer boundaries.

Olbia 2017
 Trench R23
 Occupation level
 Scale: 1:25
 3.08.17
 J. Świda
 M. Antos

POLISH ARCHAEOLOGICAL MISSION "OLBIA"
 NATIONAL MUSEUM IN WARSAW
 2017 Copyright

Il. 3

Il. 4

Il. 5

The transmitter antenna sends out radar impulses which propagate into the subsurface and become reflected at buried objects and structures. The receiver antenna records travel time and amplitude. Frequencies used range between 10 MHz and 1000 MHz, depending on target depth and resolution. The recorded data are presented in radargrams which display the reflection structures. Voids, pipes, iron drums, etc. can be detected through their enhanced reflectivity. The georadar survey matches the area outside the trench R 23, while the magnetic and resistivity survey covers the whole area of the interest of Polish expedition. (il. 5, il. 6, il. 7)

Conclusions of geophysical survey

The adopted method of resistivity surveying, which involved prospecting at different depths, made it possible to not only detect anomalies whose characteristic features justified treating them as reflections of remnants of buildings, but also to establish the depth at which they were found. It is also worth noting that the orientation of structures interpreted as walls, and registered in the intermediate and deep layers, is identical to the orientation of walls of barracks unearthed in the trench L.

The results of magnetic and resistivity surveying of the shallow layer indicate that the only traces of buildings to be expected at a depth of 0.5-0.7 m are concentrations of rubble.

The Georadar survey generally confirmed resistivity and magnetic surveys.

Stratigraphy and dating

In the course of archaeological work conducted in trench R-23 during seasons 2016-2017, it was possible to analyse the youngest layers on its surface.

Heap 1

(SU 1) found in the western part of the trench, in squares 210 and 230, left over from the practice of excavating building stones in the modern period. This heap contained high quantities of small fragments of ceramic vessels, broadly dated to 6th c. BC – 4th c. AD. Metal artefacts have also been recovered from the heap, as well as fragments of ceramic building materials (bricks and roof tiles).

Heap 2

(SU 2) was created at the same time and in the same manner as heap 1, but is smaller and located on the opposite side of the trench, in the eastern part of square 231.

Humus

(SU 3, SU 8, SU 9, SU 16), covering the entire surface of trench R-23. The surface layer is composed of solid, dark, clay soil, which contained vast quantities of highly fragmented ceramics, dated to 6th c. BC – 4th c. AD. Numerous coins were also recovered (5th c. BC – 3rd c. AD).

Rock rubble

(SU 4, SU 10, SU 11), located underneath the humus and heaps 1 and 2, is visible in site because of a small prominence running more or less along the east-west axis and concentrated along the central part of the trench. The rubble contained an enormous amount of stones of varying sizes, combined with clay soil, whose concentration varied in higher parts occupied, e.g., by heaps 1 and 2, and in the central part of the trench. The historical material is mixed up – mostly containing fragments of ceramic vessels and ceramic building materials – and dated to 6th c. BC – 4th c. AD. (cf. il. 9)

Functional layer

(SU 5, SU 12) found underneath the rock rubble. Large fragments of destroyed ceramic vessels are visible in the solid soil layer. Historical material recovered in the process of cleaning the top of the layer may be dated to 6th c. BC – 4th c. AD, with the late antique material being slightly prevalent. (cf. il. 3, no. 1),

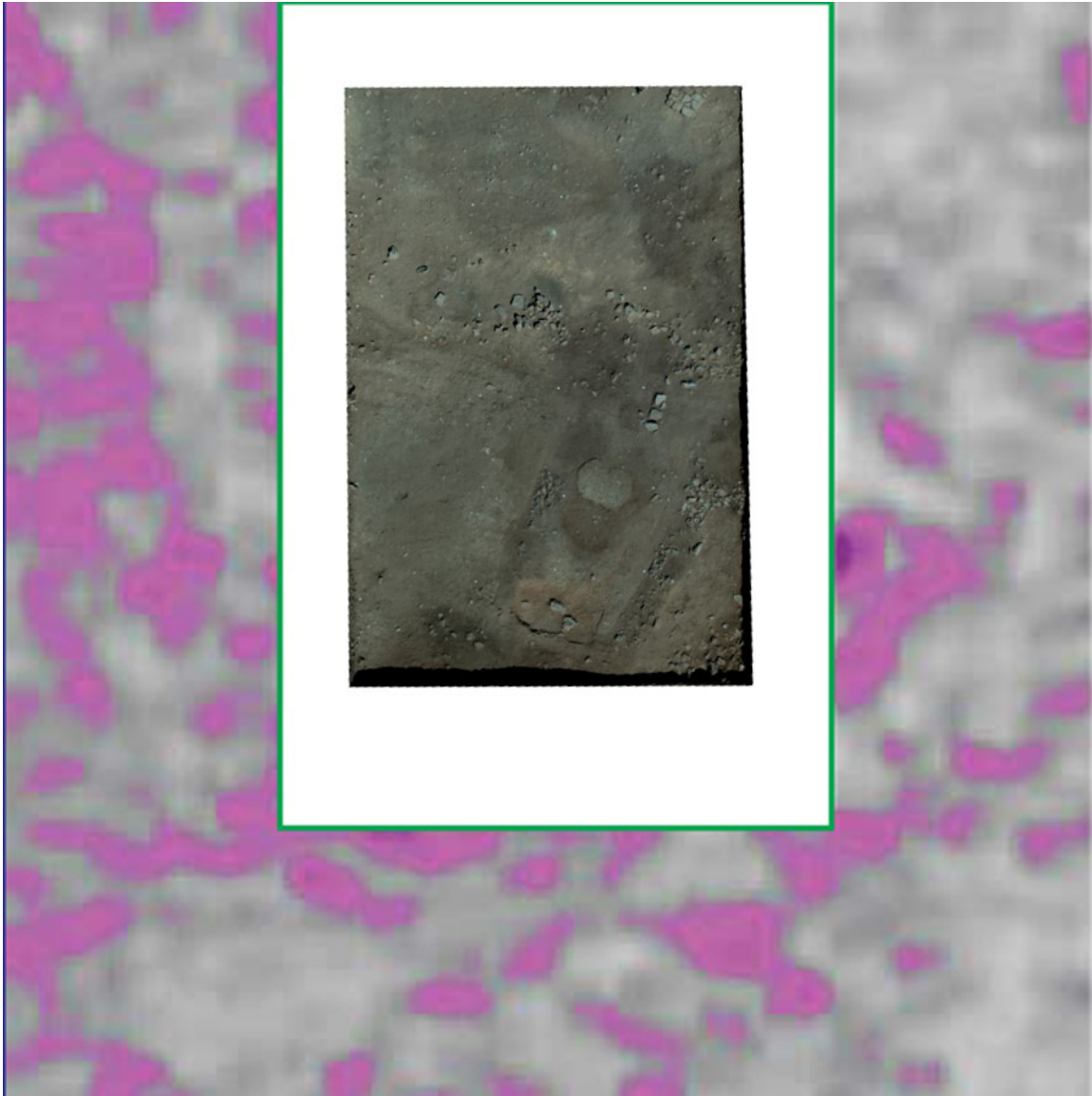
Room no. 1

Is located squares 231, 250, 251 (cf. il. 3, no. 2) discernible as a small area demarcated by negative impressions left by walls (SU 18, 19), running the north-east and south-west axis, parallel to each other. Inside the presumed room a threshing floor (?) was identified (SU 21). In the southern part of the area demarcated by the two walls, there are two neighboring fireplaces (SU 24, 27) (il. 3, no. 2A). In the northern part of the room, there is a large pit (SU 25, SU 30), which, at some stage of the occupation of the area, must have been sealed with the clay threshing floor (il. 3, no. 2B), which is now only fragmentarily discernible above the northern part of the pit (SU 28). To the north of the pit, there are two dark oval stains in soil, interpreted as postholes (cf. il. 3, no. 2C). Next to one of the postholes, along the axis of the presumed room, there are two flat stones aligned in a row (SU 29).

Walkway

(il. 3, no. 3) approximately 0.7-0.75 m wide, identified in the north-eastern corner of the trench,

square 211, as disappearing into the northern wall of the trench (SU 22). The walkway was used simultaneously with nearby features located to the south of it (il. 3, no. 4), as evidenced by fragments of storage vessels and of an amphora found not far off, on the compacted soil surface surrounding the walkway.

Il. 6

Summary

Year 2017 marked the beginning of exploration of the youngest cultural layers (il. 3), which yielded very interesting results. We unearthed the remains of architectural structures, including stone walls and traces thereof, which, based on the uncovered artefacts, have been provisionally dated between the late 4th and maybe even early 5th c. AD. The tentative assumption is that the unearthed remains of walls most likely date to the period of a Chernyakhov settlement at Olbia. After preliminary analysis of the excavated material – mainly late antique ceramics (il. 8) and (maybe) coins (il. 10) – we are strongly convinced about this fact.

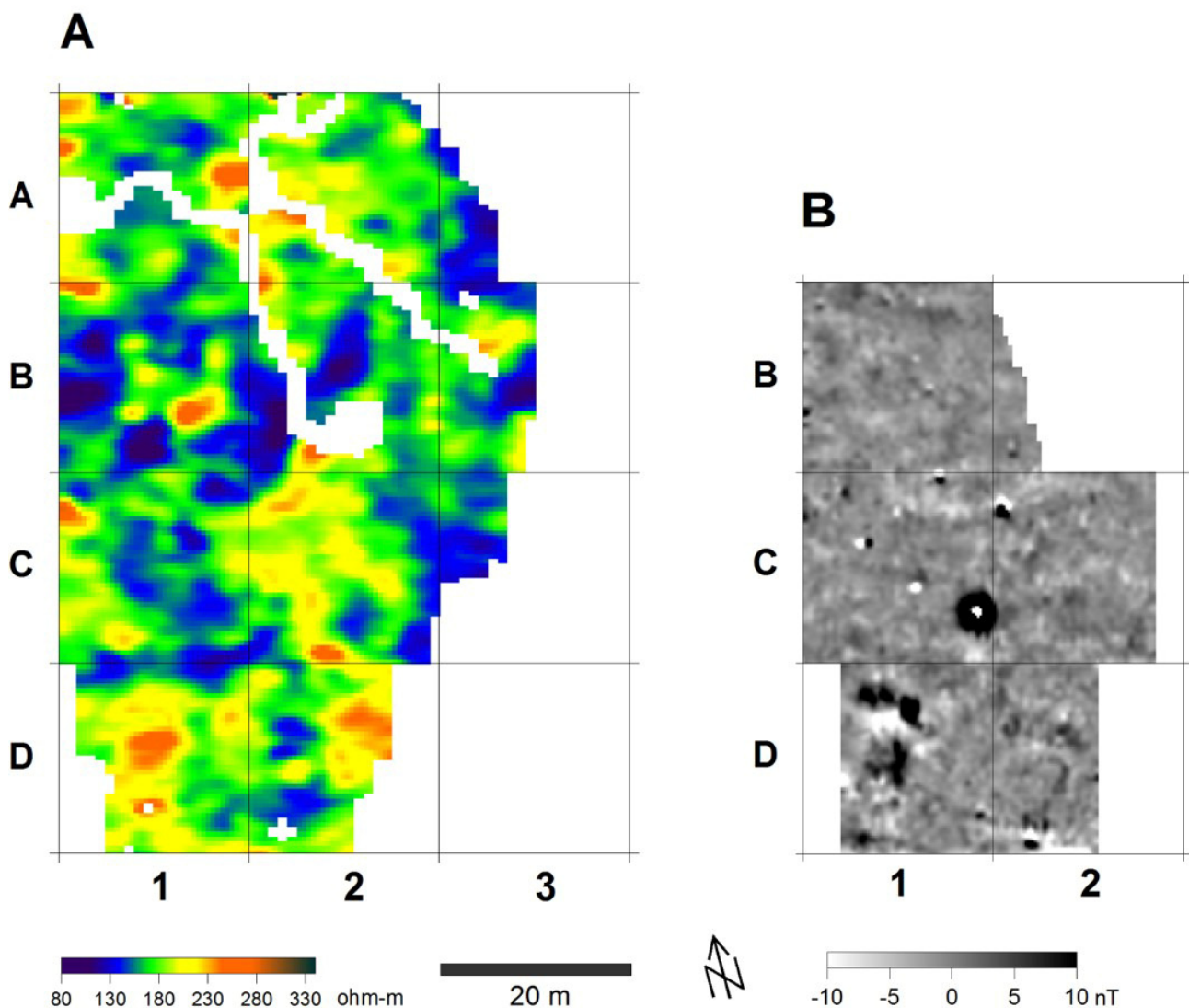
Both seasons yielded about 300 discrete artefacts each. These include fragments (but also entire structures) of ceramic vessels, terracotta artefacts, lamps, glass vessels and beads, stone and metal finds (including a fragment of a marble statue and several dozen coins, respectively). Furthermore, about 20,000 mass objects each year were documented in the course of excavations (mostly fragments of vessels and other clay objects) as well as nearly 3,000 animal bones. The latter included the remains of a beaver (found in 2017), which was somewhat surprising as these animals have previously not been encountered in the immediate surroundings of the site. A more thorough analysis was made in initial report of Dr. Yevgeniya

FORUM OLBICUM II

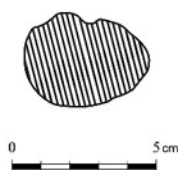
Yanish, our Ukrainian colleague from the I. I. Schmalhausen Institute of Zoology of the National Academy of Sciences of Ukraine (NASU). Conclusions of the analysis shows that diet of ancient Olbians consisted mainly of beef (over 55,9 % of the whole bone material) and further of pork (11,9 %) the rest belonged to horses, fishes, mollusks and game. Analysis of the fish bones allows to conclude that the waters near Olbia were in ancient period clear and slowly flowing. Analysis of the mammal rests allows Dr Yanish to conclude that there were many flood land forests near Olbia in the ancient times.

However in the course of the first excavation season, it was possible to analyze and document layers related to the exploitation of stone material in the modern period (heaps 1 and 2; humus). The rock rubble situated below is most likely associated with the destruction of the remains of stone and earth structures related to the last phase of Olbian settlement between 4th and 5th c. AD. The ceramic material from the last settlement period in Olbia is provisionally dated to the late 4th – early 5th c. AD.

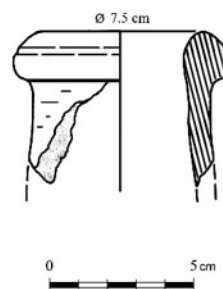
Therefore our primary objective for the year 2017 fieldwork was to clean and record the youngest ancient occupation level at the site, dated to the Late Roman period and most probably linked to the Chernyakhov culture settlers. The increased size of the trench as well as the uniform depth obtained in both parts of the trench facilitated observation and interpretation of the existing stratigraphic situation.

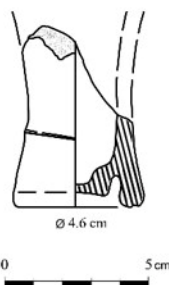
Il. 7

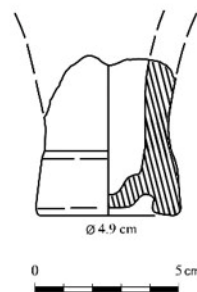
Nr. rys. 134
 Fragment imadła amfory. Typ Szelow F.
 Herakleja Pontyjska. Koniec IV – I poł. V w. n.e.
 Data znal. 16.07.2017.
 Kw. 250, 251.
 J.str. 9.
 Munsell: 10 YR 7/4.
 wys. 12 cm
 szer. 4,3 cm
 grub. 3,2 cm
 Rys. Didenko Sergii
 Data rys. 06.08.2017.

Nr. rys. 130
 Fragment wylewu amfory. Typ Szelow F.
 Herakleja Pontyjska. IV w. n.e.
 Data znal. 12.07.2017.
 Kw. R-23.
 J.str. 8.
 Munsell: 10 YR 7/4.
 wys. 5,3 cm
 szer. 4,6 cm
 grub. 1,3 cm
 Rys. Didenko Sergii
 Data rys. 05.08.2017.

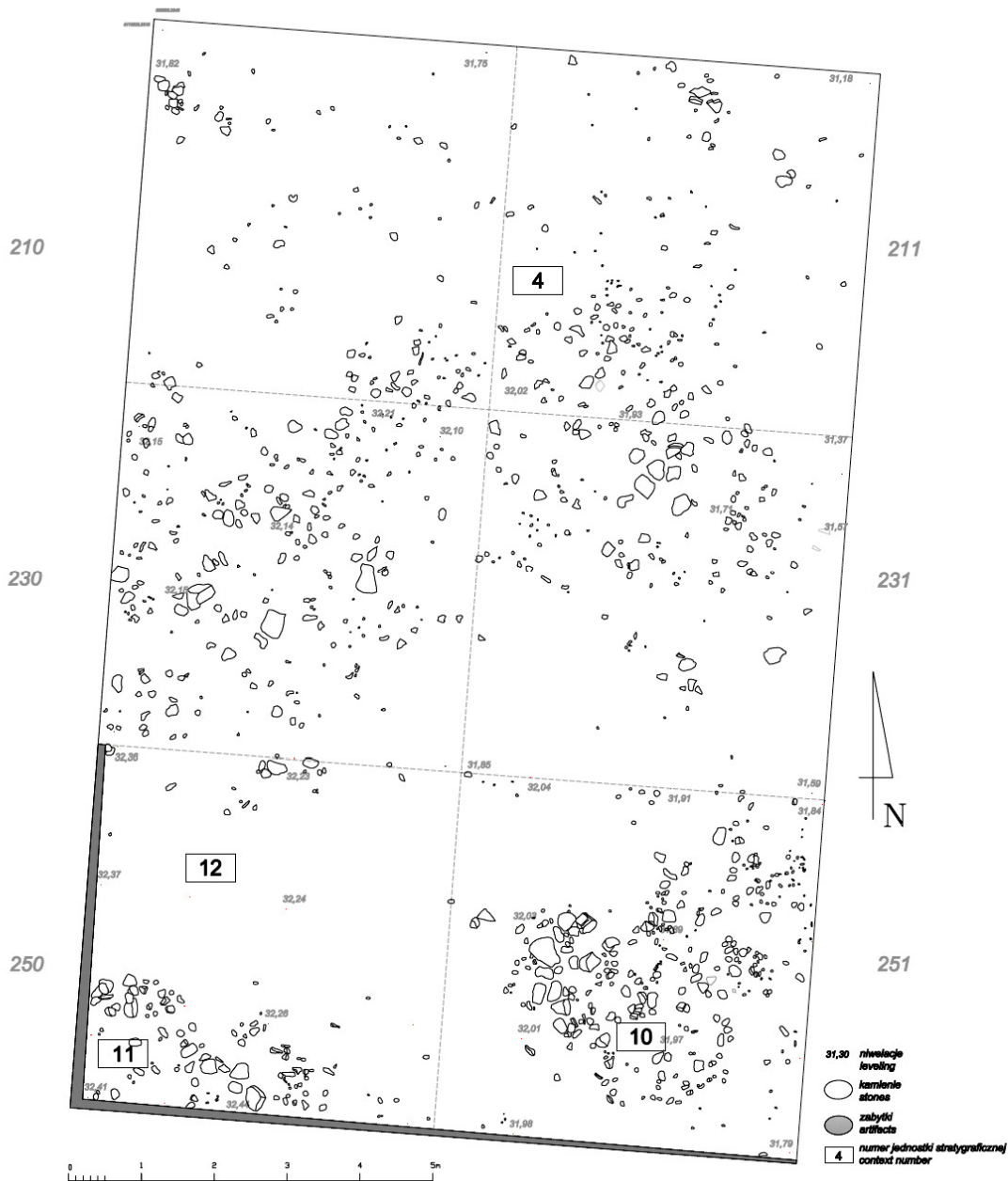

Nr. rys. 131
 Fragment dna amfory. Typ Szelow F.
 Herakleja Pontyjska. IV w. n.e.
 Data znal. 27.07.2017.
 Kw. 210, 230.
 J.str. 15.
 Munsell: 10 YR 7/4.
 wys. 6,3 cm
 szer. 4,6 cm
 grub. 7 cm
 Rys. Didenko Sergii
 Data rys. 06.08.2017.

Nr. rys. 132
 Fragment dna amfory. Typ Szelow F.
 Herakleja Pontyjska. IV w. n.e.
 Data znal. 20.07.2017.
 Kw. 250.
 J.str. 11.
 Munsell: 10 YR 7/4.
 wys. 5,6 cm
 szer. 4,9 cm
 grub. 1 cm
 Rys. Didenko Sergii
 Data rys. 06.08.2017.

Olbia 2017
 Wykop R23
 Rys 2: Plan na poziomie zasypów kamiennych: [4],[10] i [11]
 Skala: 1:20
 Data: 18.07.17
 Fot.: J.Świda
 Oprac.: M.Antos

POLISH ARCHAEOLOGICAL MISSION "OLBIA"
 NATIONAL MUSEUM IN WARSAW
 2017 copyright

Il. 9

In the year 2017, we were able to expose the top of the occupation level on the entire area being excavated (150 m²). The level is linked to the activity of Late Roman settlers associated with the Chernyakhov culture, on the area once occupied by the Roman citadel of Olbia. Our exploration within the trench exposed well-defined boundaries of features (negative impressions of (?) house walls, postholes, walkway, fireplace, pits) that presumably once served residential and household functions (il. 3) and are intended for full exploration in the next field seasons. In the northern and southern parts of the trench,

squares 210 and 211 and squares 250 and 251, respectively, revealed negative impressions left by the walls most probably destroyed by looting for building stones in later periods. The presumed remains of the rooms were topped with debris likely to have been produced by destruction of the walls. The walls were made from worked stones (including few fragments of architectural details reused), unworked stones ranging from several to several dozen centimeters in diameter (some of the stones show red and pink discoloration, suggesting that they may have been burned), and building ceramics (bricks, roof tiles).

In 2017, our archaeological research has confirmed that the sequence of the layers explored and particular phases of ancient occupation identified in squares 250 and 251 fully correspond with these in squares 210, 211, 230 and 231 excavated in 2016 and 2017.

Denar subaeratus Marcus Aurelius (inv. pol. 25/2017)

Il. 10

Chernyakhov settlement

The suggestion appears to be supported by the ceramic and probably also numismatic material with some pieces being substandard or reused.

Late ceramics we found during excavations represents types: Shelov F, version 2 after Kropotov, which S. V. Didenko (author of the preliminary report analyzing this material) dates for last quarter of the 4th century AD; Shelov E dated for 370-450 AD; Zeest 100 dated for the 4th and 5th centuries AD, however its peak of the import to the northern shores of the Black Sea reached in the 2nd half of the 4th and the beginning of the 5th centuries AD. (cf. il. 8)

Among the coins especially interesting are there issues of badly worn denarius of Faustina the Elder (inv. no. pol. 102/2017), and subaeratus of Marcus Aurelius with the silver plating removed (inv. no. pol. 25/20017 (il. 10)). The coin of Faustina the Elder which coin is actually made from copper, was not struck but cast in a mould made using a genuine piece. The coin of Marcus Aurelius was reused as a pendant, with perforation made above the head of the emperor. First impressions of Piotr Jaworski PhD (author of the preliminary report analyzing coinage) forwarded to me are that the coins could be used long time after issue. However the final conclusions will be presented after more developed research especially with comparative material.

This is the first important research result achieved by the Polish mission, which most probably concludes the long-standing debate between researchers about the end of settlement in Olbia, associating it with the end of the Chernyakhov culture in the area rather than the Hun invasion of 375 AD and the death of Ermanaric, King of the Ostrogoths. We may be almost sure that in the Olbia existed settlement until end of the the 4th and even beginning of the 5th century AD.

КІСТЯНИЙ ГРАЛЬНИЙ НАБІР З ОЛЬВІЇ

Ірина Вітрик¹, Олександр Кузьміщев²

¹ Музей історичних коштовностей України
Україна, 01103, м. Київ, вул. М. Бойчука, 30
e-mail: vitryk5678@gmail.com

² Інститут археології НАН України
Україна, 04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграду, 12
e-mail: a.kuzm@ukr.net

Починаючи з 2015 року Ольвійська археологічна експедиція ІА НАНУ (керівник – А.В. Буйських) проводить розкопки передмістя Ольвії¹. У 2016 р. на ділянці «Некрополь-4» (керування розкопками передмістя – Й. Форнасьє та О.Г. Кузьміщев) було досліджено напівземлянку № 16 підпрямокутної у плані форми та визначено час її існування – остання чверть VI – перша чверть V ст. до н.е.

У заповненні напівземлянки було знайдено скупчення кісток нижніх кінцівок великої рогатої худоби (ВРХ), деякі з них – підлощені. Усього у заповненні напівземлянки було знайдено 22 кістки, які могли відігравати гральну функцією. Їх можна розділити на 2 групи за місцезнаходженням. Перша була виявлена у західній частині напівземлянки на глибині 0,55 м від її верху, на відстані 0,40 м від західного борту. Шість кісток з цієї групи були виявлені складеними у ряд. Друга група була більш розсіяна по площі у південній частині напівземлянки.

Визначення кісток виконала Є.Ю. Яніш. У першій групі були 2 таранні кістки та 7 перших фаланг (4 правих і 2 лівих) бика домашнього, з них 4 фаланги можуть належати волам. Мінімальна кількість особин – 4. Також до групи входила одна права фаланга молодого коня. У другій групі було 4 таранні кістки та 6 перших фаланг бика домашнього (4 правих, 2 лівих), 4 з них можуть бути воловими. Мінімальна кількість особин – 5. Загальна кількість тварин становить 9 биків домашніх та одного коня.

Виходячи з того, що частина цих кісток була знайдена складеними у ряд, і ці кістки належать великій кількості тварин, виникла думка, що таке скупчення може бути не випадковим, а являє собою частину набору предметів для гри.

Як правило, у літературі таранні кістки називають «астралами», при цьому маються на увазі, в основному, кістки дрібної рогатої худоби (ДРХ). Однак, давні греки такий термін застосовували і до інших кісток скелета тварини.

Відзначимо, що таранні кістки кінцівок ВРХ, викликають набагато менший інтерес у дослідників аніж такі ж кістки ДРХ, хоча зустрічаються на археологічних пам'ятках з епохи бронзи. Використовувалися астралами ВРХ у різноманітних обрядових маніпуляціях, у тому числі в ігровій практиці. Якщо на таранні кістки ВРХ ще звертається увага, то фалангові практично залишаються поза полем зору дослідників. Особливо коли на них немає слідів додаткової обробки, нанесених міток, знаків-графіті чи слідів залощення, або коли вони не прив'язані до конкретних комплектів з археологічних комплексів.

Найбільш детально ігри дітей давніх греків розглянуто у книзі Л. Бек де-Фук'єра, де відтворюються правила та хід кожної з них за письмовими джерелами, зображеннями на кераміці та скульптурними композиціями. Проте, у розділі «Ігри на спритність (Игры ловкости)» жоден з описів не підходить для даних артефактів, хоча автор виділяє найбільш прості з них – на влучність попадання в обрану ціль. Е.Р. фон Штерн вивчаючи життя дітей у грецьких колоніях на північному узбережжі Чорного моря також торкається теми ігор, згадуючи такі, що практикувалися «на повітрі, на свободі» та метою яких є попадання у ціль.

Якщо звернутись до історичних і фольклорних джерел ми можемо спробувати реконструювати загальні правила гри. За вмістом кісток вона дуже схожа на розповсюджену у східних слов'ян гру «паці», або «бабки», хоча у більшості випадків пов'язують її з астралами.

Тобто, комплекти відносяться до ігор, головним змістом яких було вибивання одних предметів іншими за ustalеними правилами. Скоріше за все, гра полягала у тому, що фалангові кістки ставилися певним чином на рівній площині та вибивалися іншими кістками – битками, що кидались у ціль і на відстань.

¹ Робота здійснювалась у рамках спільного українсько-германського проекту. Партнер з германської сторони – Університет ім. Гете, Франкфурт-на-Майні (Й. Форнасьє), за фінансової підтримки Германського Дослідницького товариства (DFG).

На нашу думку, саме таранні кістки (астрагали) відігравали роль биток. У цій якості їх використання відоме з доби бронзи, та відзначається в античний час і більш пізні періоди.

Дослідники дитячих ігор наголошують на консервативності правил деяких з них, внаслідок чого спостерігалось подібність правил і майже повний збіг у підборі предметів для гри впродовж тисячоліть.

Бабки можна віднести до сезонних ігор, дуже популярних у хлопчиків, бо завдяки ним розвивались сила, спритність, моторні вміння, точність рухів. На противагу чоловічим, ігри дівчат були більше пов'язані із сакральним навантаженням – ворожінням, чаруванням, тому у них часто використовувались саме астрагали ДРХ. Пізніше цей вид гри став відомий в Україні як один з різновидів «крем'яків».

Якщо знахідки астрагалів – це буденна річ для пам'яток античного часу та доволі поширена категорія археологічного матеріалу, то використання фалангових кісток як сакральних предметів, зокрема, в якості ігрового реквізиту, майже не потрапляють у поле зору науковців, якщо на них немає явних слідів обробки чи міток. Так, у колекціях, що зберігаються в археологічних фондах Національного музею історії України, присутні таранні кістки ДРХ і ВРХ та немає фалангових кісток.

Можливо, це зумовлено тим, що така комбінація різних кісток трапилася вперше *in situ* у закритому комплексі, а до того вони поповнювали статистичні дані за остеологічним матеріалом. Це характерно і для епохи бронзи, дослідники якої звертають увагу, що якщо кістки знаходять поза обрядових контекстів, то вони визначаються в якості профанних предметів. Існує думка, що використання у грі кісток нижніх надкопитних суглобів у давньоруський час не набуло широкого поширення, і вони починають переважати астрагали у кількісному вимірі значно пізніше. Можливо, до такого висновку дійшли через брак відповідних матеріалів, адже враховувались лише кістки нижніх надкопитних суглобів зі знаками-графіті.

Тобто, даний комплекс цікавий, по-перше, компактністю місцезнаходження, а по-друге, – різними типами кісток, що, можливо, використовувались для гри. Він показав, що не тільки кістки з відмітинами могли використовуватись як гральний інвентар. Під час дослідження Ольвії у 1946-1949 рр. експедицією під керівництвом Л.М. Славіна у південно-східному розкопі ділянки «Е» було виявлено фаланги разом з астрагалами, при чому на фалангах помітні сліди обробки. Л.М. Славіним було зроблене припущення, що фаланги й астрагали використовувались для гри, проте, невідомо яким тваринам вони належали.

Матеріальна та виробнича культура мешканців передмістя Ольвії була повністю подібною до жителів самого полісу, що поширювалося і на ігрову практику. Гра такого типу була доступна практично всім прошаркам населення, адже не потребувала особливих матеріальних затрат, головним було зібрати потрібну кількість кісток. Гра формувала усталені, життєво необхідні навички, удосконалювала координацію рухів, уміння вразити статичну ціль, все це, у свою чергу, забезпечувало дітям подальші умови виживання у дорослому житті.

Знахідка цікава ще й тим, що до цього часу тема дитинства в античний час малорозкрита, а ці знахідки дозволяють доповнити наші знання про світ дитячих ігор давніх греків.

НАЙБІЛЬШ ПІЗНІ ЗНАХІДКИ СВІТИЛЬНИКІВ НА ТЕРЕНАХ ОЛЬВІЇ

Ірина Шейко

Інститут археології НАН України
Україна, 04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграду, 12
e-mail: ira.sheiko@gmail.com

Керамічні вироби особливої форми, які використовували для освітлення приміщень у темну пору доби, або світильники, були та залишаються тими археологічними артефактами, які дозволяють дослідникам датувати решту знахідок під час розкопок на поселеннях і некрополях. Розвинена типологія та хронологія останніх іноді дає змогу, як і решта масового матеріалу, розширити чи, навпаки, звужити вже існуючі та загальноприйняті хронологічні рамки існування тих чи інших античних поселень. Так, приміром, ще з десятків років тому був усталеним той факт, що Ольвійський поліс було засновано у другій половині VI ст. до н.е., однак завдяки системній роботі дослідників вдалось з'ясувати, що це не зовсім так. Спочатку поодинокі, а згодом і значна кіль-

кість фрагментів давніх керамічних виробів, знайдених на території Ольвії та поселенні на о. Березань, можуть свідчити на користь більш раннього початку заснування емпорію та полісу. Зокрема, ми можемо говорити про кінець VII ст. до н.е., спираюсь на розроблений каталог архаїчної кераміки та світильників з Ольвії.

Так, чим більше матеріалів залучається до наукового обігу, тим більша вірогідність того, що датування об'єктів та іноді й поселень може суттєво змінюватись. Останнє стосується не лише початку заснування Ольвії, але й часу її занепаду. Вважається, що згаданий античний поліс остаточно занепад після нападу гунів на початку IV ст. н.е. Ще до недавнього часу нам не було відомо про пізнішу долю Ольвії, адже усі знайдені об'єкти та вироби датувались не пізніше ніж IV ст. н.е. Проте, знову на допомогу прийшли поки що поодинокі знахідки імпортованих керамічних світильників, які датуються IV і, навіть, початком V ст. н.е. Це може означати, що історія Ольвії ще мала хоч і коротке, але продовження. Знахідки пізніх світильників на території Ольвії складають надзвичайно важливий аспект вивчення її політичної й економічної історії та можуть покласти початок цілому ряду дискусій і досліджень, оскільки вони висвітлюють той період розвитку поліса до якого належить поки що мало археологічних артефактів, що, у свою чергу, дозволяє робити нові висновки, що корелюють картину, створену дослідниками до цього часу.

ПОЛИСЫ И ЦАРСКАЯ ВЛАСТЬ НА БОСПОРЕ ЭПОХИ СПАРТОКИДОВ

Аскольд Иванчик

Институт всеобщей истории РАН Москва, Россия /
Институт «Авзоний», Бордо, Франция
e-mail: ivantchik@u-bordeaux-montaigne.fr

В докладе предлагается анализ эпиграфических и нарративных источников о статусе полисов на Боспоре и их отношениях с царской властью эпохи Спартокидов. Он показывает, что полисы, войдя в состав царства, утратили прежние институты и самоуправление в гораздо большей степени, чем это происходило в рамках других известных надполисных образований. От полисного гражданства осталось одно название, и оно было заменено на общепоспорское квази-гражданство, так что невозможно говорить даже о сохранении непомерно разросшегося пантикапейского полиса. Все прерогативы полиса перешли к правящей династии. Характерное для эллинистических государств разделение на территорию полисов и царскую землю с разной системой правового регулирования на Боспоре отсутствовало, Спартокиды распоряжались налогами, получаемыми не только с их земель, но и с земель полиса. При этом они даже и формально не выступали представителями полиса, в том числе и во внешнем мире – в частности, торговали в Афинах хлебом от своего имени и получали и давали торговые привилегии в личном качестве. Полисное самоуправление (ограниченное, разумеется) и отдельное полисное гражданство были восстановлены на Боспоре только Митридатом. Такие нововведения характерны для эллинистических правителей, создававших в своих царствах полисы даже там, где их никогда не было и где население не было греческим.

SOME REFLECTIONS ON HELLENISTIC TABLE POTTERY FROM POLISH EXCAVATIONS IN TANAIS

Pawel Lech

Institute of Archaeology, Uniwersitet of Warsaw (IAUW)
Poland, 00-927 Warszawa, ul. Krakowskie Przedmieście, 26/28
e-mail: pawel.lech.1989@gmail.com

Tanais is a city located at the farthest north-eastern point of the Hellenic cultural zone. It was founded in the first half of the 3rd c. BC, and destroyed in the middle of 3rd c. AD. Since 1995 together with Archaeological Museum-Reserve Tanais, the Institute of Archaeology and the Antiquity of South-Eastern Europe Research Centre of Warsaw University are taking part in archaeological excavations in Tanais.

Polish excavations are focused on area of trench XXV, which is located in the western part of ancient city. History of western Tanais is complex. Researchers are still trying to set a precise date when during 3rd c. BC this part was founded. On the other hand we are almost sure when this part of Tanais was destroyed – around 8 BC. This final date is connected with conquer of city made by Polemon – the king of Bosporan Kingdom. This two dates are setting time of Hellenistic period in Tanais and its surroundings.

Usually in literature, the western Tanais is presented as a part of city inhabited by mixed population. The architecture of this area is described as prepared in worse technique or with usage of lower quality materials, than in the main, central part of city. This assumptions are generally applied to overall description of the standard of life in this part of Tanais. But when we are looking at findings of Hellenistic table pottery from this area of town, the assumptions seems to be not fully correlated. Among this group of pottery we can find a quite big number of findings which can be classified as luxurious. In comparison to other well published sites from Bosphorus region Tanais is similar in types of table pottery findings. Almost all possible categories of vessel types, that can be found here, can be found in any other Greek towns and cities in area of the north coast of the Black Sea (similar situation can be seen in cities such as Myrmekion, Nymphaion, Tyritake, Pantikapaion or Phanagoria). Findings of black-gloss vessels, Late West Slope ware ornamented with white paint, so-called «Megarian» bowls, examples of painted lagynoi and popular Hellenistic echinus bowls are all present in western Tanais. Presentation of this archaeological material is an aim of this paper.

As area of trench XXV is a part of living quarter, findings of table ware are usually only a small pieces of vessels (none of vessel from discussed category found on the site is fully preserved). Still, studies of table pottery offers us a great occasion to collect a number of useful information's about many different aspects of everyday life in the ancient Tanais. Table pottery can indicate routes of trade – how the products were exchanged between various regions, can improve our information's about food and also about way of eating and drinking. We can try to check If there was an impact of Greek style of consuming of food and drinks on citizens of Western Tanais.

Studies of table pottery can also support us in creating a chronological indicators, especially when we are talking about well elaborated (chronologically and typologically) groups of findings (good example of chronological indicator among table pottery are «Megarian» bowls). Finally this researches should improve chronological definition of Hellenistic phase of western part of city.

For sure this material cannot be taken as an complete image of Hellenistic table ware of Tanais. To receive full spectrum image we need to prepare much more bigger studies, which should include archaeological material from necropolis and central part of city.

In addition, in nearest future I am planning a specific archaeometric analysis of Hellenistic table pottery which should be useful in further researches about provenance of vessels.

Studies of table pottery from Tanais are a part of research on PhD thesis of author of this paper. Thesis is being prepared in Institute of Archaeology of Warsaw University under the supervision of dr hab. Tomasz Scholl. Archaeological excavations held by University of Warsaw in Tanais during years 2017-2019 are financed with resources provided by the Polish National Science Centre, allotted on the basis of decision number 2016/21/B/HS3/03423.

Fig. 1. Example of Late West Slope ware with white painted decoration (left – T.XXV.12.53, right – T.XXV.16.145)

Fig. 2. Foots of black-gloss vessels (left - T.XXV.05.47, right - T.XXV.12.17)

«БОЛЬШОЙ СТИЛЬ» В МАЛЫХ ФОРМАХ БОСПОРСКОГО ИСКУССТВА: ТЕРРАКОТОВЫЙ ВСАДНИК

Елена Савостина

Московский государственный академический художественный институт имени В.И. Сурикова при Российской академии искусств

Российская Федерация, 109004, г. Москва, Товарищеский переулок, 30
e-mail: esav@yandex.ru

Давно замечено, что искусство Боспора обладало своеобразием и по ряду параметров отличалось не только от таких областей Греции, как Иония и Аттика, но и от искусства античных государств Северного Причерноморья, хотя и находившихся с ним в близком географическом соседстве. Бесспорно, причины такого различия нужно искать в неординарном пути развития Боспора как государства, его политической истории, экономических процессах, взаимоотношениях с варварским окружением, что проявилось в особенностях развития греческих поселений, но также в значительной степени явилось залогом формирования здесь самобытной художественной среды.

Одним из характерных проявлений того, что по прошествии времени на Боспоре сложилась особая «культурная общность», отличающаяся устоявшейся формой неких эстетических предпочтений, своего рода формой художественного самоопределения боспорцев, является так называемый «боспорский стиль». Обнаруживаемый в монументальной скульптуре с IV в. до н.э. и известный до первых веков нашей эры, он несет в себе признаки архаического восприятия формы (уплощенная поверхность, фронтальность, линейность изображения, декоративность, выраженная в том числе в подчеркнута достоверной передаче деталей и т.д.). Со временем на изначальную основу наслаиваются и другие приемы, включаются элементы, перенесенные мастерами из традиций греческой классики – так складывается оригинальная стилевая манера – своя «манера видения», как говорил Г. Вельфлин.

Несомненную важность представляет тот факт, что такое же своеобразное видение формы можно уловить и в немногочисленном дошедшем архитектурном декоре Боспора, в стиле оформления архитектурных элементов (А.В. Буйских). И хотя нам пока, к сожалению, известно очень мало примеров такого рода, допустимо предположить, что в свое время эта совокупность признаков могла характеризовать общий фон боспорского локального искусства и была проявлением своего рода «большого стиля».

В поисках свидетельств существования такой обобщающей совокупности, аттестующей искусство античного Боспора со стороны не только его идейного содержания, но и художественной формы, даже самые несущественные на первый взгляд находки могут иметь знаковую роль. В этом плане большой интерес вызывает одна терракотовая статуэтка – случайная находка, сделанная на

Таманском полуострове в 1980-е годы и переданная через Восточно-Боспорскую экспедицию в ГМИИ имени А.С. Пушкина архитектором Ю.П. Мосуновым.

Односторонняя терракота представляет вооруженного всадника на спокойно стоящем коне, обращенном вправо. Судя по дошедшему оттиску с нечеткими очертаниями деталей, форма, в которой была оттиснута терракота, использовалась многократно, что свидетельствует о том, что это изображение не было единичным и существовала как минимум серия подобных статуэток. Хотя терракота оббита по краям, а головы всадника и коня утрачены, композиция прочитывается легко, тем более, что иконография этой сцены достаточно распространена на Боспоре. Впрочем, несмотря на известные иконографические параллели, прямых аналогий рассматриваемому изделию среди терракот пока не найдено. Такие особенности статуэтки как уплощенная поверхность рельефа, линейность изображения и подчеркнутая достоверность деталей (горит с луком скифского типа на правом бедре воина) придают этой находке безусловную уникальность. Однако об этом можно говорить лишь в том случае, если рассматривать ее с точки зрения коропластики. Напротив, весьма близкие аналогии стилю изображения можно найти в боспорской монументальной скульптуре.

В эпоху позднего эллинизма на Боспоре широкое распространение получают рельефные надгробные стелы, стилистически продолжающие традиционно «боспорскую» линию, в сюжетах которых преобладают картины загробного пира и загробного выезда – сцены с изображением всадников. Боспорское производство их не вызывает сомнений, предполагается, что имелся не один центр их изготовления, выделяются и приемы, свойственные различным мастерским. Всадники-воины показаны здесь в полном вооружении, неизменным элементом которого является лук. Обычно лук в горите скифского образца, как и тот, что мы можем видеть на терракотовой статуэтке, подвешивался у левого бедра, у правого же крепился большой лук гуннского типа со спущенной тетивой. В этой связи может возникнуть вопрос, не является ли этот элемент зеркальным отражением той сцены, что мастер видел и копировал со стелы. Однако, несомненно большее значение имеет полное повторение в терракоте пластического стиля каменных стел, соответствующее сложившемуся в эпоху классики «боспорскому стилю» в скульптуре. Таким образом, можно видеть в терракотовом всаднике одно из первых убедительных свидетельств распространения «боспорского стиля» не только в монументальном искусстве, но и в искусстве малых форм.

ИТОГИ РАСКОПОК КИТЕЯ В 2016-2017 гг.

Евгений Молев

Нижегородский Государственный университет имени Лобачевского
Российская Федерация, 603950, г. Нижний Новгород, пр. Гагарина, 23
e-mail: molev.eugeny@yandex.ru

В полевых сезонах 2016-2017 гг. на городище боспорского города Китей работы велись на раскопах I и IV, располагающихся на западной (I) и восточной (IV) границах городища (Рис. 1). На раскопе I исследовался участок у северной стены башни «И» (квадрат 30), где было открыто продолжение линии западной крепостной стены города и прослежены слои III-IV и I-II вв. н.э. В верхнем слое преобладают фрагменты амфор и кости животных. Строительных остатков нет.

Во втором слое, представляющем собой светло-серый, рыхлый суглинок, открыт мощный развал камней, в котором после расчистки выявлено продолжение линии западной крепостной стены. Открытая часть внешнего панциря стены сложена из крупных и средних камней, частично обработанных с наружной и верхней грани. В южной части стены, примыкающей к башне «И», значительный пролом. Среди плит завала у линии стены открыт фрагмент антропоморфного изваяния. По форме оно наиболее близко к типу 8 по классификации Н.В. Молевой. Большинство остальных находок традиционно представляют собой фрагменты амфор, среди которых преобладают фрагменты I-II вв. н.э., но есть и более ранние, и более поздние находки. Посуда представлена преимущественно фрагментами красноглиняных и краснолаковых сосудов.

Вторым объектом на раскопе I стал участок обвала береговой черты в восточной части раскопа. Здесь на квадратах 33-37 прослежены три культурных слоя и открыт участок стены оборонительного назначения (№ 102), ориентированный на оборону с севера. С северной же стороны к ней примыкала прямоугольная башня. Верхний (первый) слой (штыки 1-3) по всей площади раскопа

практически одинаковый – рыхлый, серый гумус с включением большого количества мелких и средних камней, отдельных крупных камней, костей крупного и мелкого рогатого скота и фрагментов керамики. Находок немного. Основная их масса сконцентрирована по всем квадратам в основании слоя. Судя про датированным фрагментам амфор слой должен быть датирован III-V вв. н.э.

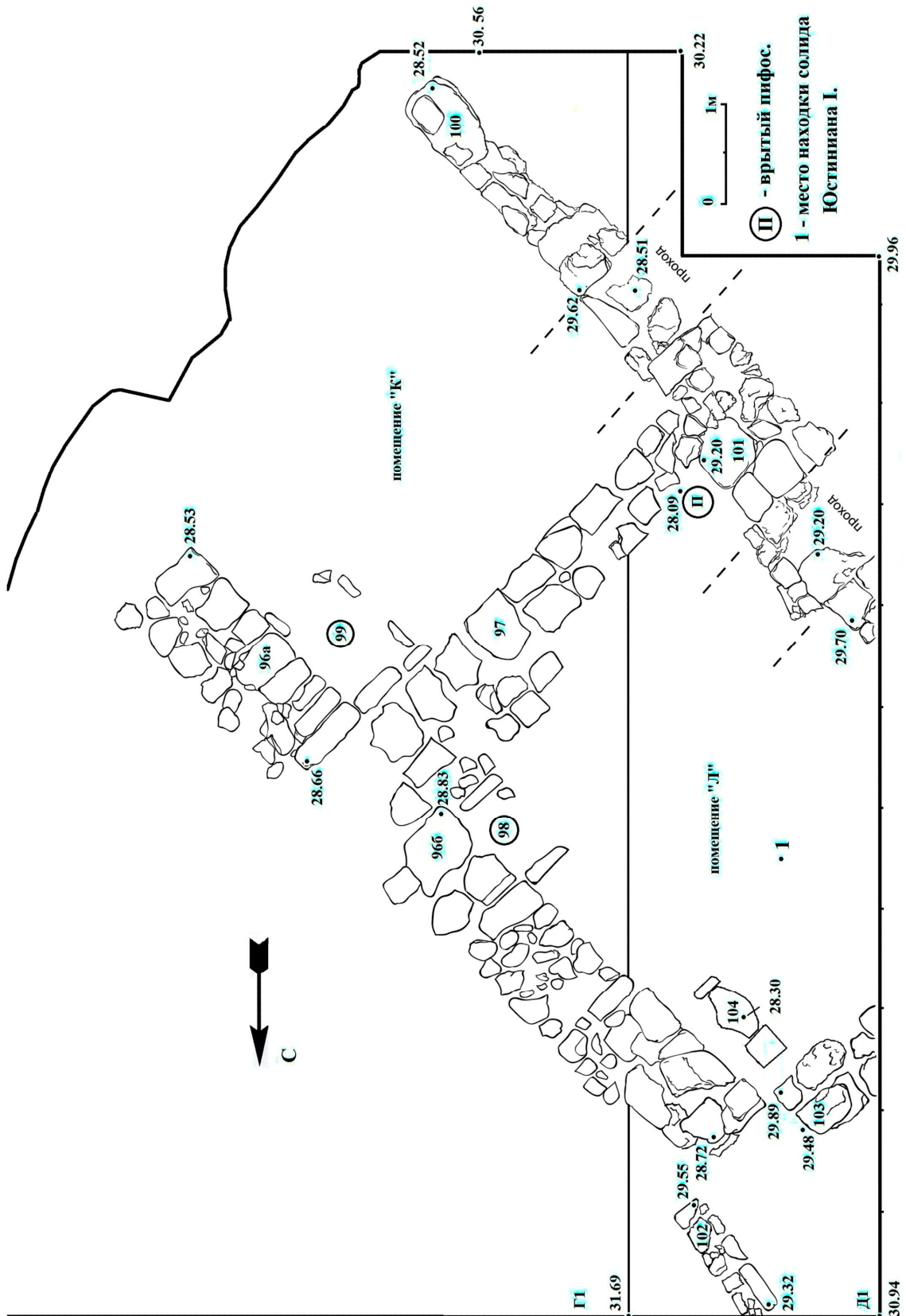

Рис. 1

Второй слой на квадратах (штыки 4-8) представляет собой светло-серый, рыхлый суглинок с большим количеством мелких, средних и крупных обработанных и необработанных камней, а также с включениями керамики и костей животных. В слое четко вырисовалась линия стены 102, кладки башни «К» (103, 105, 106) и очаг (104). Среди камней развала стены 103 найден каменный блок с углублением в верхней части, вероятно, служивший алтарем.

Находок сравнительно немного. Материал при этом разновременный, по-видимому, вследствие трещины в слое. Среди датированных фрагментов амфор и посуды преобладает материал I-II вв. н.э. При зачистке северного фаса стены среди камней кладки найден статер Фофорса 302 г. По-видимому, эта находка маркирует время последнего периода существования стены 102. Самая интересная находка в слое, к тому же впервые найденная в Китее – это свинцовая блесна в виде рыбки. Она использовалась для индивидуального лова рыбы на удочку и свидетельствует, наряду с другими находками, о существовании такого вида рыболовства в Китее.

Третий слой представляет собой коричневато-серый, плотный суглинок с включениями небольшого количества мелких и средних камней, керамики и костей животных. В основании слоя он более плотный с серо-зеленоватым оттенком. В верхней части слоя лежит основание стены 102 и кладок башни «К». Все кладки сложены из двух панцирей более крупных камней и забутовки между ними средним и мелким бутом. Толщина сохранившейся части стены 1,5 м, длина – 13,3 м. Максимальная высота открытой части северного панциря стены – 1,72 м. Камни северного (внешнего) панциря слегка подтесаны с наружной стороны, а в западной и центральной ее части есть и несколько хорошо обработанных прямоугольных блоков. Никаких следов пристроек с южной стороны к стене не выявлено.

С северной стороны к стене впритык была пристроена башня «К». Полностью открыта только ее внутренняя часть. Внутренние размеры башни – 4,8 x 3,4 м. Под основание кладки северной стены найден статер Радамсада, подтверждающий время сооружения стены и башни не ранее начала IV в. н.э. В западной стене башни открыт дверной проем, возможно, использовавшийся и как вылазочная калитка.

В юго-восточном углу башни находился очаг, сложенный из обожженных известняковых блоков и печины. То, что рядом с ним и впритык к западному фасу восточной стены башни был найден алтарь (п/о 88) заставляет думать, что в какой-то период истории Китая этот участок мог иметь сакральное значение. Уровень основания очага соответствует уровню основания кладок башни, что свидетельствует об их синхронном сооружении.

Ниже уровня основания башни и крепостной стены идет слой зеленовато-серого суглинка, датирующийся по находкам IV-III вв. до н.э. В нем открыт врытый в землю пифос и в юго-западном углу небольшой каменный ящик из четырех тонких каменных плиток, перекрытый более толстой каменной плитой с костями овцы. По-видимому, это была закладная жертва при строительстве стены и башни.

На раскопе IV в его южной части были заложены два квадрата в новой линии «Г», выходящей на линию обрыва берега. Поверхность квадратов задернована и имеет значительный уклон к юго-востоку, где находится обрыв балки «Казан». На квадрате прослежено два слоя. Верхний (штыки 1-5) – это рыхлый, темно-серый гумус, с включением большого количества мелких и средних камней, отдельных крупных камней, костей крупного и мелкого рогатого скота и фрагментов керамики. В южной части квадрата в слое довольно большое количество раковин улиток. Практически со второго по четвертый штык почти по всей площади квадрата идет плотный каменный завал. В основании слой приобретает слегка коричневатый оттенок. Находки керамики немногочисленны и, в основном, локализируются в южной части квадрата. Состав находок слоя позволяет датировать его концом II-V вв. н.э. Среди них наиболее интересен фрагмент донца краснолаковой тарелки с клеймом на внешней стороне в виде головы собаки середины V – конца VI вв. н.э.

Второй слой (штыки 6-11) представляет собой светло-серый (местами более темный) суглинок также с большим количеством мелких и средних камней, фрагментов керамики и костей животных. В северо-восточном углу квадрата среди развала камней над линией обрыва берега найдено антропоморфное надгробие из прочного грубого раковистого известняка. По типологии Н.В. Молевой это 5-й тип, датирующийся III в. до н.э.

Почти по центру квадрата в основании слоя открыты кладки, образующие два помещения, условно названные «К» и «Л», и возможно входящие в один комплекс (Рис. 1). Все кладки однотипные и принадлежат к категории двухлопных, однорядных, постелистых, ложковых кладок по классификации С.Д. Крыжицкого. Юго-восточный край помещения «К» разрушен вследствие обвала

береговой черты. Внутренние размеры сохранившейся его части 17,2 кв. м. Выход из помещения был в его южной стене у юго-западного угла помещения. Внутри помещения, в его северо-западном углу, открыты остатки обжигательной керамической печи (№ 99). От нее сохранилась западная стенка, состоящая из двух вертикально поставленных плит, три камня южной стены, один камень и большой блок печины – от северной стены. В слое возле печи найдены несколько фрагментов ручек амфор II-III и IV-V вв. н.э. В самой же печи найдено большое красноглиняное лощеное блюдо с вырезанным в технике сграффито изображением креста и птиц между его гастами на внутренней стороне дна. Блюдо было приставлено в вертикальном положении к северной стене печи. Точной аналогии и этой находке, равно как и изображению креста на ней, в опубликованных материалах пока не найдено. Все эти находки заставляют думать, что печь существовала, вероятнее всего с III по VI вв. н.э. И само помещение было сооружено в то же время. Присутствие в слое более ранних находок свидетельствует о том, что при строительстве помещения «К» более ранние слои были сnivelированы.

Помещение «Л» примыкает к помещению «К» с запада и кладка 97 является для них общей. Это помещение в плане почти квадратное. Внутренние его размеры 4,3х4,2 м (18 кв. м). Вход в помещение (дверной проем) находился в южной стене у юго-восточного угла помещения. Это дает некоторые основания считать оба наших помещения входящими в один строительный комплекс. В северо-восточном и северо-западном углах помещения открыты очаги 98 и 104; в юго-восточном углу открыт врытый в землю раздавленный пифос. От очага 98 сохранилась лишь западная и восточная стенки. Северной стеной служила, видимо, кладка 96, а на месте южной осталось лишь несколько мелких камней. В заполнении очага находился рыхлый золистый грунт в небольшом количестве фрагментов амфор III-IV вв. н.э.

От очага 104 сохранились две вертикальные каменные плиты, представляющие его западную и восточную стенки и плита пола. Вокруг очага на расстоянии около двух метров идет мощный слой пожара. Судя по наличию очагов, помещение было жилым.

Из находок в помещении наибольший интерес представляют две: золотой солид императора Юстиниана I, датирующийся 538-565 гг. и более ранняя находка – фрагмент дна краснолаковой тарелки с рельефным медальоном на внутренней стороне. На рельефе изображены 2 фронтально стоящие фигуры и двухстрочная надпись «ΠΕΡΓΑΜΗΝΩΝ ΕΦΗΣΙ». Точной аналогии нашей находке пока не найдено.

Обратим внимание на то, что основная масса находок слоя сконцентрирована в последних двух штыках, над остатками фундаментов открытых помещений. Среди находок слоя абсолютно преобладают фрагменты амфор. Кроме того, есть фрагменты толстостенной керамики, парадной, столовой и кухонной посуды, фрагменты оконного стекла. Это дает основание думать, что более ранние слои в этом районе города были сnivelированы при постройке открытых зданий, а само строительство, судя по находкам, происходило не ранее конца III в. н.э. Функционировали же они, судя по находке блюда с крестом, до середины VI в. н.э.

БОСПОРСКИЙ НЕКРОПОЛЬ НОВОГО ТИПА НА КИТЕЙСКОЙ РАВНИНЕ

Владимир Христановский

Институт археологии РАН

Российская Федерация, 117036, г. Москва, ул. Дм. Ульянова, 19

e-mail: vax48@mail.ru

На Китейской равнине, к северо-востоку, северу, северо-западу и западу от городища Китея к настоящему времени были открыты несколько некрополей: грунтовые, скально-грунтовые, скальные (кряж Джург-Оба), курганные (кряж Чатр-Тав). В 90-х годах XX в. в 200 м к юго-западу от западной крепостной стены Китея, в прибрежной зоне были исследованы три больших эллинистических склепа (№№ 141, 206, 300) со стенами сложенными из блоков и плит известняка и полами, вымощенными известняковыми плитками. Над ними (и в непосредственной близости от них) находилось около 40 грунтовых могил и сопутствующие им ритуальные площадки с тризнами IV в. н.э. Восточнее был открыт и исследован грунтовой склеп (№ 341) того же времени. Однако особенности этого позднеантичного некрополя были выявлены лишь в последнее десятилетие.

Раскопы XLVI и XLVII были заложены между исследованными ранее склепами и западной крепостной стеной Китея, в зоне интенсивной береговой абразии. Помимо того, что этот участок некрополя сам по себе нуждался в неотложных охранно-спасательных работах, ставилась задача понять происхождение и назначение 24-х насыпей-«валов», вытянутых в меридиональном направлении (от берегового обрыва в сторону кряжей Джург-Оба и Чатр-Тав) и прослеживающихся на протяжении 600 м к западу от городища (Рис. 1). Раскопы XLVI и XLVII положили начало исследованию «валов» № 4 и № 1.

«Валы», вытянутые в меридиональном направлении от берега моря к северу, хорошо видны невооруженным глазом, но археологи не обращали на них особого внимания, так как они традиционно считались средневековыми «межевыми грядами». Никто не задумывался над тем, что гряда, отделяющая одну межу от другой, в данном случае оказывается шире самой межи. С сельскохозяйственной точки зрения это было бы не рационально.

Первые результаты раскопок заставили ещё больше усомниться в этой версии. В насыпи, помимо многочисленных костей диких и домашних животных, птиц и рыб находилось большое количество керамических фрагментов – амфорных, кружальных, лепных, а также обломки терракотовых статуэток, глиняных светильников, стеклянных сосудов, бусины, грузила и пряслица, медные монеты, керамические окатыши, створки морских раковин и галька. Удивлял не только ассортимент, но и временной разброс найденного в слое насыпи (высотой до 2-2,5 м от уровня древнего горизонта до современной дневной поверхности) смешанного материала: от IV в. до н. э., представленного фрагментами импортных амфор (в том числе с клеймами), расписных краснофигурных и чернолаковых сосудов, ранними боспорскими монетами до III-IV вв. н. э., определяемого по поздним светлоглиняным и боспорским амфорам с ребристым туловом, амфорам типа Делакеу, краснолаковой посуде и медным монетам последних боспорских царей. Во время разговора с В.В. Крапивиной, она высказывала предположение, что это могли быть следы вымостки дороги разновременным материалом, взятым с городской свалки. Однако, эта версия не подтвердилась.

В ходе дальнейших раскопок под насыпью «вала» № 4 на уровне древнего горизонта были выявлены несколько ям (№№ 377-379, 381, 383), по всей вероятности жертвенного характера, ритуальное сооружение (№ 380) и несколько грунтовых могил (№№ 382, 384, 386) с меридиональной ориентацией. Из погребальных сооружений наибольший интерес представляли две непотревоженные грунтовые могилы №№ 382 и 384, впущенные в материк с уровня древнего горизонта и перекрытые грубо обколотыми плитами известняка. Погребенные – женщина и мужчина – были примерно одного возраста (35-40 лет). В мужской могиле сохранились следы деревянного гроба. По немногочисленному инвентарю они могут датироваться второй половиной IV в. н. э.

К югу от могил под той же насыпью было открыто и исследовано ритуальное сооружение, получившее порядковый № 380. Оно представляло собой подпрямоугольное в плане сооружение, вытянутое с юга на север (с небольшим отклонением к востоку). Длина его – 5,2-5,7 м, ширина – 2,8 м. Стены сооружения сложены иррегулярной постелистой кладкой в 2-3 слоя из уплощенных разнокалиберных камней. Можно предположить, что почти по всему периметру они сохранились на свою первоначальную высоту – 0,8-1 м. Внутри огражденного пространства, в середине комплекса, находилась круглая в плане яма, диаметром около 1,8 м. Глубина ямы 1,7 м. На дне ее оказался дисковидный алтарь-жертвенник, вырезанный из известняка.

Обнаруженные в грунте заполнения над комплексом № 380 многочисленные фрагменты амфор, чернолаковой и краснолаковой посуды, расписного лагиноса, кружальных и лепных сосудов широко датируются IV в. до н. э. – IV в. н. э. При этом внутри комплекса, над полом и на уровне пола, преобладал материал позднеримского времени. Помимо вещевого материала внутри (в грунте его заполнения) и с внешней стороны вокруг него находилось большое скопление костей животных, как целых особей (лошади), так и отдельных частей лошади, коровы, свиньи, овцы, овцы или козы, собаки, зайца-русака, а также птиц, дельфина, рыб и клешни краба.

Открытые впоследствии могилы и поминальные комплексы (жертвенные ямы, алтарные конструкции, ритуальные площадки с зольниками) не изменили ни общего представления о функциональном назначении вала № 4, как общей перекрывающей их насыпи, ни предполагаемой хронологии – не ранее второй половины IV в. н. э.

Для проверки выводов, полученных в ходе исследования вала № 4 над валом № 1, ближайшем к западной крепостной стене городища Китея был заложен раскоп XLVII. Предположение о том, что здесь под насыпью может находиться ещё одна стена или передовое укрепление – протейхизма, пока не подтвердилось. Под тонким гумусным слоем (всего 0,1-0,15 м) выявлен слой искусственной насыпи с ритуальными площадками, вымощенными обломками штукатурки или створками морских раковин. Как и насыпь вала № 4 она оказалась насыщена многочисленными фрагментами

амфорной, кружалной и лепной керамики, грузилами, пряслицами, обломками стеклянных сосудов, костяными изделиями и костными остатками домашних и диких животных (лошади, коровы, овцы, козы, свиньи, собаки, благородного оленя, кабана, лисицы, зайца-русака), птиц, а также кости рыб и клешни краба.

При этом среди многочисленных рядовых находок встречались и эксклюзивные. К ним, бесспорно, относятся фрагменты чаши большого диаметра с вертикальными стенками с рельефными изображениями театральных (трагических) масок, виноградной лозой и кистью винограда, мордой козла и туловищем еще одного четвероногого животного (козла или собаки) (дионисийский сюжет?), покрытого тонким светлым, желтоватым ангобом и раскрашеного голубой краской, фрагмент римской амфоры с клеймом «VISELL[I]», а также венчик импортного (южнопонтийского) лутерия с клеймом (!).

В целом ассортимент находок в раскопе XLVII и их хронологическая вилка (IV в. до н.э. – IV в. н.э.) не отличались от раскопа XLVI, что по всей вероятности, свидетельствует об их принадлежности одному и тому же позднеантичному некрополю тип которого (параллельные друг другу валы) до сих пор не был известен на Боспоре.

ОСНОВНЫЕ ТИПЫ ПОСУДЫ ГРУППЫ *PONTIC SIGILLATA* В КЕРАМИЧЕСКОМ КОМПЛЕКСЕ ТИРЫ

Олег Савельев

Институт археологии НАН Украины
Украина, 65101, г. Одесса, ул. Пушкинская, 37
e-mail: sav_reun@ukr.net, olegsavelyev1979@gmail.com

Самая многочисленная из всех групп терра сигиллаты, употреблявшаяся гражданами Тире в первых веках н.э., была произведена в понтийских мастерских. До сих пор центры производства такой продукции не локализованы. В основном ею пользовались в северо-причерноморском регионе, хотя находки этой посуды известны и далеко за его пределами. Она появилась не позднее второй четверти I в. н.э., пик производства пришелся на вторую половину I-II вв. н.э. Затем количество керамики начинает уменьшаться, но, тем не менее, ее широкое употребление хорошо зафиксировано и для III в. н.э. Ранняя посуда выполнена более качественно. В более поздний период наблюдается тенденция некоторого ухудшения, хотя отдельные образцы сделаны на высоком уровне. Глина в основном плотная, светло-оранжевая без заметных включений, лак красный, оранжевый, коричневатый. Часто внешняя поверхность сосудов покрыта лаком лишь наполовину. Иногда поверхность имеет металлический блеск, а от лака видны следы подтеков. Ниже представлены основные типы понтийской сигиллаты из Тире.

Миски. 1. *Округлые миски с загнутым внутрь венчиком.* Тулово округлое, кольцевой поддон. Венчики разных форм – округлый утолщенный, закругленный продолжающий стенки, заостренный, подтреугольный сильно загнутый внутрь (Рис. 1, 1). 2. *Усечено-конические миски с загнутым внутрь венчиком.* На основании формы края венчика выделяются варианты (Рис. 1, 2). 3. *Миски с округлыми или усеченными стенками и отогнутым наружу горизонтальным венчиком* (Рис. 1, 3). Поверхность шероховатая. 4. *Цилиндро-конические миски с вертикальным венчиком.* Край венчика плоский или слегка закруглен, слегка наклонен внутрь, ребро округлое либо более резкое (Рис. 1, 4).

Тарелки. 1. *Тарелки с массивным отогнутым краем.* Тулово тарелок имеет полусферическую форму, ступенчатый край отогнут, и нависает над стенками, высокий кольцевой поддон (Рис. 1, 5). 2. *Тарелки с вертикальным бортиком.* Кольцевой поддон, тулово полусферическое или усечено-коническое. В месте соединения бортика с туловом – выступ в виде ребра. Тарелки имеют разные размеры (бортик превышает глубину и наоборот). На дне помещался один или несколько кругов, выполненных в технике *rouletting*, без клейма, либо с клеймом в виде ступни в центре. Для тарелок в I – начале II вв. н.э. наиболее характерно клеймо на дне в виде отпечатка ступни – *planta pedis* (Рис. 1, 6). Поздние образцы имеют более расплывчатые пропорции. По профилю стенок и внутреннему оформлению можно выделить несколько вариантов: с более выраженным выступающим ребром, также с утолщенным горизонтально отогнутым краем венчика (Рис. 1, 7-8). Их можно рассматривать и как отдельные типы. 3. *Тарелки высоких пропорций с ребром.* Стенки округлые, кольцевой поддон (Рис. 1, 9).

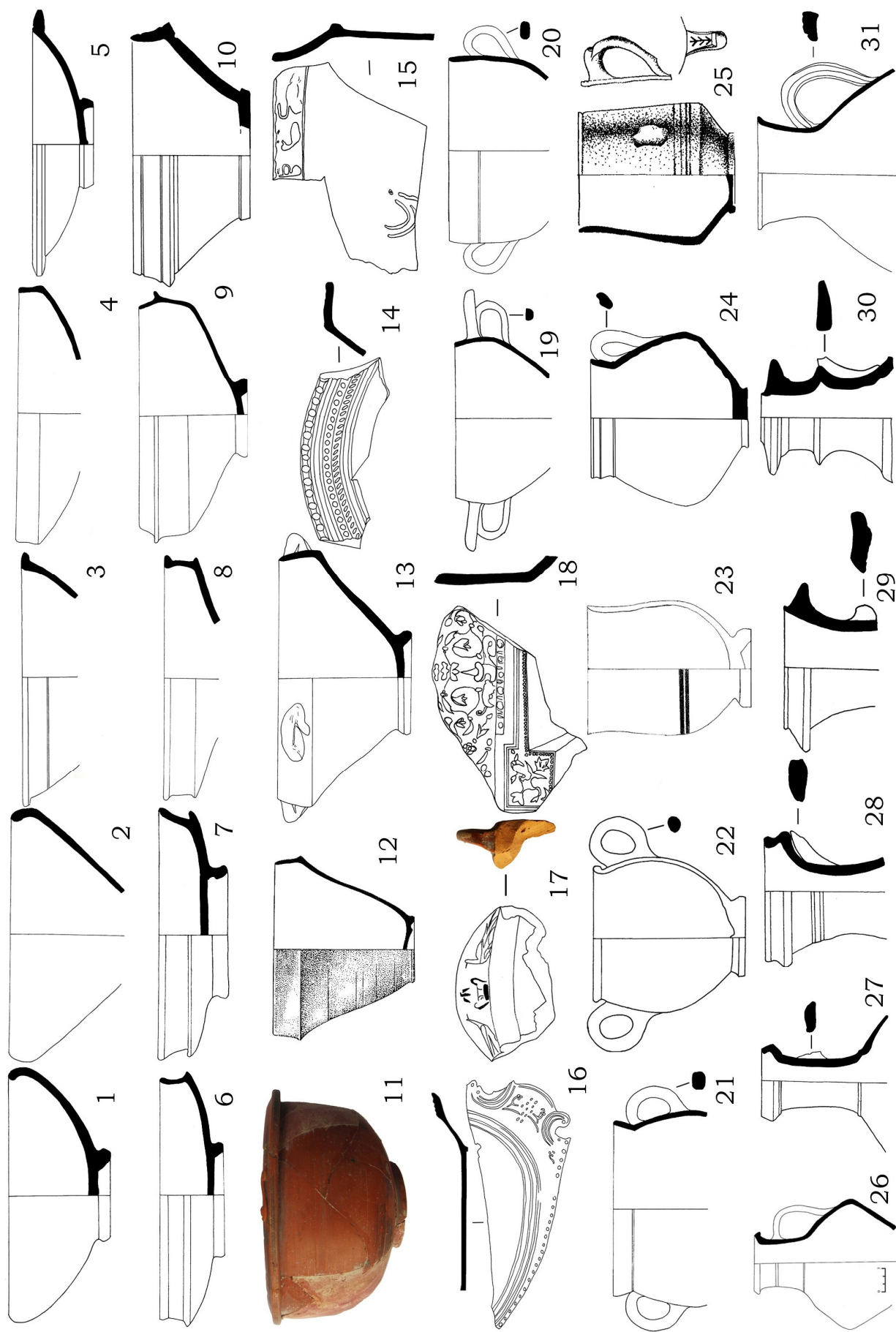

Рис. 1

Чашы. 1. *Чашы Hayes 1985, Form V.* Тулово усечено-коническое, вертикальный бортик, в месте перехода стенок в бортик – ребро. Низкий кольцевой поддон, почти всегда прямое дно. Бортик украшен неглубокими горизонтальными бороздками (Рис. 1, 10). 2. *Чашы с полусферическим туловом.* Кольцевой поддон, округлые стенки, край отогнут под прямым углом, бортик украшен наклепным одним или несколькими завитками (Рис. 1, 11). 3. *Чашы Hayes 1985, Form VI.* Форма усечено-коническая с наклоненным внутрь бортиком, усеченными, выпуклыми или вогнутыми стенками. Очень низкий кольцевой поддон. На бортике – неглубокие горизонтальные бороздки, иногда – наклепные полуовалы. Тулово имеет полусферическое либо более вытянутое тулово (Рис. 1, 12). 4. *Глубокие чашы усечено-конической формы.* Бортик почти вертикальный, с небольшим наклоном вовнутрь, стенки скошены либо слегка вогнуты, дно опускается к центру. Кольцевой поддон. В верхней части тулова с двух сторон прикреплены наклепные ручки-упоры разной формы. На некоторых чашах прочерчены граффити (Рис. 1, 13).

Блюда. 1. *Круглые блюда.* Горизонтальный венчик, украшенный несколькими рядами рельефных поясков и округлыми вдавлениями и бугорками по краю, невысокий поддон, плоские ручки (Рис. 1, 14). 2. *Блюда овальной формы.* Выделяются три варианта: а) представлен фрагментами. У этих блюд венчик украшен рельефным орнаментом с изображениями людей, животных, растений и пр. (Рис. 1, 15). Часто они нечеткие, расплывчатые. Дно также украшалось также различными изображениями; б) блюда имеют широкий венчик и плоские ручки, на венчике орнамент из рельефных линий и бугорков, на ручках – схематический растительный орнамент (Рис. 1, 16). На дне помещался либо врезной орнамент, либо рельефное клеймо с изображениями мифологических персонажей. Популярные мотивы – сцена жертвоприношения, сфинкс. Но наибольшее количество таких штампов представлено фигурой Гелиоса, стоящего в колеснице, запряженной четверкой лошадей. В левой руке у него факел, также присутствуют надписи из нескольких греческих букв, содержащие имя божества. Судя по публикациям, в Тире их найдено на порядок больше чем где бы то ни было (16 экз.). Особенности глины, лака, да и самих изображений позволяет говорить о том, что блюда были изготовлены в разных мастерских; в) выделяются на основании пары полукруглых ручек с изображением пелики и пары павлинов по бокам (Рис. 1, 17). 3. *Блюда прямоугольной формы.* Выделяются в основном по находкам плоских ручек, которые богато орнаментированы растительным рельефным орнаментом (Рис. 1, 18), этим они заметно отличаются от ручек блюд предыдущего типа.

Кубки. 1. *Полусферические кубки с наклепами на ручках.* Венчик – продолжение стенки, с двух сторон – уплощенные ручки с горизонтальными накладками сверху (Рис. 1, 19). Иногда поверхность украшалась орнаментом в технике *en barbotine*. 2. *Полусферические кубки.* Край слегка закруглен и является продолжением стенки, по краям подпрямоугольные в сечении петлевидные ручки (Рис. 1, 20). 3. *Округлые кубки.* Венчик отогнут наружу, край слегка скруглен. С двух сторон прикреплены петлевидные подквадратные в сечении ручки. Венчик отделен прочерченной кольцевой бороздкой (Рис. 1, 21). 4. *Кубки яйцевидной формы с отогнутым венчиком.* Венчик закруглен, по бокам овальные, высоко посаженные уплощенные ручки, выступающие за край венчика, невысокий кольцевой поддон (Рис. 1, 22). 5. *Кубки вытянутых пропорций.* Тулово округлой формы, орнаментировано двумя горизонтальными поясками, в верхней части стенки прогнуты вовнутрь, край слегка заострен и загнут наружу, дно округлое, кольцевой поддон (Рис. 1, 23). 6. *Кубки или кружки с валиком под венчиком.* Тулово округлое или биконическое. По разным мелким деталям выделяются варианты. Небольшая вертикальная петлевидная ручка, слегка отогнутый наружу венчик, дно плоское, с кольцевым поддоном (Рис. 1, 24).

Канфары. У канфаров вытянутое тулово, стенки почти отвесные, нижняя часть тулова округлая или усечено-биконическая, на кольцевом поддоне, край прямой, по бокам – ручки, сверху которых расположены подпрямоугольные рудиментарные наклепы, на тулове несколько кольцевых нарезок (Рис. 1, 25).

Кувшины. Все кувшины одноручные. 1. *Кувшины с биконическим туловом и цилиндрическим горлом.* Венчик срезан и загнут, образуя площадку. Ребро сглажено, на горле в верхней и нижней части – горизонтальные желобки. Ручки уплощенные, желобчатые (Рис. 1, 26). 2. *Кувшины с цилиндрическим горлом и биконическим венчиком.* В верхней и нижней части горла – горизонтальные бороздки. Ручки уплощенные, иногда желобчатые (Рис. 1, 27). 3. *Кувшины с горлом, суженым в средней части и венчиком с перегибом.* Тулово могло быть как сферическим, так и полусферическим. Горло с прогибом сужается книзу, расширяясь ближе к стенкам. Желобчатая ручка обычно крепилась высоко, в верхней части горла – врезные пояски (Рис. 1, 28). 4. *Кувшины с венчиком подтреугольной*

форми. Горло, прогибаючись, сразу начинает сужаться книзу. Уплощенная слабопрофилированная ручка (Рис. 1, 29). 5. Кувшины с прямым закругленным венчиком. Горло в верхней части оформлено дополнительным ребром, ручка уплощенная слабопрофилированная (Рис. 1, 30). Тулово сферическое, иногда сильно раздутое. 6. Кувшины с коротким прогнутым горлом. Горло расширяется кверху, край закруглен, верхняя часть оформлена в виде узкого горизонтального валика. Петлеобразная желобчатая ручка (Рис. 1, 31).

Кубки и кувшины отнесены к группе понтийской сигиллаты на основании визуальной близости глины и лакового покрытия. Также среди краснолаковой посуды попадаются невыразительные фрагменты ойнохой, редких форм и не классифицируемых сосудов, украшенных также штампованным орнаментом, или в технике *en barbotine*, которая применялась с I по III в. н.э.

На дне некоторых краснолаковых сосудов помещены различные клейма, а на стенках прочерчены граффити в виде отдельных знаков, букв, имя владельца.

Предполагается, что центры производства понтийской краснолаковой посуды могли находиться в Южном Причерноморье, пока еще недостаточно хорошо археологически изученном. Тем не менее, наибольшее распространение она получила в северопонтийском регионе, хорошо известна также в Западном и Восточном Причерноморье, в небольших количествах поступала и далеко за пределы этой области.

КОРОПЛАСТИКА У КУЛЬТОВОМУ ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ НИЖНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я У VI-I ст. до н. е.

Катерина Савельєва

Інститут археології НАН України
Україна, 65101, м. Одеса, вул. Пушкінська, 37
e-mail: savelievakat6@gmail.com

Теракоти є однією з найбільш інформативних категорій знахідок, пов'язаних з релігійним життям населення Нижнього Подністров'я. Основною їх функцією була вотивна – вони використовувалися для принесення жертви божеству. Для цього статуетки розміщувалися у спеціально відведеному для культових цілей місці (на вівтарі, вогнищі, або у спеціальній загороді). Культові речі, які прийшли до непридатності, разом із золою, що залишилася після жертвоприношень, переміщалися у ботроси або зольники. Таким чином, ці вироби є цінним джерелом для вивчення культів тих божеств, яким вони присвячувалися. При цьому потрібно враховувати, що у визначенні сюжетів теракот нерідко виникають розбіжності, які можуть впливати на реконструкцію культового життя. Щоб вирішити цю проблему, теракоти були вивчені у контексті комплексів, в яких вони знайдені, із залученням інших доступних джерел. Данні, що отримані у результаті, базуються на дослідженні всіх відомих на цей час теракот Нижнього Подністров'я. На сьогодні ця добірка нараховує понад 420 одиниць.

У регіоні, що розглядається, можна виділити три групи археологічних об'єктів зі знахідками у них теракот.

- 1 – Культові ями (ботроси, фавіса).
- 2 – Господарські ями.
- 3 – Житлові та господарські приміщення.

Очевидно, що в античних центрах Нижнього Подністров'я, так само, як і в інших регіонах античного світу, існували храми та святилища. Однак залишки таких споруд поки не виявлені. У Ніконії в 1962 р. був досліджений об'єкт, пов'язаний з культовим комплексом. Йдеться про напівземлянкове приміщення, яке було використано для викиду інвентарю зі святилища – фавісу. З цього об'єкта походять три теракоти. Перший фрагмент – верхня частина фігурки Афродіти, що стоїть з голубом притиснутим до грудей. Дві інші представляють зображення богинь, що сидять на троні. Такі статуетки часто пов'язують з образом Деметри. Однак, знахідки подібних теракот у комплексах, пов'язаних з кльцтвми інших божеств, також нерідкі. Зокрема, статуетки того самого типу знайдені *in situ* у храмах Афродіти в Мілеті та на Березані. Таким чином, всі три статуетки з фавіси також могли бути принесені в дар саме Афродіті.

Великий інтерес представляє комплекс культових ям, що був досліджений на архаїчному посе-

ленні Надлиманське III (кінець VI – перша третина V ст. до н.е.). У деяких з цих ям виявлені сліди тривалого горіння, які у поєднанні з комплексом знахідок дозволяють визначити їх як жертovníки, призначені для спалення – есхари. Над ямами були зафіксовані залишки зольника.

У заповненні ям зроблені знахідки, які відносяться до сакральної сфери. Виділимо деякі з них:

1) Теракоти. Серед них є статуетка сілена, богиня що стоїть, дві статуетки голубів (ями № 80, № 86). Щодо теракоти із зображенням молодої богині, можна запропонувати кілька варіантів інтерпретації. Часто ці статуетки визначають як зображення Кори-Персефони. Однак, у залежності від того, який атрибут тримає у руках богиня, змінюється її трактування. У нашому випадку, неповне збереження статуетки не дозволяє визначити чи був в її руці якийсь предмет. Крім того, статуетки дівчат, що стоять без всяких атрибутів, присвячувалися у храми різних богинь. На нашу думку, голуб з тієї самої ями вказує на зв'язок статуетки з культом Афродіти.

Ще одна статуетка зображує хлопчика, що сидить («неокор», «храмовий хлопчик»). Вона походить з ями № 103, у заповненні якої було знайдено незначну кількість кераміки. На дні виявлено кілька великих каменів і теракоту. У літературі пропонують різні інтерпретації цих теракот. Зокрема, А.О. Передольська пов'язує їх з культом кабірів. А.С. Русяєва висловила припущення, що хлопчик – це син Деметри Плутос. У більш пізній роботі, на підставі нових знахідок таких статуеток при розкопках святилища Афродіти у Мілеті, дослідниця пов'язала їх з культом цієї богині. Також існує точка зору про те, що статуетки зображували звичайних дітей і присвячувалися батьками у храми різних богів-покровителів, найчастіше Деметри. У даному випадку, очевидно, що статуетка хлопчика пов'язана з культом підземних богів і є вотивним даром.

2) Глиняні хлібці. Подібні приношення є нерідкою знахідкою у святилищах. До тієї самої категорії відносяться оброблені стінки посудів у вигляді кружків.

3) Грузила та пряслиця (представлені у великій кількості). Знаряддя прядіння та ткацтва часто зустрічаються серед знахідок на зольниках. Їх пов'язують з культом Афродіти, оскільки вони часто зустрічаються у місцях відправлення цього культу.

4) Череп коня, панцир черепахи. Обидві тварини пов'язані з культом родючості.

5) Круглі каміння зустрічаються у місцях шанування Афродіти. Те саме значення, ймовірно, мали глиняні кульки, що знайдені в одній з ям.

6) Наконечники стріл. Звичай вотивного приношення зброї у святилища добре відомий у грецькому світі. Подібні знахідки фіксуються в архаїчному святилищі Афродіти в Істрії, у святилищі Афродіти у Кепах, у західному теменосі Ольвії, у Бейкушському святилищі Ахілла.

Аналогії з низкою пам'яток дозволяють розглядати описані об'єкти як громадські жертovníки. Вони використовувалися як для проведення обрядів, так і для зберігання культового інвентарю, що вийшов з ужитку. Над цими жертovníками сформувалися зольники, які не отримали значних розмірів, оскільки існували нетривалий час – можливо 30-50 років.

У Північному Причорномор'ї відомо кілька подібних об'єктів. До того самого періоду відноситься низка культових об'єктів ольвійської хори – жертovníки на поселеннях Куцуруб I, Глибока пристань, Бейкушське святилище. Вірогідно, комплекс ям Надлиманського III слід відносити до категорії святилищ *extra-urban*. Відстань від цього пам'ятника до Ніконія становить близько 30 км.

Знахідки не дають достатніх даних для прив'язки комплексу до культу конкретного грецького божества, проте, значна частина зі знайдених в ямах матеріалів свідчить про шанування Афродіти. Потрібно відзначити спільні знахідки матеріалів, пов'язаних з шануванням Афродіти та Діонісу (у фавісі Ніконія та ямі № 80 з Надлиманського III). Обидва божества є хтонічними, тому їх спільне шанування уявляється цілком можливим.

Ще одна категорія об'єктів зі знахідками теракот – господарські ями. Існує точка зору, згідно з якою подібні ями слід вважати культовими, тобто такими, які використовувалися для зберігання культових речей, що прийшли у непридатність і золи від сімейних жертвоприношень. На пам'ятниках Нижнього Подністров'я досліджено півтора десятка ям, у заповненні яких поряд з побутовими речами виявлені теракоти. Вони представлені такими типами: богиня, що сидить (2 одиниці), протоми (3 одиниці), сілен, півень, «лялька», Баубо (2 одиниці), крилатий юнак (2 одиниці), діти (2 одиниці). Більшість з них відноситься до періоду пізньої архаїки – класики, чотири останні – до періоду раннього еллінізму. В елліністичній Тірі такі комплекси не відомі.

Третя категорія об'єктів – житлові та господарські приміщення (домашні святилища). Характерним елементом повсякденного життя еллінів було проведення обрядів у будинку. Надійним критерієм визначення домашнього святилища є відокремлений особливим чином простір і вівтар. Залишки такого святилища були зафіксовані у напівземлянці кінця V – першої половини IV ст. до н.е.,

дослідженої на поселенні Овідіополь-ІІ. У приміщенні виявлено піч, огорожену камінням і два вогнища. Біля печі була вкопана у материк горловина амфори. Вона, ймовірно, служила примітивним вівтарем для узливань. Між вогнищами була розташована невелика загородка, споруджена з трьох вапнякових плит, поставлених на ребро. У середині загородки була виявлена статуетка богині, що сидить на троні, та фрагмент ліпної чаші-курильниці на високій ніжці. Подібні кам'яні загородки, з культовими предметами всередині, зустрічаються у багатьох громадських і домашніх святилищах Північного Причорномор'я. Наявність комплексу печі та вогнищ вказує на те, що приміщення мало господарське призначення, можливо, воно використовувалося для сушіння зерна і мало виділене загородкою місце для поклоніння божеству, всередині якого розміщувалися приношення. Ймовірно, у даному випадку, теракоту можна пов'язати з культом Деметри. У Північному Причорномор'ї простежується традиція спільного використання курильниць на ніжці та статуеток Деметри.

У Ніконії та Тірі був досліджений ряд житлових і господарських приміщень, у заповненні яких виявлені теракоти. Знайдені у заповненні того чи іншого приміщення теракоти дозволяють отримати загальне уявлення про культове життя мешканців будинку. Найбільш повно досліджені елліністичні будинки Тіри. У деяких випадках в оселях міста фіксуються залишки домашніх святилищ у вигляді відокремленого загородками простору та ніш. Аналіз знахідок з цих будинків дозволяє зробити висновок про приватне шанування різних божеств. Особливе місце серед них займають Афродіта, Діоніс і Кібела.

Загалом, аналіз колекції теракот дав можливість нам зробити низку спостережень.

У літературі часто зустрічається теза, про те, що оскільки основою економіки колоній було землеробство, то культ богині землеробства Деметри був найбільш популярним. Проте за матеріалами з Нижнього Подністрів'я раннього періоду (друга половина VI – перша половина V ст. до н.е.), ця теза не підтверджується. Очевидно, найбільшою популярністю у цей час користувалася Афродіта. Деякі елементи поклоніння богині присутні у найдавнішому культовому приміщенні Ніконія (скелет черепахи, круглі каміння – символи Афродіти). У фавісі знайдені матеріали, пов'язані з шануванням Афродіти та Діоніса. У комплексі ям поселення Наддиманське III низка знахідок пов'язана з культом богині.

Популярність культу Деметри та Кори-Персефони, очевидно збільшилась з середини V ст. до н.е. під впливом Аттики. Найцікавішою у цьому відношенні є знахідка статуетки богині, що сидить на троні у комплексі домашнього святилища на поселенні Овідіополь II. З культом богині у Ніконії та на поселеннях його хори пов'язаний ряд жіночих протом і статуетки Баубо.

Також присутні вироби, що засвідчують культ Діонісу (чоловіча фігурка, що сидить біля вівтаря, маска сатира, фігурна посудина із зображенням сілена та німфи).

З культом Афродіти пов'язані дві мініатюрні фігурки богині, що стоїть, і фрагмент (тильна частина) статуетки богині, що сидить на скелі. Ці знахідки відносяться до другої половини V – першої половини III ст. до н.е.

Про релігійне життя у Тірі на ранніх етапах нічого не відомо. Матеріали елліністичного періоду свідчать про надзвичайно широку популярність культу Афродіти. Свідченням високого попиту на статуетки богині є знахідки форм для їх виготовлення. Необхідно відзначити, що монети із зображенням богині у Тірі не відомі, що свідчить про приватний характер її культу. При цьому є виразні сліди шанування богині у домашніх святилищах.

Також у Тірі простежується шанування Діонісу. З цим культом пов'язані герми, маски (самого Діоніса, сілена, акторів), статуетки акторів. Відома також форма для виготовлення масок сілена. У деяких випадках відзначається спільне шанування Діоніса й Афродіти (за сумісними знахідками теракот), яке можна пояснити тим, що обидва божества наділені хтонічною суттю.

Свідченням про культ Деметри та Кори-Персефони у Тірі елліністичного часу є частина протом і форма для виготовлення напівфігур богині. Зображення Деметри представлені на срібних і бронзових монетах міста IV-II ст. до н.е., що свідчить про державний статус культу богині у цей період.

За знахідками теракот можна констатувати, що значною популярністю в Тірі у III-II ст. до н.е. користувалася Кібела. Форми для їх виготовлення не знайдені, проте місцеве виготовлення більшості цих теракот не викликає сумніву.

Культу інших божеств, популярність яких безумовно підтверджується нумізматичними й епіграфічними даними (Зевс, Аполлон, Афіна, Артеміда) майже не знайшли відображення у коропластиці. Винятками є кілька поодиноких виробів з Ніконія та Тіри. Цей факт відображає специфіку коропластики – серед зображень міфологічних персонажів, пріоритетними на всіх етапах (а особливо на ранніх) були зображення хтонічних божеств.

АМФОРЫ ТИПА 27 ПО В.В. КРАПИВИНОЙ ИЗ ТИРЫ*Денис Масюта*

Институт археологии Национальной академии наук Украины
Украина, 65011, г. Одесса, ул. Пушкинская, 37
e-mail: masuta.denis@gmail.com

В римское время, как и в предшествующую эллинистическую эпоху, Тира играла роль важного центра посреднической торговли между античными городами и варварским населением Нижнего Поднестровья. Тесные торгово-экономические взаимоотношения с производственными центрами Средиземноморья и Причерноморья нашли отражение в археологических материалах Тире, среди которых наиболее многочисленную категорию составляет амфорная тара. Она представлена как распространенными, так и довольно редкими разновидностями. К последним следует отнести амфоры типа 27 по классификации В.В. Крапивиной.

В этот тип объединены сосуды с очень широким, высоким, почти цилиндрическим рифленным горлом, туловом яйцевидной формы и ножкой в виде высокого кольцевого поддона. Венец клювовидный, скошенный внутрь, с выемкой на внешней поверхности. Ручки амфор широкие, овальные в сечении, профилированные двумя или тремя продольными желобками, реже – одной широкой выемкой-врезом. Одним концом они крепятся к горлу, чуть ниже венца, другим – к нижней части плечиков сосуда. У большинства экземпляров заметна припухлость в верхней части горла. Высота амфор варьируется в пределах 49-54 см. Диаметр венца равен 16-18 см при максимальном диаметре тулова 24-28 см, диаметр дна колеблется от 8 до 10 см.

А. Опайц относит амфоры типа 27 по В.В. Крапивиной к столовым, однако они вполне могли использоваться в качестве тары – для транспортировки и хранения товаров. Так, небольшие размеры и оформление ножки в виде кольцевого поддона характерны для нескольких типов амфорной тары, которые в римское время выпускались в производственных центрах Средиземноморья и Южного Причерноморья.

Находки рассматриваемого типа амфор, обнаруженные в ходе археологических раскопок Тире, представлены преимущественно фрагментами профильных частей: венцами и ручкой, профилированной выемкой. Они изготовлены из плотной темно-красной, реже красно-оранжевой глины, содержащей большое количество известняковых частиц, а также примесей железистых включений. Необходимо отметить, что если состав керамического теста амфор типа 27 по В.В. Крапивиной одинаков, то его цвет у разных сосудов может отличаться и быть темно-красного, бежевого, розовато-лилового или красно-оранжевого оттенков. Такую вариабельность цветовой гаммы можно объяснить изменениями режима обжига керамики. Внешняя поверхность амфор зачастую покрыта ангобом белого или бежевого цвета.

Интересующая нас разновидность тары довольно редкая и за пределами понтийского региона не встречается. Большая часть находок зафиксирована при исследовании античных городов Северного Причерноморья: Ольвии, Горгиппии, Мирмекия, Танаиса, Херсонеса. При раскопках поселения на высоте Безымянной, расположенной на небольшом удалении от последнего, выявлена половина амфоры исследуемого типа. Кроме того, несколько целых экземпляров происходит из могильника «Совхоз № 10», который также находился в округе Херсонеса. В Западном Причерноморье они очень редки – единственный фрагмент амфоры, который может принадлежать типу 27 по В.В. Крапивиной, был обнаружен в Каллатисе. В южной и восточной частях причерноморского региона эти сосуды распространения не получили.

Судя по опубликованным материалам, Тира является единственным памятником Нижнего Поднестровья, где были выявлены находки амфор исследуемого типа. Они происходят из археологических комплексов I-III вв. н.э. В Горгиппии и Мирмекии амфоры типа 27 по В.В. Крапивиной также датируются широко: II-III ст. н.э. и II – серединой III ст. н.э. соответственно. Для уточнения времени их бытования важное значение имеют материалы археологических исследований Танаиса, куда они поступали в течение первой половины III ст. н.э. Интересно, что сразу три таких амфоры находились в подвале усадьбы, разрушенной в пожаре во время разгрома города в середине III в. н.э. Данная разновидность амфорной тары продолжала бытовать и во второй половине столетия. К этому времени относят сосуд с высоты Безымянной и еще две амфоры из могильника «Совхоз № 10».

Анализ ареала распространения исследуемых амфор позволяет сделать предположение об их производстве в Северном Причерноморье. А. Опайц считает, что часть этих сосудов могли изготавливать недалеко от Херсонеса, на территории современной Балаклавы. По мнению В.В. Крапивиной, таким производственным центром мог быть Боспор. Действительно, керамическое тесто тирских экземпляров по визуальным признакам очень близко к глине амфор типов 72 и 73 по И.Б. Зеест, которые выпускались на территории Боспора в рассматриваемый период.

Определить, для перевозки каких товаров были предназначены интересующие нас амфоры довольно сложно, так как все они найдены без остатков содержимого. Дипинти на горлах сосудов, происходящих из Танаиса, относятся к группе именных и числовых, и информации о названии продуктов, которые находились в амфорах, не несут. По мнению А. Опайца, в них могла содержаться соленая рыба (*salsamentum*), товарное производство которой было налажено в Крыму в римское время. Крупные рыбоперерабатывающие комплексы, функционировавшие в I-III вв. н.э., были открыты в Херсонесе и на Боспоре. Определенные свидетельства в пользу этого предположения можно получить проанализировав особенности морфологии тары. Так, очень широкое и высокое горло в сочетании с коротким туловищем не характерны для амфор, в которых перевозили вино или оливковое масло, однако могли быть очень удобными при транспортировке и хранении соленой рыбы.

Из затопленной части Ольвии происходят две амфоры, которые, безусловно, соответствуют рассматриваемому типу, но, вероятно, относятся к иному морфологическому варианту. Их отличают меньшие размеры и валикообразная форма венцов. Общая высота этих сосудов равна 30-31 см, диаметр горла – 10 см, максимальный диаметр тулова составляет 16-18 см. При исследовании Тиры были обнаружены две фрагментированные амфоры, у которых ручки, а также верхние части горл утрачены. Однако, судя по параметрам, они относятся к тому же варианту, что и ольвийские сосуды. Одна из амфор происходит из переотложенного напластования, обстоятельства и точное место находки другой неизвестны¹.

Таким образом, на протяжении III в. н.э. с территории Боспора в Тиру поступали оба морфологических варианта амфор типа 27 по В.В. Крапивиной. Перевозимый в них товар, по всей видимости, *salsamentum*, закупался населением города и не предназначался для последующей перепродажи варварским племенам. На это косвенно указывает отсутствие находок рассматриваемой разновидности тары на других археологических памятниках Нижнего Поднестровья. Вероятно, исследуемые амфоры ввозились в Тиру напрямую, хотя не исключены поставки из Ольвии в результате торговых операций, носящих посреднический характер.

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Галина Пашкевич

Інститут археології НАН України
Україна, 04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграду, 12
e-mail: galina.pashkevich@gmail.com

Роботами багатьох дослідників давньогрецьких держав Північного Причорномор'я встановлено, що землеробство посідало головне місце в економіці античних міст та оточуючих їх територій.

До недавнього часу джерелом інформації про культурні рослини для цього району були письмові джерела та визначення ботаніків Ф.К. Фляксбергер та А.К. Кір'янова, на які спиралась у своїх монографіях про сільськогосподарське виробництво В.Д. Блаватський (1953) та І.Т. Круглікова (1975).

Палеоетноботанічні дослідження матеріалів грецьких полісів були розпочаті у кінці минулого століття на території Ольвії. Всього під час польових досліджень 1991-1994 років проведено промивку зразків з розкопів НГС, Р-25 та Т-3, що охоплюють період від VI-V ст. до н.е. і до III-IV ст. н.е. Проведено також роботу на поселеннях хори Чортувате та Козирка. Згодом палеоетноботанічні дослідження були продовжені у Херсонесі та на Боспорі. Отримані дані й аналіз відомих раніше дали підставу для проведення ревізії існуючих в археологічних виданнях положень. Так, не можна погодитись з твердженнями В. Блаватського та І. Круглікової про те, що асортимент рослин був

¹ Амфора хранится в фондах Белгород-Днестровского краеведческого музея. Шифр – ИОИКМ, А-4283.

однаковим як у греків-колоністів, так і у місцевих племен. В даних, отриманих для Ольвії, Херсонесу та Боспору, у масовій кількості зафіксовані зернівки голозерних пшениць (*Triticum aestivum s.l.*). До появи грецьких поселень на північному узбережжі Чорного моря ці пшениці були невідомими в асортименті місцевих племен. Тут традиційно основними культурами були плівчасті пшениці двозернянка (*Triticum dicoccon*), однозернянка (*Triticum monococum*) і плівчастий ячмінь (*Hordeum vulgare*). Мішок з колосками цих двох пшениць було знайдено у похованні катакомбної культури біля с. Болотне на півночі Кримського півострова (Янушевич, Корпусова, Пашкевич 1981). Ще одна знахідка походить з поселення кизил-кобинської культури VII-V ст. до н.е. Чорна річка з північно-західної частини Кримського півострова. У знахідці нараховано більше двох тисяч обвуглених зернівок, з яких 1980 зернівок, тобто 99%, належать зернівкам пшениці однозернянки, 12 – пшениці двозернянці, 10 – плівчастому ячменю.

Племена ранніх скіфів (V-IV ст. до н.е.) використовували переважно плівчастий ячмінь, пшеницю двозернянку та просо (за даними Н.О. Гаврилюк і Г.О. Пашкевич). Агробіологічні особливості цих злаків добре узгоджуються з напівкочовим способом життя. Згодом, з переходом до осілого життя та завдяки, можливо, спілкуванню з сусідами – греками, з'являються та починають грати значну роль голозерні пшениці.

У племен черняхівської культури, що займали степову зону території України та Молдови у III-IV ст. н.е., голозерні пшениці також не входили до складу вирощуваних рослин. Для них найбільш відомими були плівчастий ячмінь, плівчата пшениця двозернянка та жито.

На думку В.Д. Блаватського, з посиланням на античних авторів, головними культурами у греків були хліб ?, просо та сочевиця, а до Греції вони імпортували місцеву тверду пшеницю (*Triticum durum*).

І.Т. Круглікова вважала, що греки до Північного Причорномор'я принесли пшеницю двозернянку (еммер) і гречку. Але сучасні палеоетноботанічні дані свідчать, що гречка, одомашнення якої відбулося в Китаї у IV-V ст. н.е., з'явилась в Європі пізно – тільки у середньовіччі.

Отже голозерна пшениця на північному узбережжі Чорного моря з'явилась разом з греками. Можливо, це були переселенці з Малої Азії, – з району Мілету та його околиць. О.М. Щеглов вважав, що міграція голозерних пшениць була можлива також з осередку фракійської культури Карпато-Дунайського басейну. Деяким підтвердженням його думки можна вважати знахідку зернівок голозерних пшениць на поселенні Орловка (VI ст. до н.е.). Поселення знаходиться у межах поширення фракійської культури Карпато-Дунайського регіону у Північно-Західному Причорномор'ї (Одеська обл.). Зернівки голозерної пшениці за нашими даними складають майже весь об'єм зразка (400 мл). Згідно археологічних даних, присутність фракійського елемента відома з низки поселень Нижнього Побужжя (Березань, Ольвія). Металообробне господарство Березанського поселення, можливо, теж було пов'язане у виробничій діяльності з північно-балканським (фракійським?) світом. Очевидно, існував ще один шлях появи на Кримському п-ві, особливо на Боспорі, голозерних пшениць – з Північно-Західного Кавказу (Прикубання). Та для цього району і досі немає палеоетноботанічних даних.

Отримані для Північного Причорномор'я палеоетноботанічні дані дають можливість звільнитися від плутанини при використанні назви «пшениці» та встановити, про яку саме пшеницю йде мова. Рослини, вказувані у працях багатьох археологів та істориків під узагальнюючою назвою «пшениці», належать декільком видам, що значно відрізняються між собою не тільки за морфологічними ознаками, у тому числі і зернівок, а ще й до того ж мають різні агробіологічні властивості, тобто різні умови для вирощування, збирання й ін. Плівчасті пшениці добре пристосовані до примітивних умов господарювання, вони посухостійкі, невибагливі до якості обробки ґрунту. Ці якості приваблювали носіїв низки племен, які населяли територію України протягом тисячоліть, починаючи з неоліту. На противагу пшеницям плівчастим, голозерні пшениці більш вимогливі, вони потребують добре обробленого орного ґрунту, використання добрив. З'являються вони на території України спочатку лише в її південній частині, у Північному Причорномор'ї, значно пізніше від плівчастих пшениць, а саме наприкінці першого тисячоліття до н.е. разом з появою тут греків-колоністів. Згодом голозерні пшениці стають добре відомими за часів Давньої Русі. У попередні часи знахідки цих пшениць у викопних матеріалах незначні та, можливо, вони відігравали лише роль засмічувачів у посівах плівчастих пшениць та ячменів.

На відміну від думки І.Т. Круглікової, палеоетноботанічні дані, отримані для Ольвії, Херсонесу, Боспору, свідчать про те, що греки-колоністи на території Північного Причорномор'я з початку засвоєння ними нових територій вирощували знайомий, привезений з собою, звичний для них асор-

тимент культурних рослин, серед яких були саме голозерні пшениці, а не позичені у місцевих племен плівчасті пшениці (згадуваний еммер, тобто пшениця двозернянка).

До складу вирощуваних греками у Північному Причорномор'ї рослин, крім голозерних пшениць, входили ще ячмінь плівчастий і, в меншій мірі, голозерний (*Hordeum vulgare var. coeleste*), а також бобові рослини: горох посівний (*Pisum sativum*), вика ервілія (*Vicia ervilia*), сочевиця (*Lens culinaris*), чина посівна (*Lathyrus sativus*), боби (*Faba vulgaris*). Серед знахідок відмічені також плівчасті пшениці, жито, просо, тобто ці рослини також були відомі грекам-колоністам і значення їх було меншим. Можливо, що це збіжжя отримували від сусідніх племен. Згідно письмових джерел і деяких викопних знахідок, греки вирощували овочі, садові культури та виноград (*Vitis vinifera*).

В.Д. Блаватський вважав, що греки-колоністи імпортували до Греції тверду пшеницю. Варто прийняти до уваги той факт, що в обвугленому стані відрізнити зернівки двох пшениць – м'якої та твердої, які мають схожу морфологічну будову та розміри, дуже складно, майже неможливо. У деяких випадках встановити видову приналежність викопного матеріалу допомагає наявність серед знахідок інших рослинних решток, а саме фрагментів колосків (*rachis segments*). На території України такі рештки знайдено у незначній кількості у матеріалах міського кварталу середньовічного Херсонесу (X-XIII ст. н.е.). Частина цих фрагментів належить твердій пшениці, а частина – пшеницям голозерним. Можливо, що тверда пшениця таки вирощувалась у Криму. Ця знахідка добре узгоджується зі знахідкою зернівок декількох тисяч обвуглених зернівок пшениці твердої у середньовічній ямі, врізаній у шари таврського поселення Уч-Баш у Криму (розкопки С.Ф. Стржелецького). Та не всі палеоботаніки мають довіру і цьому матеріалові, та пропонують, як, наприклад, W. van Zeist, подавати для викопних зернівок збірну назву, яка об'єднує пшеницю тверду та м'яку, тобто *Triticum aestivum/durum*. W. van Zeist вважає, що найбільш вагомими при визначенні того, яка саме пшениця була серед викопного матеріалу, є відомості про агробіологічні особливості цих двох пшениць та їх потреби до екологічних умов. Адже тверда пшениця більш ймовірна у Середземномор'ї, з його м'яким кліматом, з дощовими зимами та сухим літом, у той час як голозерна м'яка пшениця більш пристосована до областей з помірним кліматом.

ТЕХНОЛОГІЯ НАНЕСЕННЯ ШТАМПОВАНОГО ОРНАМЕНТУ НА АТТИЧНУ ЧОРНОЛАКОВУ КЕРАМІКУ

Ірина Чечуліна

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Україна, 01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60
e-mail: irusia500@gmail.com

Знахідки аттичного столового та парадного посуду у північнопричорноморських містах є масовими і тому – надзвичайно важливими з точки зору його інформативності для детальних хронологічних розробок. Штампований і врізний орнамент належить до найбільш поширених методів орнаментативної чорнолакової кераміки. Його досить широко застосовували для орнаментативної посудини відкритого типу – насамперед на внутрішній, придонній частині посудини, зустрічаються штампи і на зовнішній частині посудини. Розквіт цього стилю орнаментативної кераміки приходить на 440-430 рр. до н.е., де всі орнаменти дивовижно чіткі та геометрично правильні.

Сам метод врізного орнаменту першопочатково використовували для прикрашення простого гончарного посуду, пізніше – при розписах червонофігурної та чорнофігурної кераміки. Прикрашати чорнолаковий посуд штампованим і врізним орнаментом почали, як вважається, в Афінах у середині V ст. до н.е., саме з цього полісу ця техніка поширилася на інші міста грецької ойкумени. Гончарі, які вперше використовували таку техніку для прикрашення посуду, ймовірно, адаптували ідею прикрашення металевих посудин. А згодом вже майстри по металу копіювали основні мотиви штампованих для декору простого посуду.

Певно, що деякі мотиви могли бути запозичені з афінського монументального мистецтва, зокрема архітектури, перш за все, із зовнішніх прикрас будівель середини V ст. до н.е. Крім того, сама техніка орнаментативної кераміки могла бути запозичена й у Коринфі. В Афінах штампами прикрашали великі піфоси протягом VI ст. до н.е., ця традиція пізніше була втрачена у полісі, проте у Коринфі вона використовувалася для орнаментативної різноманітних ваз, хоч і не чорнолакових, ще у V ст. до н.е. Таким

чином, стару технологію в Аттиці використали по новому. При цьому афінські майстри не використовували коринфські мотиви, а створювали свої. Отже, першопочатково, вирізний орнамент використовували лише як додаток до розписів.

Існує і така думка, що орнаментация бере початок тоді, коли кожна посудина була унікальною й сам орнамент врізався вручну майстром. Таким орнаментом зазвичай прикрашали посуд для пиття та посудини для зберігання олій. Як виняток – прикрашали гідрії, ойнохої, але прийнято вважати, що й ці форми могли використовуватись в якості парфумерних посудин, особливо ті, що мали невеликі розміри. Серед інших форм такий орнамент зустрічається вкрай рідко.

Сама ж техніка досить проста – використовували небагатий набір інструментів – різець, лінійку, циркуль і сам штамп з нанесеним на ньому рельєфним орнаментом.

Орнамент наносився спеціальними штампами. Знаряддя, ймовірно, було виготовлено з глини, до обпалу на ньому вирізали потрібний орнамент таким чином, що при відтисканні отримати потрібний декор. На посуд орнамент наносився відтисками не одномоментно, а поступово натискаючи, відповідно до повороту посудини по колу, після цього посуд обпалювали та покривали чорним лаком.

Цікаво, що один окремих штамп може дати широкий спектр різних відтисків. Всі відмінності пояснюються різною формою самого штампу та шляхом, яким це було зроблено. Ймовірно, що штамп був трохи опуклим, не пласким. Майстер робив відтиск не прямим натиском штампа прямо вниз у глину, а під кутом, верх штампа повертався круговими рухами таким чином, щоб центральна точка залишалась неперушною (рис. 1).

Майстер, що зробив штамп неякісно, міг зробити його повторно на цьому ж місці. Саме від рухів майстра залежала якість пальметки. Наприклад, при нерівномірному надавлюванні замість звичайних дев'яти пелюсток – лише вісім. Пальметки можуть бути як опуклими, так і увігнутими та пласкими. Зустрічаються пальметки, в яких є всі пелюстки, всі валюти цілі. Проте багато таких, де валюти обрізані, деякі пелюстки ширші за інші. Отже, якість виконання орнаментів на пряму залежала від охайності майстра. При сильному надавлюванні штампом на поверхню посудини пальметки виходять більш рельєфними й об'ємними. Вважається, що це означало певне здешевлення виробництва, його масовість. Чим більш відточене та тонке зображення – тим коротшими рухами наносився орнамент.

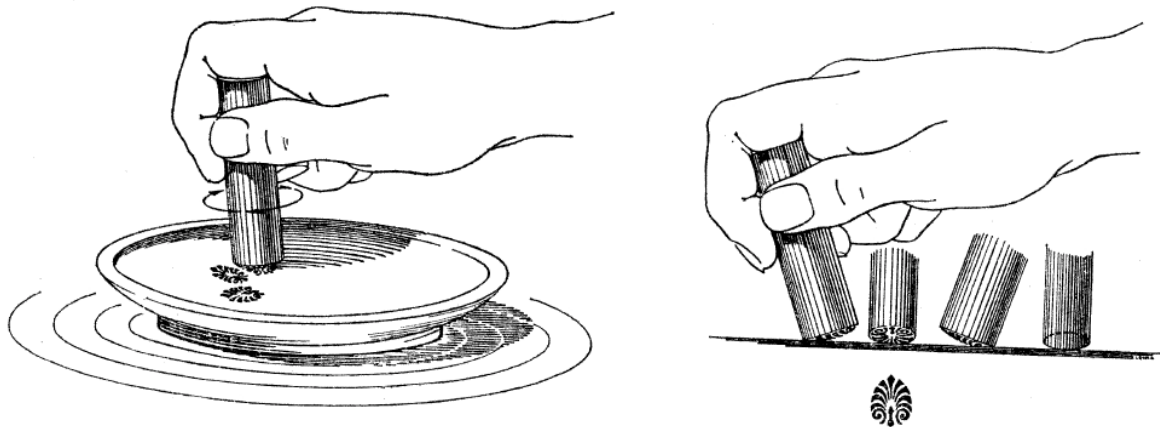

Рис. 1

Майстер планував свій малюнок за допомогою легких концентричних жолобків і точок, щоб позначити місце, де буде зображено той чи інший мотив. На цьому етапі виготовлення посуду глина ще не дуже міцна, тож часто посудину ще могли підправити, так само як і штамп могли рихтувати. Більш механічний метод нанесення штампів у IV ст. до н.е. репрезентує винахід методу «рулетки», що з'являється у 390-380 рр. до н.е.

Є два основні типи такого орнаменту. Більш ранній тип нагадує штришки від шиття, що йдуть по колу, другий тип представляє з себе паралельно нанесені штришки однакового розміру, що закручуються спіраллю. Цей орнамент наносився наступним чином: тонка смужка з металу з одного боку ставилась на посудину у тому місці, де майстер хотів нанести орнамент; при обертанні колеса

смужка підстрибувала таким чином, що утворювався переривчатий орнамент. Ймовірно, що такий вид орнаменту було винайдено випадково. З необхідністю пришвидшити процес нанесення орнаменту, насічки стали гарною альтернативою для ов.

Спершу насічки комбінувались з іншими елементами, потім вони повністю замінюють ови, використовуються у якості межі між рядами пальметок. У другій чверті V ст. до н.е., коли подібні насічки з'являються вперше на аттичному посуді, існувала стереотипна схема орнаменту – спіралі з насічок-ов, що відокремлюють пальметки.

Загалом, штампи завжди у різних варіаціях складаються з пальметок, кілець, геометричних фігур, ліній і точок. Усі типи штампованих орнаментів умовно можна розділити на такі, що включають елементи рослинного походження та геометричні: ови, пальметки, квітки лотосу, листя плюща, оливкова гілка, меандр, листя, трикутники.

Отже, візний і штампований методи орнаментування використовували з середини V ст. до н.е. до елліністичного періоду, техніка поширилася від Афін до Італії. Розглянута технологія нанесення подібних орнаментів дозволяє краще усвідомити місце орнаментування у виготовленні чорнолакової кераміки загалом та зрозуміти наскільки насправді це була клопітлива та складна робота, що потребувала неабиякої майстерності та професійності від гончара.

ХЕРСОНЕСЬКИЙ КЕРАМІЧНИЙ ІМПОРТ ДО ОЛЬВІЇ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Вікторія Котенко

Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному,
Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України
Україна, 38164, Полтавська обл., Зіньківський р-н, смт Опішня, вул. Партизанська, 102
e-mail: kotenkovikt@gmail.com

Питання поширення керамічної продукції у Північному Причорномор'ї в античний час варто розглядати у кількох площинах. По-перше, воно пов'язане з дискусійними положеннями про торгівлю у той чи інший період давньогрецької історії, а, по-друге, залежить від з'ясування приналежності окремих типів кераміки до місцевого виробництва чи імпортованих матеріалів. Вивчення цих ключових моментів античної матеріальної культури північнопричорноморських полісів триває вже близько століття. За цей час в історіографічному масиві зібрані різні погляди на реалізацію міжполісної торгівлі, кераміку як окрему категорію товару, асортимент привізних глиняних виробів тощо. Ці моменти, врешті решт, пов'язані з питанням становлення гончарної справи у різних полісах і розвитком економіки та культурного життя у цілому, тому деякі усталені позиції у світлі нових джерел варто переглянути.

З-поміж низки дискусійних питань довкола розвитку економіки у Північному Причорномор'ї важливим є з'ясування характеру херсонесько-ольвійських контактів. В історії обох полісів виокремлюються періоди економічного розквіту, які в археологічному матеріалі відображаються, передусім, керамікою зі взаємних імпортів цих центрів. Перш за все, це стосується елліністичного часу, коли підйом гончарного виробництва та розвиток зовнішньої торгівлі Херсонеса Таврійського дозволили вивозити товари у тарних амфорах, а також столовий посуд далеко за межі полісу, зокрема і до Північно-Західного Причорномор'я. Варто зауважити, що цей маршрут був пріоритетним у реалізації херсонеської морської торгівлі, адже часто він пролягав вздовж берегів Північно-Західної Таврики, де розташовувалися численні сільськогосподарські поселення херсонеської хори, які економічно залежали від центру. Тому для історії античного Херсонеса важливо з'ясувати питання керамічного імпорту до сусіднього північнопричорноморського регіону. В археологічних реаліях це можливо завдяки виокремленню гончарних виробів херсонеського виробництва у масових матеріалах інших центрів.

З'ясування таких моментів є не менш важливим і для історії Ольвії. Справа у тому, що питання херсонеського імпорту до цього полісу безпосередньо пов'язане з вивченням місцевого ольвійського гончарного виробництва. На сучасному етапі дослідження археологічного матеріалу з цього центру актуальним є питання атрибуції кераміки, чітка її типологія за морфологічним і технологічним принципом, і, що найважливіше, за центрами виробництва. Власне з'ясування рівня розвитку

гончарства в Ольвії за елліністичного часу досі триває, тому аналіз масової керамічної продукції зараз є ключовим у вирішенні цих завдань.

Історіографія з даного питання є досить обмеженою, однак висловлені в окремих роботах позиції є принциповими для розуміння економічної ситуації у регіоні в елліністичний час, а деякі взагалі потребують перегляду. Такий аспект як керамічний імпорт у системі херсонесько-ольвійських контактів взагалі не був окремим предметом дослідження у вітчизняному антикознавстві. У зв'язку з цим, варто зауважити, що інтерес до характеру відносин між цими полісами завжди перебував в економічній чи політичній площині. Дослідження ж кераміки, за винятком амфорної тари, відбувалося здебільшого у культурологічних і мистецтвознавчих ракурсах, тому гончарні вироби не розглядалися в якості категорії товару, що, у свою чергу, не дозволяло поставити питання про наявність херсонеської кераміки в елліністичних матеріалах Ольвії. Ще однією особливістю історіографії з даного питання, причому як давньої так і сучасної, є пріоритет в атрибуції кераміки з віддалених центрів ойкумени, а от вироби з сусідніх полісів у Північному Причорномор'ї ідентифікуються не з такою точністю й однозначністю. Хоча це пояснюється не стільки науковою суперечливістю у таких визначеннях, скільки незначною кількістю публікацій місцевих глиняних виробів північнопричорноморських полісів.

Визначення центрів виробництва кераміки лежить в основі дослідження матеріальної культури будь-якого античного полісу. У процесі такої атрибуції часто виникають ситуації, коли складно однозначно віднести виріб до продукції того чи іншого осередку, тому фактично виникають цілі колекції кераміки «невизначених центрів». Здебільшого це стосується амфорного матеріалу, хоча сюди можна віднести і значний масив столового посуду. Той факт, що херсонеська продукція у тарних амфорах проникала до Ольвії, засвідчений в історіографії вже досить давно. Для прикладу варто згадати маловідому замітку С.С. Дложевського (1930 р.) про цілу амфору з клеймами на обох ручках, яка походить з Ольвії. Значно ширше питання надходження амфорної тари з Херсонеса Таврійського до Ольвії було досліджене вже М.І. Золотарьовим у 1990-х рр., який власне і ставив за мету визначити динаміку торгівельних зв'язків між полісами й укладання каталогу херсонеський клейм з Ольвії. Результати його напрацювань і дали поштовх до розширення наукових інтересів у цьому напрямку, адже виділення інших категорій херсонеської продукції у матеріалах Ольвії стало лише питанням часу. Особливо це стосується елліністичного періоду, коли економічні контакти між полісами були досить налагодженими.

Але зарахування амфор до керамічного імпорту буде невірним з методичної точки зору, адже в якості товару з Херсонеса Таврійського до Ольвії надходили не самі амфори, а продукція, для якої вони слугували тарою (переважно вино). Тому до нього варто віднести інші категорії глиняних виробів – столовий посуд, теракоту тощо. Виходячи з того, що спеціальних робіт з атрибуції херсонеської продукції в Ольвії немає, то відповідь на це питання варто шукати у публікаціях, присвячених імпортній кераміці та місцевому ольвійському керамічному виробництву.

Дослідження у цьому напрямку очевидно варто починати з перших робіт про елліністичну кераміку полісів Північного Причорномор'я. Відносно Ольвії, однією з таких робіт була стаття Е. фон Штерна 1910 р., куди він вмістив короткий дайджест елліністичного розписного посуду з розкопок Ольвії від кінця XIX ст. та, власне, наголосив на необхідності досліджувати дану категорію речей. У цій статті опубліковані здебільшого цілі вироби з некрополя, завдяки чому є можливість вивчати не лише морфологію такого посуду, а й його декор. З-поміж залученого ним матеріалу привертає увагу один глек, який, виходячи з опису автора, виготовлений зі світло-жовтої, нещільної глини, має «грязно-белый покров», прикрашений по горлу червоною акварельною фарбою орнаментом у вигляді лаврового вінка з ягодами, а нижче – по тулубу – широкими та вузькими червоними смугами; жолобчата ручка закінчується біля горла широкою волотою. Звичайно, що на той час питання міжполісних контактів ще не ставилося, однак Е. фон Штерн вказав на центр виробництва такого елліністичного розписного посуду – ним, на його думку, була Александрія Єгипетська. Але візуально описаний виріб є аналогічним до херсонеської продукції – така форма й орнаментация глеків відома у матеріалах як самого Херсонеса, так і поселень його хори.

У 1940 р. було опубліковано одразу кілька робіт, присвячених місцевому ольвійському гончарному виробництву. Наприклад, у статті Т.М. Кніпович про місцеву ольвійську кераміку з розкопу «И» розглянуто групу елліністичних розписних виробів, до якої автор віднесла глеки з рослинним орнаментом. Вони виготовлені з червоної глини з домішками слюди, кварцу, вапняку, яку автор вважала «типовою ольвійською», хоча такі характеристики сировини притаманні саме для херсонеського гончарства. Рослинний орнамент виконано червоною або буро-коричневою фарбою на

поверхні, покритій ангобом, або ж без попередньої обробки. Очевидно, частину з них все ж варто віднести до керамічного імпорту з Херсонеса Таврійського. Адже саме там зустрічаємо аналогічне декорування посуду у масовому матеріалі як з самого центру, так і з поселень у Північно-Західній Тавриці. Тому центр виготовлення такої кераміки з Ольвії варто переглянути.

Децо пізніше, у 1982 р., вийшла стаття К.І. Зайцевої про групу елліністичної місцевої розписної кераміки з рослинним орнаментом з Ольвії. У ній автор розглянула переважно глеки, частина з яких вже була опублікована раніше. Зокрема, привертає увагу той факт, що згаданий Е. фон Штерном глек з рослинним і смужковим орнаментом, за спостереженнями К.І. Зайцевої, виготовлений не зі світлої-жовтої глини, а з червоно-оранжевої. Окрім того, ще кілька уламків з більшою вірогідністю за низкою ознак варто віднести до херсонеської продукції. Але, слідом за Т.М. Кніпович, така розписна кераміка була визначена як ольвійське місцеве виробництво. Хоча й варто зазначити, що у цьому випадку автору вже були частково відомі вироби херсонеський майстерень, тому атрибування вибірки було зроблене у супроводі численних коментарів.

Порушити знову питання виділення херсонеської кераміки в Ольвії стало можливим завдяки накопиченню нових матеріалів та їх публікації, не стільки з самої Ольвії, скільки з поселень херсонеської хори, де така продукція є масовою. Цьому сприяв також перегляд старих колекцій, що дозволило нині співставити окремі типи виробів. Таким чином, історіографія питання херсонеського імпорту кераміки до Ольвії хоча й виглядає децо суперечливою, однак порушує низку цікавих моментів про контакти цього поліса з центрами Північно-Західного Причорномор'я.

ДЕЯКІ ПОПЕРЕДНІ ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ ВІКТОРІВСЬКОГО СВЯТИЛИЩА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОБІТ 2013-2017 рр.)

Денис Бондаренко

Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія» НАН України
Україна, 57540, Миколаївська обл., Очаківський р-н, с. Парутине, вул. Ольвійська, 47
e-mail: bondarenkod1987@gmail.com

Поселення Вікторівка-I знаходиться на високому плато правого корінного берегу Березанського лиману в 1,5 км на північ від його гирла. На сьогодні пам'ятка майже повністю зруйнована обвалами та зсувами льосу. Збереглася лише тонка смуга її західної частини площею близько 6000 м² (рис. 1: 1).

Поселення було відкрите у 1913 р. В.І. Гошкевичем. Розкопки проводилися у 1949 р. Березанським загonom Буго-Дніпровської експедиції на чолі з М.Ф. Болтенко, у ході яких було закладено два розкопи, на жаль, на сьогодні повністю знищені береговою абразією. Тоді вдалося дослідити напівземлянки та господарські ями пізньоархаїчного часу, а також залишки наземної кам'яно-сирцевої будівлі ранньоелліністичного часу. Сучасний етап дослідження пам'ятки розпочався з 2012 р. роботами Вікторівського загону Миколаївської археологічної експедиції ДП НДЦ «Лукоморе» ОАСУ ІА НАН України. Цими роботами вивчені напівземлянка першого етапу існування поселення та відкриті залишки святилища у північній частині плато. Останнє складалося з великих, виритих у материковій глині, котлованів засипаних золою – ритуальних зольників-жертвеників.

Основним результатом дослідження святилища присвячене дане повідомлення.

Вікторівські зольники влаштовувалися у штучних котлованах. На сьогодні частково вивчені дві такі споруди, хоча стратиграфічні спостереження з боку берегової прірви дозволяють припустити, що ними була зайнята вся частина плато, обмежена глибокою балкою з півночі та північною околицею поселення з півдня.

Зольник № 1 досліджено у межах розкопу «Г» на площі 160 м² (рис. 1: 2). Котлован для збору ритуальної золи викопаний у давньому гумусі та материковій глині. Об'єкт має округлу з нерівними краями форму, діаметром близько 20 м, з цілою системою різноманітних ям, приступок і сходинок. Комплекс складався з центрального округлого у плані котловану діаметром близько 4 м і глибиною до 2,33 м, а також приступку, що оточував його по периметру. Зв'язок між ярусами котловану здійснювався за допомогою цілої системи материкових сходинок. Заповнення – зола з включеннями сирцю та дрібного буту вапняку, великою кількістю уламків черепашок молюсків, кісток тварин і кераміки. На дні та по краях котловану фіксується трамбований шар материкової глини з доміш-

ками давнього гумусу, потужністю до 0,28 м. Стратиграфічні спостереження дозволяють фіксувати щонайменше одинадцять етапів формування зольнику і той факт, що підсіпка здійснювалася зі східного борту.

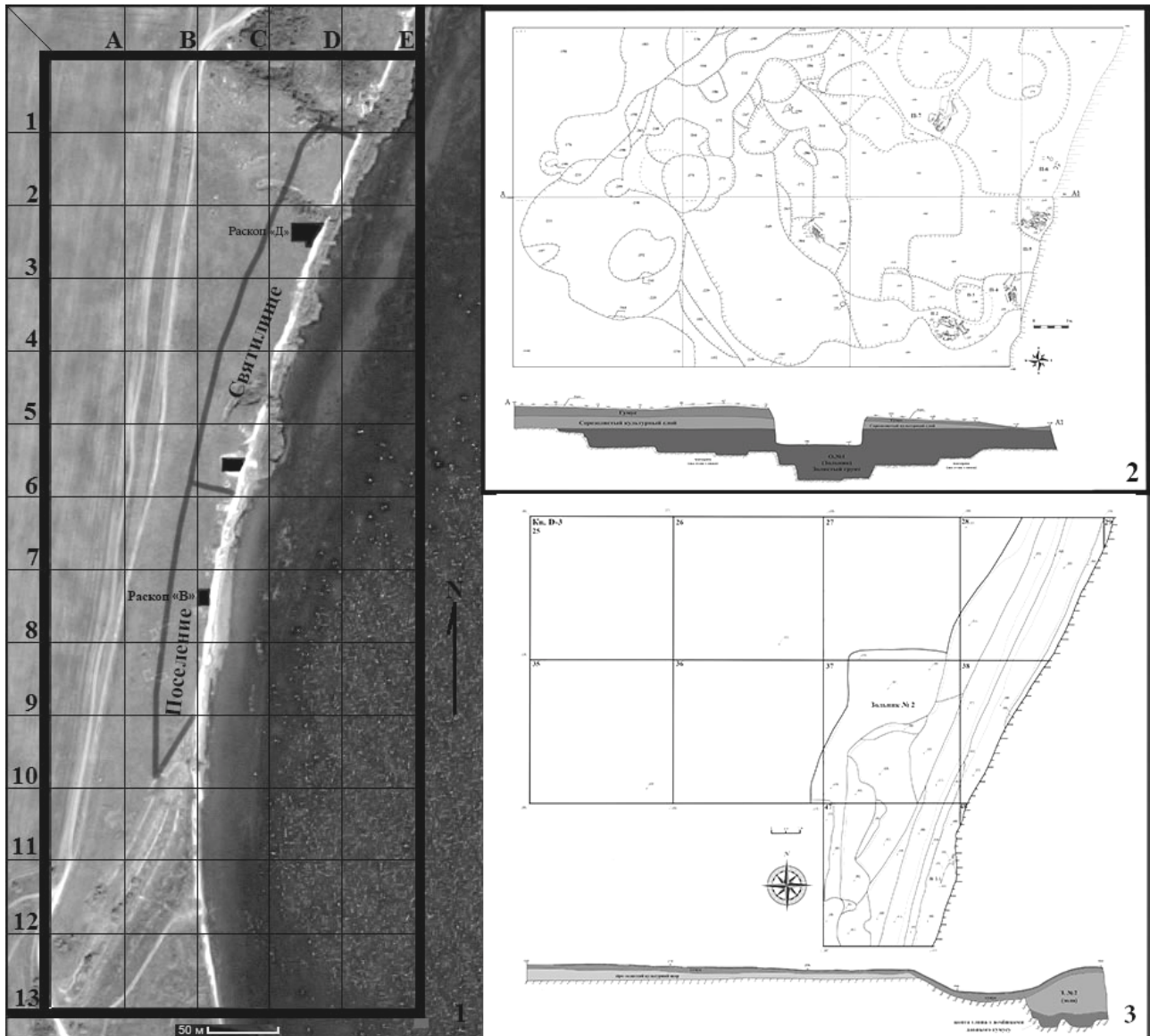

Рис. 1: 1 – Вікторівка-І. Розташування розкопів 2012-2017 рр.; 2 – розкоп «Г» (зольник № 1); 3 – розкоп «Д» (зольник № 2)

Під зольними нашаруваннями у глинистому шарі відкрито сім людських поховань, три з яких парні. Кістяки розташовані переважно у скорченому на боці та випростаному на спині положеннях з різною орієнтацією – схід, південь, захід. Майже всі поховання безінвентарні. Поховальний інвентар супроводжував лише одне дитяче поховання. Він містив псові щелепи, кам'яну підвіску та дві посудини інгульської (?) культури. На кістках більшості похованих прослідковуються явні пошкодження: сліди колотих і рублених ран, переломів. Частину небіжчиків було піддано частковому або повному розчленуванню. В одному парному похованні кістки укладені «пакетом». Все це може вказувати на проведення обряду знешкодження над небіжчиками. Також цікава знахідка у заповненні зольнику лесбоської червоноглиняної амфори без горла, поряд з якою компактно в анатомічному порядку розчищено дві групи по п'ять хребтів сому.

Керамічний комплекс дозволяє датувати формування зольнику № 1 періодом у межах кінця VI – першої чверті V ст. до н.е.

Матеріал із заповнення зольнику № 1 представлений 8898 артефактами та 1592 екофактами. Більшість знахідок належить керамічному посуду. Серед нього основне місце займає амфорна тара

(83,3%), представлена продукцією Хіосу, Мілету, Лесбосу, Клазомен, Коринфу, Фасосу, а також амфорами невизначених центрів («протофасос», «коло Лесбосу» й ін.). Без урахування амфорної тари, групи кераміки розподілилися наступним чином: 31,3% – сіроглиняна та сіролощена, 30,8% – ліпна, 10,3% – червоноглиняна, 8,7% – кухонна кружальна, 7,9% – аттична, 6,5% – східно-грецька, 6,4% – товстостінна господарська, 1% – коринфська та 0,1% – лаконська.

Окрім того, серед матеріалів зольнику зафіксовані теракоти, вотивні диски, прясельця, ліпні «хлібці», керамічні, кам'яні та свинцеві рибальські грузила, бронзові монети стрілки та дельфінчики, вістря стріл, залізні цвяхи, серпи, ніж, долото, кістяні астрагали та скребок, кам'яні зернотерки та бруски, графіті на кераміці. Також у зольнику знайдено велику кількість печини, плаского окатаного каміння та морської гальки. Чисельні кістки тварин – більше 1,5 тис. екземплярів.

Зольник № 2 досліджено на площі розкопу «Д» (205 м²) (рис. 1: 3). Вірогідно, він маркує північну межу святилища. Котлован викопаний у давньому гумусі та материковій глині. Майже вся його площа знищена береговою абразією, збереглася лише західна частина, що тягнеться уздовж берегової прірви. Північна частина західного борту вертикальна, південна – оформлена у вигляді системи материкових сходинок, що ведуть на дно котловану. На дні у проміжку між західним бортом і береговою прірвою зафіксовано дві паралельні траншеї, що пролягають у напрямку південний захід – північний схід. Максимальна глибина котловану від рівня давнього гумусу – 1,70 м. У південній частині дослідженої ділянки у зольному заповненні над траншеями досліджено, частково зруйноване абразією, людське поховання зі слідами розчленування. Небіжчик, судячи з усього, знаходився у випростаному на спині положенні, верхньою частиною орієнтований на північний-схід. Поховання безінвентарне.

Котлован заповнений золою з незначними домішками давнього гумусу, жовто-глинистими включеннями та великою кількістю черепашок молюсків. Зустрічається незначна кількість дрібного буту вапняку. У нижній частині заповнення та біля бортів котловану прослідковується шар трамбованої жовтої глини з домішками давнього гумусу потужністю до 0,48 м.

Супроводжуючий матеріал дає підстави для датування зольнику № 2 у межах кінця IV – першої половини III ст. до н.е.

Знахідки із заповнення котловану чисельні, представлений 2543 артефактами та 623 екофактами. У хронологічному плані матеріал змішаний – від пізньої архаїки до еллінізму з явним переважанням предметів останнього періоду.

Переважають більшість кераміки традиційно складають уламки амфорної тари (76%), серед якої виділяються фрагменти амфор Хіосу, Клазомен, Мілету, Фасосу, Родосу, Синопи, Гераклеї, Кніду, Херсонесу, Пепарету, Косу, а також амфор невизначених центрів: («протофасоські», «псевдо-Фасос-1» та ін.). Окремої уваги заслуговують тавровані ручки амфор Синопи, Родосу та невизначеного центру.

Без урахування амфорної тари відсоткові показники інших груп кераміки розподілилися наступним чином: 44% – ліпна, 19,7% – сіроглиняна та сіролощена, 11,1% – кухонна кружальна, 6% – східно-грецька, 5,8% – червоноглиняна з покриттям, 5,4% – аттична, 4,3% – червоноглиняна, 2,9% – товстостінна господарська, 1,2% – неаттична чорнолакова кераміка.

Серед інших категорій знахідок викликають інтерес фрагмент теракоти, глиняні прясельця, кам'яні, керамічні та свинцеві рибальські грузила, кістяні астрагали, вістря стріли й амулет, вотивний диск зі стінки амфори, свинцева гиря (?), бронзовий дельфінчик і тетрахалк Пантикапею (Av – голова безбородого сатира у плющовому вінку ліворуч, Rv – «ΠΑΝ» + голова лева ліворуч + осетер).

Окрім того, у заповненні зольнику знайдено велику кількість печини, плаского окатаного каміння та морської гальки. Чисельні і кістки тварин – на дослідженій ділянці котловану їх зібрано більше п'ятиста.

Концентрація знахідок у заповненні зольників значно перевищує таку в культурних шарах поселення. Значна кількість предметів, зокрема і кісток тварин, носять на собі сліди прямої дії вогню. На деяких кістках прослідковуються сліди харчової розробки.

Деякі предмети можна пов'язати з культами окремих богів. На відправлення землеробських культів і культів плодючості, у зв'язку зі шануванням Деметри, можуть вказувати знахідки кам'яних зернотерок, залізних серпів, глиняних хлібців і теракоти у вигляді свині. На шанування Аполлона вказують присвячувальні графіті.

Розкриті на сьогодні комплекси зольників, являють собою святилище під відкритим небом, що існувало (з перервами або без таких) протягом другої половини VI – першої половини III ст. до н.е. Формування зольнику № 1 відноситься до другої половини VI – першої чверті V ст. до н.е., зольнику

№ 2 – кінця IV – першої половини III ст. до н.е. Між цими двома зольниками знаходиться недосліджена ділянка прибережної смуги довжиною більше 150 м, яка також може бути зайнята жертвниками проміжного часу.

Географічне розташування Вікторівки-I дозволяє віднести її до розряду святилищ *extra-urban*. Однак, прямі аналогії досліджених зольників серед матеріалів синхронних за часом пам'яток регіону Нижнього Побужжя на сьогодні невідомі. Найбільш близький часу функціонування та конструктивним особливостям об'єкт (однак, менших розмірів і без поховань) був вивчений на протилежному березі Березанського лиману у ході дослідження святилища Ахілла на Бейкушському мисі.

Таким чином, з урахуванням новітніх археологічних даних, отриманих у ході дослідження пам'ятки, можна зробити низку важливих висновків:

- планіграфічно площа пам'ятки, вірогідно, була розділена на дві приблизно рівні частини: південну займало поселення, північну – святилище;
 - хронологічно функціонування поселення та святилища можна віднести до двох періодів: пізньоархаїчного та ранньоелліністичного;
 - святилище відноситься до т. зв. святилищ *extra-urban* і маркувало південно-західний кордон Ольвійського полісу;
 - на святилищі відправлялися культу плодючості та вогню, приносилися жертви Аполлону та Деметрі;
 - контекст поховань, може вказувати на їх хронологічну синхронність формуванню зольників, що, у свою чергу, дає підстави висловленню припущення про людські жертвоприношення;
 - ритуали на території святилища відправлялися представниками різних соціальних і професійних груп населення, серед яких можна спробувати виділити землеробів, рибалок, скотарів, кушців, ткачів тощо.
 - місце розташування святилища мало важливе символічне значення для населення полісу, тому воно існувало безперервно, або відродилося на старому місці більше ніж через півтора століття;
 - розташування Вікторівки-I та Бейкуша відносно один одного, а також їх близькість до Березні (4,5 та 5,5 км відповідно), може свідчити про те, що у безпосередній близькості від Борисфену вже на самому ранньому етапі освоєння цих територій, розташування святилищ регламентувалося.
- Подальші дослідження Вікторівки-I, без сумнівів, дозволять уточнити наші уявлення про зв'язок поселення зі святилищем, визначити точний час функціонування святилища, детальніше зафіксувати культу та ритуали, що тут відправлялися. Ця інформація стане цінним доповненням не лише до картини історичного розвитку Нижнього Побужжя, але й Північного Причорномор'я в античний час у цілому.

ФРАГМЕНТИ ТЕРАКОТ РИМСЬКИХ ВОЇНІВ З ОЛЬВІЇ

Роман Козленко

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Никольська, 24
e-mail: rknoval@ukr.net

Теракот римського часу з Ольвії, у порівнянні з ранніми періодами, відомо не так вже і багато, тому кожна знахідка привертає увагу. Їх переважну кількість і найбільш презентативну групу складають теракоти римських воїнів, які споряджені у військову амуніцію.

А.В. Бураков припускав їх місцеве виробництво, але, окрім Ольвії та Козирського городища, фрагменти цих теракотів знайдені також у Тірі, Томах, римській фортеці Картал, де, судячи зі стилістичних особливостей, їх також могли виготовляти. Виявляється, вони маркують місця дислокації римських гарнізонів у Північно-Західному Причорномор'ї. Неопубліковані ольвійські вироби не відрізняються від вже відомих цілих теракотів цього регіону, але їх значна кількість підтверджує вірогідність їх локального виробництва. Уособлення воїнів – шанувальників божества Мітри – у коропластиці є унікальною традицією, яку можна пов'язати із релігійними традиціями окремих підрозділів римської армії, які дислокувалися у цих античних містах. Нові фрагменти теракотів походять з розкопок різних років і ділянок Ольвії.

UNE PYRAMIDE À NYMPHAION ?
FORME ET INTÉGRATION DU MONUMENT FUNÉRAIRE DE GLYKAREIA

Pascal Burgunder

Université de Lausanne
Швейцария, 1015 Lausanne
e-mail: pascal.burgunder@unil.ch

Découvert en mer, à proximité de l'antique cité de Nymphaion, un bloc de marbre inscrit d'une épigramme évoque Glykareia, l'épouse d'Asandros, dans ses qualités de bienfaitrice. Qui plus est – fait suffisamment rare pour être mentionné –, l'inscription désigne nommément le monument dont elle aurait fait partie, le qualifiant de « pyramide ». Si cette découverte ancienne est loin d'avoir été étudiée à satisfaction, nous nous limiterons ici à en explorer deux facettes : celle, tout d'abord, portant sur l'identification de la construction funéraire monumentale qu'implique la désignation même de pyramide, ensuite, celle relevant de son éventuelle intégration à la nécropole de Nymphaion.

Aux dires des éditeurs de l'inscription, le bloc de marbre gravé a été découvert en mer, non loin des côtes où se dressait dans l'Antiquité la cité de Nymphaion. Il servait de corps mort (мёртвый якорь) aux pêcheurs jusqu'à mi-juillet 1909, lorsqu'il fut acquis par A.V. Novikov¹. Le bloc passe depuis lors pour provenir d'un monument funéraire érigé dans la proximité de Nymphaion, plus vraisemblablement dans la nécropole qui s'étend à ses pieds.

Nous reproduisons le texte de l'inscription qui se développe sur 8 lignes et est aligné à gauche sur la face équaree et polie du marbre² :

1 [Α]σάνδρου Γλυκάρεια δάμα[ρ],
παρά πυραμίδος σευ |
ἀγχίκρηνον ὕδωρ
εἴλκυσα σὺν Βρομίωι |
5 δῖψος δ' ἀμπαύσας
τοῦτ' ἔφρασα· καὶ ζώ[ουσα] |
καὶ φθιμένη σώζ[εις]
τοὺς ἐπιδευ[ομένους].

1 Glykareia, l'épousée d'Asandros,
Depuis ta pyramide
J'ai tiré l'eau d'une source proche
Que j'ai mêlée de vin.
5 Ma soif étanchée,
J'ai médité ceci : de ton vivant
Comme à ta mort, tu viens en aide
A ceux qui sont dans la nécessité.

La destination funéraire de l'épigramme ne s'impose pas d'emblée : la formule traditionnelle de salutation est omise et l'indication du dédicant n'est pas signifiée explicitement (il s'agira du mari de Glykareia, Asandros). La nature et la formulation de l'épigramme, l'usage même du terme de pyramide, confiné au domaine funéraire, renvoie toutefois à un monument du souvenir, érigé en l'honneur de la défunte.

Forme du monument

En l'absence d'une structure auquel le rattacher, il paraît audacieux de songer même à préciser les contours d'un monument dénommé *pyramide* dans l'épigramme. Seul le bloc inscrit - sa matière, sa

¹ Skorpil, Rostovcev 1910.

² CIRB 913.

forme et ses dimensions – est susceptible de nous orienter valablement. Ainsi, convoquer d’emblée la pyramide de Cestius, érigée à Rome peu avant le changement d’ère, induit un biais dans la recherche susceptible de mener à une impasse davantage qu’à produire un élément de comparaison probant.

Mare altar de formă pyramidală

Fig. 1 : Autel funéraire de Nicopolis ad Istrum. © G.G. Tocilescu 1902-1908, 398.
G.G. Tocilescu, Monumentele epigrafice si sculpturale ale Museului National de Antichitati din Bucuresti, 1902-1908.

Fig. 2 : Obélisque de Philiskos, Nicée. © C. Raddato, 2017.

Notre inscription a pour particularité de désigner d'un mot que nous connaissons toujours pour son lien irrévocable à l'Égypte, « une pyramide », un monument funéraire dont la forme précise reste à définir : la typologie des monuments funéraires de forme pyramidale que dresse H. von Hesberg montre en effet une grande variété allant du légendaire tombeau du roi étrusque Porsenna à la Colonne d'Igel, en passant bien sûr par les mausolées d'Afrique du Nord ou la tombe de Zacharie à Jérusalem, certains d'entre eux confessant une égyptomanie manifeste¹. Les quelques monuments se désignant eux-mêmes sous ce nom ne sont cependant pas mis en exergue : ils existent pourtant et méritent ici une attention particulière que leurs situations géographiques (dans les provinces danubiennes et en Asie mineure) soulignent encore.

1. La nécropole de *Nicopolis ad Istrum*, en Mésie inférieure, produit quelques monuments funéraires singuliers : ce sont des autels funéraires à coiffe pyramidale dont on dénombre quatre exemplaires inscrits². Tous sont datés de la fin du IIe siècle, voire du début du IIIe siècle ap. J.-C. L'un de ces autels funéraires, haut de plus de 2.50 m, est inscrit en grec et a pour spécificité de se qualifier de « pyramide » (fig. 1).

2. L'anthologie palatine transmet le souvenir d'un monument funéraire réputé avoir été construit non loin des rives du lac Ascanion, à *Nicée*, en Bithynie³. On restitue une pyramide dressée sur un socle carré et servant de mausolée à Sacerdos et à sa femme Severa par analogie avec le tombeau de Caius Cassius Philiskos, conservé à ce jour et se dressant le long d'une antique voie d'accès à Nicée (fig. 2). Le monument, d'une hauteur originelle de 12 mètres env., est constitué d'une base quadrangulaire sur lequel repose un obélisque de forme triangulaire en marbre.

3. La stèle en marbre blanc de la fille d'Antipatros, à *Silandos*, en Lydie, proclame également l'édification d'une pyramide en guise de monument funéraire érigé à la jeune femme morte à l'âge de 20 ans⁴. L'épigramme évoque un monument de 40 pieds, soit env. 12 m., que l'on rapporte au IIe siècle de notre ère sur critère paléographique.

Paysage funéraire à l'approche de Nymphaion

Notre connaissance des nécropoles de Nymphaion est encore très lacunaire, de même que le réseau routier les parcourant nécessairement. Les repérages effectués récemment mettent en évidence l'implantation des nécropoles tumulaires de la cité dont les kourganes marquaient indéniablement le paysage depuis le Ve siècle av. J.-C. déjà⁵. Les fouilles archéologiques, entreprises épisodiquement, laissent entrevoir la coexistence à travers les âges de plusieurs types de monuments bien connus des nécropoles bosporanes, tels des caveaux taillés dans la roche, des tombeaux construits de blocs taillés ou encore des stèles funéraires marquant l'emplacement d'une tombe.

Ju. Ju. Marti dresse en 1913 l'inventaire des stèles funéraires déposées auprès du kourgane de Melek-Cesmé, à Kertch : dix-sept d'entre elles, épigraphes, proviendraient des nécropoles de Nymphaion. A ce corpus s'ajouteront d'autres stèles inscrites de même provenance qui, si l'on prend en compte celle de Masta, produisent une chrono-répartition sur le fil de laquelle se distinguent quantitativement deux périodes : le IVe siècle av. J.-C. et la séquence Ier s. av. J.-C. – Ier siècle apr. J.-C.

IVe (et IIIe) siècles av. J.-C.	13 individus (KBN 914 à 926)
Ier av. et Ier apr. J.-C.	6 individus (KBN 913, 927 à 930 et Masta)
Fin du Ier – IIIe s. apr. J.-C.	7 individus (KBN 931 à 937)

Si l'on ne peut exclure que la pyramide de Glykareia ait été un monument funéraire construit à l'écart de la nécropole, comme l'aura été le kourgane au sarcophage néo-attique de Myrmékion, érigé sur un promontoire rocheux en bordure de mer, il faut plutôt songer à un lieu de passage, ce que suggère l'appel déguisé à se désaltérer de l'eau de source. L'aménagement hydraulique qui traverse le bloc de marbre, s'il est bien antique, matérialise l'épigramme promettant une eau de « claire fontaine » aux passants : le monument à Glykareia était donc assez prestigieux pour être relié, par une conduite, à une source voisine. On prêtera dès lors une proximité à un point d'eau de même que l'aménagement d'un jardin funéraire à caractère public à « la pyramide » auprès de laquelle se déroulaient repas funèbres et autres cérémonies du souvenir.

¹ Von Hesberg 1992.

² Conrad 2002.

³ *Anth. Palatine* XV, 4-8 (= *GVI*, 1999).

⁴ Voir *TAM* V.1, 66 = Merkelbach, Stauber 1998, 04/14/01 = Peek 1963.

⁵ Smekalova, Goroncarovskij, Belik 2017.

L'éventualité d'un monument funéraire combinant des traits locaux – l'édification d'un kourgane, par exemple – à un déploiement architectural de conception hellénistique, voire romaine (comme c'est le cas à Noviodunum, en Mésie inférieure, par exemple¹) ne peut être exclu et paraît même être la solution la plus probable pour cette construction à l'appellation accrocheuse. Mais d'autres informations peuvent être obtenues de ce vestige inscrit que nous produirons encore dans une étude plus détaillée.

TAM = Tituli Asiae minoris

GV = W. Peek, Griechische Vers-Inschriften, Bd I : Grab-Epigramme, Berlin, 1955

О ДЕТАЛЯХ ЛАТЕНСКИХ БРОНЗОВЫХ СИТУЛ ИЗ СВЯТИЛИЩА У ПЕРЕВАЛА ГУРЗУФСКОЕ СЕДЛО

Мария Новиченкова

Институт археологии НАН Украины
Украина, 04112, г. Киев, пр-т Героев Сталинграда, 12
e-mail: novichenkovamaria@gmail.com

В докладе рассматривается несколько предметов из бронзы из раскопок святилища у перевала Гурзуфское Седло в Горной Таврике, которые можно атрибутировать, как детали редких для Северного Причерноморья типов сосудов из металла. Высказывается предположение, что предметы могут относиться к деталям италийских овоидных ситул периода Среднего Латена. Изделия представлены литыми массивными дуговидными ручками, прямоугольными в сечении, с парными подточеными пазами, литыми фрагментированными атташами со штампованным растительным орнаментом, с парными отверстиями. Детали ситул пополняют хронологическую группу сосудов из металла эпохи Латена из раскопок святилища у перевала Гурзуфское Седло, представленную, преимущественно, позднелатенскими типами, в том числе, деталями кружек типов Идрия, Орнавассо-Кьерумгард, черпака с вертикальной ручкой, ковшика типа Пескате, сковороды типа Айлесфорд. Находки латенской бронзовой посуды в святилище у перевала Гурзуфское Седло могут быть показателем военно-политической активности населения Горной Таврики в событиях в Северном Причерноморье и Понте во II – первой половине I в. до н.э., в том числе, в эпоху Митридатых войн.

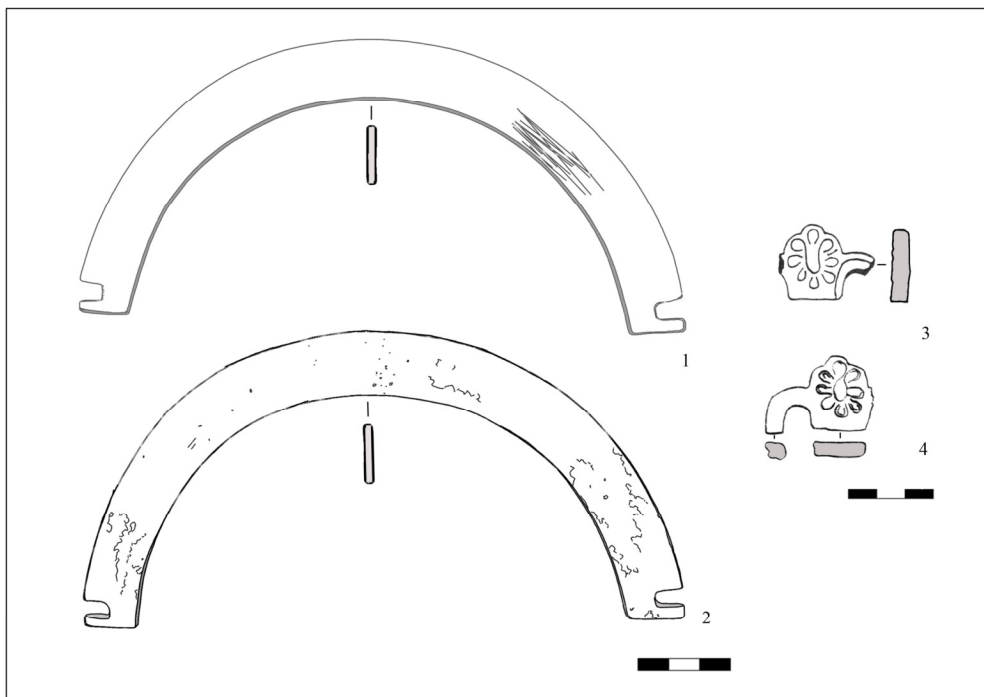

Рис. 1. Детали латенских бронзовых ситул из святилища у перевала Гурзуфское Седло

¹ Simion 1994-95.

ЛИТЕЙНЫЕ ФОРМЫ БОРИСФЕНА СЕРЕДИНЫ VI – НАЧАЛА V вв. до н.э.

Валерий Крутилов

Институт археологии Национальной Академии наук Украины
Украина, 04210, г. Киев, проспект Героев Сталинграда, 12
e-mail: krutilov70@ukr.net

Литейные формы являются археологическими артефактами, которые дают представление не только о развитии литейного производства, но и других ремёсел, культуры, военного дела, торгово-экономических связях любого античного памятника.

Наряду с маловыразительными остатками литейных мастерских, фрагментами орудий труда ремесленников (тигли и льячки), бракованными изделиями, бронзовыми и свинцовыми всплесками и шлаком, литейные формы являются показателем уровня развития ремесленного производства Борисфена в середине VI – начале V вв. до н.э.

На данный момент известно о находках девятнадцати литейных форм. Две из них были найдены в насыпи кургана К-3 в 1909 г. (по сообщению Э.Р. фон Штерна) (утрачены во время Великой Отечественной войны), остальные – экспедициями Института археологии НАН Украины и Государственного Эрмитажа (Россия, г. Санкт-Петербург) в 1960-2017 гг. (место хранения – Научные фонды ИА НАНУ, Киевский Национальный университет имени Т. Шевченка, фонды ГосЭрмитажа).

Литейным формам архаического времени Березанского поселения посвящена работа Н.А. Сон, которая впервые ввела в научный оборот известные на тот момент находки из раскопок В.В. Лапина. По классификации Н.А. Сон формы разделяются на три группы: для отливки украшений; для отливки предметов быта; для отливки и тех и других.

Все литейные формы Березанского поселения изготовлены из мягких пород привозного и местного камня (сланец, шифер, песчаник).

В своё время В.В. Лапин считал, что обработка цветных металлов была одной из ведущей отраслью производства на Березанском поселении, однако позднее, ввиду небольшого количества остатков литейного производства, он пришел к выводу, что литейное ремесло играло вспомогательную роль в экономике Борисфена и было направлено на обеспечение внутренних потребностей населения. К такому же выводу приходят и другие исследователи. Так, С.Я. Ольговский считает, что цветная металлообработка в экономике Березанского поселения занимала очень незначительное место.

Вероятнее всего, на данный период времени роль центра литейного производства играло Ягорлыцкое ремесленное поселение, ввиду того, что здесь присутствовали все необходимые энергоресурсы для литья металла.

Данная работа посвящена введению в научный оборот всех известных литейных форм Борисфена середины VI – начала V вв. до н.э.

МОНЕТИ РИМСЬКОГО ЧАСУ З ОСТРОВА БЕРЕЗАНЬ (ДІЛЯНКА «Т» ТА «Р-І В»)¹

Олександр Смирнов

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: smyrnovl@ukr.net

Античне поселення на острові Березань відоме, у першу чергу, як перша грецька колонія у Північному Причорномор'ї. Крім архаїчного періоду на острові досліджуються об'єкти, які відносяться до різних історичних епох. Острів унікальна пам'ятка, як з точки зору археології, так й історії та природи. Матеріальні залишки репрезентовані знахідками епохи бронзи, античності (архаїчний, класичний періоди, римський час), середньовіччя (доба Київської Русі), османським періодом, початком XIX ст., початком XX ст., періодом Другої світової війни.

¹ Робота виконана к рамках наукової теми № 0118U003394

Стосовно римського часу, то він репрезентований великою кількістю матеріалів: кераміка, епіграфічні знахідки, порушені археологічні об'єкти (залишки жител, господарчі ями й ін.). Майже всі дослідники пам'ятки відокремлювали поодинокі артефакти римського часу. На жаль, культурні шари перших століть нової ери зазнали знищення під час будівельних робіт починаючи з будівництва турецької фортеці та закінчуючи роботами, які передували Другій світовій війні. На рубежі XX-XXI ст. саме ці шари піддалися масованому знищенню з боку грабіжників, що зафіксовано актами, які неодноразово склалися керівником експедиції. За останні роки у ході досліджень, як правило, у змішаних перевідкладених шарах були знайдені три монети Римського часу.

1 – Тетрасарій імператора Септімія Севера (ольвійської чеканки) (рис. 1, 1) на ділянці Р-ІВ у 1989 році у завалі каміння в якому перебував змішаний археологічний матеріал від архаїчного періоду VI ст. до н.е. до поливної турецької кераміки. Монета датується за 198-201 рр. н.е.

2 – Денарій Антоніна Пія (срібло), з верхнього рихлого гумусованого шару (у перевідкладеному стані). Монета датується 138-161 рр. н.е. (рис. 1, 3)

3 – Дупондій (ольвійської чеканки) (рис. 1, 2), випадкова знахідка з гумусованого шару (у перевідкладеному стані) на ділянці «Т» у 2017 році. Монета датується за В.О. Анохіним 196-197 рр. н.е.

Рис. 1. Монети римського часу з острова Березань

Звернемо увагу на те, що монетний матеріал був знайдений у різних локаціях острова й у порушених шарах, він має доволі вузькі хронологічні межі. А саме середину та кінець II ст. н.е. Що підтверджує висновки та припущення О.М. Зографа, П.Й. Каришковського про шляхи потрапляння римського срібла в Ольвійську державу, насамперед, як платню римським військовим. А присутність ольвійської чеканної монети того часу дає нам можливість підтримати припущення про існування у другій половині II ст. та на початку III ст. н.е. на острові Березань Римського укріплення (С.Б. Буйський), підпорядкованому загону римських військових, які розміщувалися в Ольвії, на що у свій час було вказано у працях В.В. Крапівіної на прикладі інтенсивної будівельної діяльності у Верхньому місті та підкріплено публікацією знахідки Римського військового диплому.

У подальшому потрібна більш детальна вибірка нумізматичного матеріалу римського часу з усіх досліджених ділянок острова за всі роки робіт. Даний вид археологічного компонента зможе дати нам можливість більшою мірою реконструювати історичні події римського часу, як на острові Березань, так і на території всього Нижнього Побужжя.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДВОДНОГО ОБ'ЄКТУ – АНТИЧНОГО ВІТРИЛЬНИКА «ЗМІЙНИЙ-ПАТРОКЛ» ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ IV ст. до н.е. У ЧОРНОМУ МОРІ (ПОЛЬОВІ СЕЗОНИ 2011-2015 рр.)

Олександр Терещенко

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Україна, 65082, м. Одеса, вул. Єлизаветинська, 12
e-mail: navarex_patrokl@ukr.net

У 2011-2015 рр. підводно-археологічною експедицією Наварекс Одеського Національного університету імені І.І. Мечникова у співробітництві з відділом Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАН України в акваторії Чорного моря поблизу о. Зміїний на глибині 34 м. були проведені дослідження на затонулому дерев'яному вітрильнику $\frac{3}{4}$ IV ст. до н.е. «Зміїний-Патрокл». Корабельна аварія трапилася за 650 м на північний захід від острова Зміїний на глибині 34 м. Ця ділянка була просканована за допомогою гідролокатора бокового огляду на частоті 770 кГц під різними кутами, на базі чого була зроблена карта прилеглої території. Для відеокартування на об'єкт була накладена сітка розмірами 40x20 м з кроком 1 м. Відео-зйомка була проведена з водяного коридору 1.5-2 м. Для масштабування стоп-кадрів на підводний відео-бокс було встановлено лазерний масштаб з відстанню між променями 0.42 м. Відео-мозаїка корабельної аварії складається з 2124 стоп-кадрів. На базі відео-мозаїки був побудований картографічний план підводно-археологічного об'єкту, план розташування вантажу й оснастки затонулого вітрильника «Зміїний-Патрокл» (рис.).

Об'єкт являє собою нагромадження керамічної тари (амфор) у вигляді витягнутого еліпсу, що повторює контури корпусу вітрильника розмірами 24x8 м на денній поверхні з піднесенням над ґрунтом 1.56 м. Дерев'яні деталі корпусу вітрильника відсутні, але під опадом на глибині 1 м прощупується дерев'яна конструкція на відстані до 1.5-2 м від амфорної тари. Діаметральна площа проходить по курсовому куті 215°. Судячи з курсу корабля, трагедія трапилася, коли він ховався за островом під час південно-західного шторму. Керамічний комплекс амфорної тари представлений як цілими, так і фрагментованими екземплярами. Верхній ряд амфор був промаркований бирками та налічує 946 екземплярів. За попередніми даними, вантаж корабля складався з 3000 одиниць, які були розташовані у чотири яруси; загальна вага вантажу сягала 100 нетто тон.

Спираючись на натурні підводні дослідження та камеральні із застосуванням комп'ютерних технологій було розроблене трюмне упакування судна у форматі 3D.

Було з'ясовано, що транспортні амфори є «соціальним» виробом, бо на торговельних судах вони використовувались «спільнотами», пов'язаними крупними партіями. Причому геометрія амфори була розрахована таким чином, щоб амфори не заважали одна одній при упакуванні у трюми кораблів у декілька шарів. Амфори були упаковані пошарово за чотирикутною схемою. Зверху перший шар нагадує бджолині стільники, або лоток для яєць, в отвори яких завантажуються амфори другого шару. При такій упаковці амфори другого шару розклинюють нижні,

притискаючи їх одна до одної, таким чином, усуваючи можливий люфт через варіювання геометричних розмірів. Найбільше навантаження несе перший шар, на його плечах утримують подальші шари, тому амфорні ніжки такі масивні.

Повностандартні амфори типу Пепарет II були завантажені у три трюми по чотири шари у вигляді усіченої піраміди. Верхній шар рясніє порожніми ячейками, в які були завантажені фракційні амфори (напівамфори) I і II типів пепаретських амфор, які чітко стають за своїми розмірами у горизонтальному положенні, тому що у стоячому положенні за своїми розмірами не матимуть підтримки навіть між собою. У міжамфорний простір також була завантажений чорнолаковий посуд в амфорах-контейнерах – навіл відсічених тулубах амфор, як у ящиках, вдало заповнюючи порожнечі верхнього шару.

Усі амфори були атрибутовано як: амфора типу Пепарет II (по Є.І. Савченко) (791 од.); напівамфора Пепарет I – Солоха II (по І. Гарлану) (109 од.); напівамфора Пепарет II (78 од.); амфора Пепарет III – Солоха I (6 од.). Запропоноване для амфорної тари поняття керамічні витрати – відношення маси продукту до об'єму керамічної тари (0.5; 0.74; 0.77; 0.31 кг/л – відповідно верхнього речення). Трюмне упакування ключ до розгадки морфології амфори. Зроблений анатомічний розтин амфори типу Пепарет II, на базі чого побудована «анатомія» амфори. Усі амфори просмолені зсередини та знизу мають смоляний конус. Кількість смоли потрібної для товарної партії з 3000 амфор $M_c=3000 \times 0.24=720$ кг. Амфори з грибоподібним вінцем типу Пепарет III (Солоха I) були задіяні під воду. У цілих екземплярах всередині були виявлені шматочки чорного кременя, який використовувався з давніх часів як активатор води щоб вона не псувалась при трансморських переходах. Усі амфори синхронні та належать до $\frac{3}{4}$ IV ст. до н.е.

Нижня частина судна була обшита свинцевими листами для захисту деревини від морського хробака тореда. Листи обшивались з корми в ніс унахлест, для чого потрібно 510 кг свинцю. Листи мали розміри більші ніж 0,56x0,33x0,001 м і кріпилися за допомогою 40 тисяч цвяхів. Усереднені розміри цвяхів: діаметр шляпки – 2 см, висота шляпки – 0,5 см, діаметр тіла – 0,4 см, довжина – 2-3 см. Основним елементом цих цвяхів є шляпка. Відношення діаметру шляпки до довжини цвяха дорівнює одиниці.

Якір безпосередньо самого судна знаходився на відстані 5-ти метрів, був занесений морськими опадами, що дозволило зберегтися дерев'яним деталям і навіть канатам. Якір піддається майже повній реконструкції, як і рульове весло. Виявлені на невеликій глибині у ґрунті фрагменти дерев'яного набору (бімси, дошки палубного настилу, деталі дерев'яних пристроїв) дають змогу припустити, що під амфорним нагромадженням і морськими опадами, збереглося 245 м² бортової та трюмної конструкції судна товщиною не менше чотирьох пальців, що відділяє мореплавців від смерті (Анахарсіс).

Камбуз знаходився у центральній частині судна та був укомплектований наступними приладами: керамічний гриль, цитра, мортаріум, стамнос, каструля з кришкою, гідрія, глечик. До товарної групи належала колекція чорнолакового посуду, яка є унікальною за своїм складом і кількістю. До неї увійшли – рибні блюда (55 од.), тарілки з округлим вінцем (20 од.), тарілки «ехінос» (14 од.), канфари з простим вінцем (73 од.), канфар із профільованим вінцем (2 од.), канфар з канелюрами з боків (1 од.), чаші-канфари (66 од.), чаші-скіфоси (139 од.), гуттус (13 од.). Чорнолаковий посуд перевозився в амфорах-контейнерах уперемішку з кісточками мигдалю, у нижніх частинах амфор, які заповнювали пустоти основної упаковки амфор. На денцях чорнолакового посуду було нанесене два типи графіті «ФІ» (13 од.) та «КТН» (3 од.) окрім гуттусів. Товар належав двом купцям – Филипу та Ктесію.

У кормовій частині судна (кв. С2, D2) біля того місця, де знаходилась мармурова статуетка Деметри та юної Кори, виявлені: чорнолаковий канфар, що значно відрізняється від канфарів товарної групи, бо має більші розміри й окрім насічки чотири пальмети, та незагострені шипи; лекана та кістка дрібної рогатої худоби. Склалося враження, що ці артефакти використовувались у релігійних цілях.

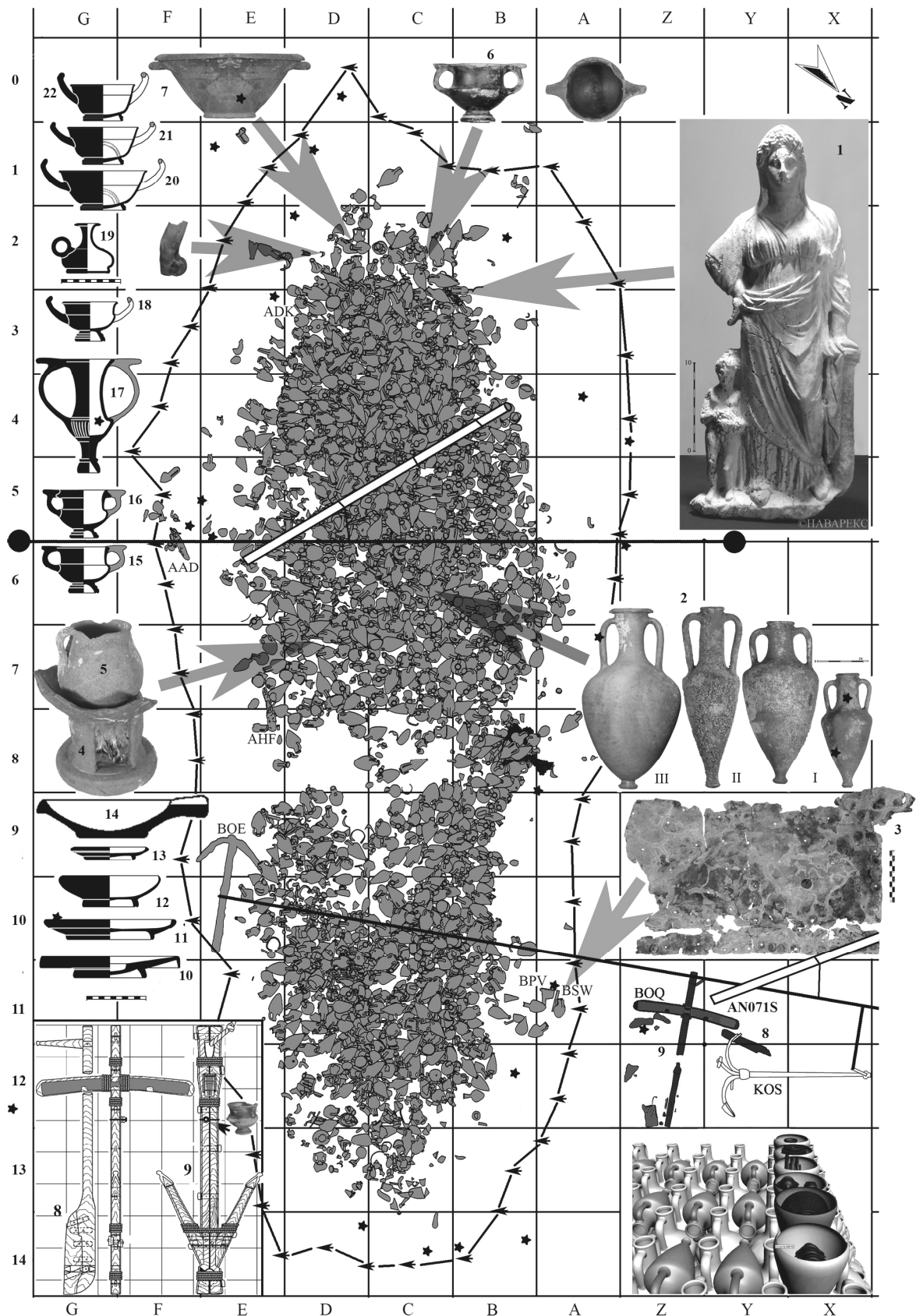

Рис. План-схема античного вітрильника «Зміний-Патрокл» та розташування його вантажу.

1 – мармурова статуетка Деметри та юної Кори; 2 – типи амфор о. Пепарет: I – Пепарет II (дві фракції), II – амфора Пепарет I (Солоха II), III – амфора Пепарет III (Солоха I); 3 – свинцева обшивка; 4 – гриль; 5 – цитра; 6 – канфар з насічкою та пальметами; 7 – лекана; 8 – перо веслового керма; 9 – дерев'яний якір з дерев'яно-свинцевим штоком; 10 – рибне блюдо; 11, 13 – тарілка з округлим вінцем; 12 – чаша ехінос; 14 – мортаріум; 15 – канфар з простим вінцем; 16 – канфар з профільованим вінцем; 17 – канфар з канелюрами; 18 – чаша-канфар з насічкою та пальметами; 19 – гуттус; 20–22 – чаші-скіфоси 3-х фракцій.

**АРХЕОЛОГІЯ СТЕПОВОЇ ЗОНИ
(СКІФО-САРМАТСЬКА АРХЕОЛОГІЯ)**

**АНТИЧНАЯ КЕРАМИКА ИЗ РАСКОПА № 35
ВОСТОЧНОГО УКРЕПЛЕНИЯ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА****Станислав Задников**

Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина
Украина, 61022, г. Харьков, площадь Свободы, 4
e-mail: belsk.archaika@gmail.com

Восточное укрепление Бельского городища на протяжении более 35 лет изучалось Б.А. Шрамко. На городище была вскрыта площадь более 50 000 м², открыты жилые и культовые постройки, объекты хозяйственного назначения, мастерские ремесленников. За многие годы работ была сформирована солидная база вещественных источников, изучены оборонительные сооружения, однако информативные возможности поселения еще не исчерпаны.

В 2013 г. Скифской археологической экспедицией Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина было возобновлено исследование Восточного укрепления. Для изучения был выбран участок в северной части поселения (Раскоп № 35).

За четыре года вскрыта площадь 700 м, получена важная информация о жизни на поселении в 6-4 вв. до н.э. При небольшой насыщенности культурного слоя вещественными остатками были обнаружены интересные изделия, выполненные из бронзы и железа, новые образцы глиняной пластики, набор культовых предметов, открыты хозяйственные объекты, зафиксированы следы производственной деятельности.

Особое место в вещевом комплексе раскопа № 35 занимают предметы античного импорта, которые не только указывают на характер торгового обмена с греческими полисами, приоритеты местного населения в приобретении импортной продукции, но также остаются основным хронологическим индикатором.

Полный учет найденных фрагментов античной керамики позволил выделить два хронологических периода развития поселения на исследованном участке: 1) вторая половина 6 – первая половина 5 в. до н.э., 2) вторая половина 5-4 в. до н.э. С каждым из периодов связаны открытые в раскопе хозяйственные комплексы.

На раскрытой с 2013 года площади поселения найдено 356 фрагментов античной керамики, в том числе и один развал античной амфоры.

Наибольшим количеством представлена амфорная тара. В культурном слое амфоры встречаются обычно в обломках, чаще всего это стенки, не позволяющие в полной мере дать качественную оценку предмету. Всего в раскопе найдено около 300 фрагментов амфорных стенок. Более информативны ручки (18 экз.), венчики (8 экз.) и ножки (4 экз.) амфор.

Из общего количества тарной посуды нами выделены образцы 5 центров производства вина. Для каждого из периодов имеются свои, отличительные доминанты. Так, для 1 периода характерны амфоры Хиоса, Лесбоса, т.н. проотфасосские, в небольшом количестве амфоры Фасоса. Такая тенденция в процентном соотношении находок амфор второй половины 6 – первой половины 5 вв. до н.э. характерна для городища в целом. Установленное распределение керамической тары иллюстрирует приоритеты местного населения и предпочтения в выборе вин.

Во втором хронологическом периоде замечены иные тенденции. Количественно преобладают амфоры Гераклеи, Синопы, Книда. Гераклейские вина вообще были самыми популярными в Лесостепи и найдены практически на всех поселениях второй половины 5 – 4 вв. до н.э.

Довольно редка для поселений античная столовая керамика. В слоях второй половины 6 – 4 вв. до н.э., времени существования Восточного укрепления найдены различные виды, в том числе, не характерные для варварских поселений образцы столовой посуды. В первую очередь, это крупный обломок рыбного блюда с граффити. Бельское городище остается единственным памятником в Лесостепи, на котором имеются два случая обнаружения при раскопках античных ламп-светильников. Подобные предметы не использовались варварским населением и важны для решения вопроса о возможном пребывании греков на территории городища.

Новые находки столовой античной керамики оказались также интересными, а некоторые даже редкими. В раскопе № 35, в культурном слое и различных хозяйственных комплексах обнаружено около 10 обломков столовой посуды (в том числе почти полные профили ионийского кувшинчика, кувшина и чернолакового килика), обломки чернолаковых киликов, фрагменты канфаров, два об-

ломка лутерия и фрагменты столовых сероглиняных сосудов.

Таким образом, в раскопе № 35 были получены новые данные о планировочной системы поселения, времени заселения и развития жизни на этом участке, а также дополнена полученная ранее информация об античном импорте на Бельское городище.

ПУТИ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ЖЕЛЕЗНОЙ ИНДУСТРИИ В ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ (ПО АРХЕОМЕТАЛЛОГРАФИЧЕСКИМ ДАННЫМ)

Владимир Завьялов, Наталья Терехова

Институт археологии РАН

Российская Федерация, 117036, г. Москва, ул. Дм. Ульянова, 19

e-mail: v_zavyalov@list.ru

Проблема зарождения и распространения чёрной металлургии является актуальной до настоящего времени, несмотря на то, что она давно занимает внимание учёных. По словам Л. Моргана, «производство железа было величайшим из событий в истории человеческого опыта, не знающим ничего сходного и не имеющим себе равного, в сравнении с которым все другие изобретения и открытия представляются незначительными или, по крайней мере, подчинёнными».

В изучении истории чёрного металла огромную роль сыграло внедрение в археологию методов металлографии, адаптированных к изучению археологических артефактов (археометаллография). Благодаря этому методу стало возможным реконструировать технологию производства железных изделий. При накоплении массовых серий анализов различных этно-культурных сообществ конкретные историко-технические заключения позволяют переходить на уровень исторических обобщений.

Актуальным является вопрос о первоначальном очаге зарождения железной индустрии. Большинство исследователей склонны рассматривать в этом плане Анатолию. Для этого в указанном регионе существовали все необходимые предпосылки: целенаправленный поиск и осознание свойств рудных минералов, способных превращаться в металл, пиротехнические сооружения, достижение высоких температур за счёт искусственного дутья, освоение углежжения. Именно из Анатолии происходят самые ранние (вторая половина III тыс. до н.э.) изделия, изготовленные из железа. К таким находкам относят следующие предметы: навершие (Троя, 2600-2400 гг. до н.э.), лезвие кинжала с золотой рукоятью, две булавки с золотыми головками, подвеска, крестообразная бляшка, фрагменты ножа (Аладжа Хююк, 2400-2100 гг. до н.э.), кручёный браслет из Tilmen Höyük, фрагмент корродированного железа (Тарсус, 2100 г. до н.э.). Однако в последнее время этот перечень был скорректирован. Оказалось, что навершие из Трои представляет собой не металлическое железо, а кусок шлака или руды. Первоначально его из-за относительно высокого содержания никеля (до 3,91%) ряд исследователей даже соотносили с метеоритным железом.

В первой половине II тыс. до н.э. железные предметы уже широко распространяются по Восточному Средиземноморью. Находки из чёрного металла этого времени известны не только на территории Анатолии, но и в Месопотамии, Египте, на Крите и Кипре. Во второй половине этого тысячелетия железные артефакты представлены в материалах из памятников Греции, Эгейских островов, Балкан, Леванта, Закавказья, Восточной Европы. В это же время начинается распространение знаний о металлургии железа, о чём свидетельствуют металлургические комплексы XIV-XIII вв. до н.э., открытые в Леванте, Восточной Грузии и Сербии.

Проблеме распространения железа из Анатолии уделял большое внимание Р. Плейнер. При этом учёный считал Европу вторичной зоной освоения железной индустрии. На карте, которую он разместил в своей работе «Early iron metallurgy in Europe», и позднее уточнил в монографии «Iron in Archaeology. The European Bloomery Smelters» автор намечает следующие пути диффузии знаний о чёрной металлургии: через Грецию и Балканы в Западную и Восточную Европу, второй путь – через Кавказ в Северное Причерноморье и Поволжье. При этом Р. Плейнер опирался на чисто археологические данные – находки железных артефактов.

Учитывая важность поставленной проблемы, мы ещё раз обращаемся к ней, строя свои выводы на технологических данных.

Накопленные к настоящему времени археологические артефакты и результаты их археометал-

логографического исследования с территории Восточной Европы позволили уточнить некоторые выводы Р. Плейнера и обосновать с технологической точки зрения пути распространения железной индустрии в Восточной Европе.

В памятниках Восточной Европы древнейшие изделия из чёрного металла относятся к концу II тыс. до н.э. Эти единичные находки свидетельствуют о первом знакомстве местных племён с новым металлом. Археометаллографические исследования таких находок пока немногочисленны. Изучено всего четыре предмета с территории Украины: три ножа и шило. Один нож оказался откован целиком из кричного железа (поселение Любовка, рубеж II-I тыс. до н.э.), второй – из железа со следами случайной (?) науглероженности (поселение Оскол, XI-IX вв. до н.э.), третий – из сырцово-малоуглеродистой стали (поселение Червонный Шлях-1, XI-IX вв. до н.э.). Шило (поселение Ташлык 1, XIII в. до н.э.) изготовлено из кричного железа, местами слабо науглероженного. В процессековки заготовка несколько раз складывалась и сваривалась. На это указывают цепочки шлаков, интерпретированные автором исследования как сварные швы (Бидзиля и др., 1983. С. 15).

Таким образом, мы имеем дело с начальным этапом в технологии железообработки, который ещё полностью укладывается в рамки позднего бронзового века. Никаких специфических приёмов, характерных именно для обработки чёрного металла в это время на территории Восточной Европы не зафиксировано.

Переходный этап от бронзовой индустрии к индустрии железа на территории Восточной Европы приходится на IX – середину VII в. до н.э. и фиксируется в материалах памятников Северного Кавказа и Северного Причерноморья. Этот этап характеризуется значительным ростом числа железных изделий и расширением категориального состава.

Накопленные в настоящее время аналитические (археометаллографические) данные, характеризующие технологию изготовления древнейших железных изделий, позволили Н.Н. Тереховой и В.Р. Эрлиху заключить, что уже в это время на территории Восточной Европы начинают формироваться различные технологические традиции.

«Восточноевропейская» традиция формировалась в степной и лесостепной зонах Северного Причерноморья в белозерское время (XI-X/IX вв. до н.э.). Её основу составлял технико-технологический стереотип, связанный с использованием простых технологических приёмов – формовка изделий целиком из железа или сырцово-малоуглеродистой стали, то есть непосредственного продукта сыродутного процесса. Применение специальных способов по улучшению механических свойств изделий характерных для чёрного металла (цементация и термообработка) фиксируются лишь на единичных предметах.

Характерная особенность «закавказской» технологической традиции заключается в использовании таких специфических для обработки чёрного металла приёмов как цементация и термообработка. Следует отметить, что характерной особенностью местной железообработки является использование таких видов термообработки, как мягкая закалка и нормализация (структурное выражение которых сорбит и сфероидизированный перлит). Использование высокотехнологичных для своего времени приёмов позволяло значительно повышать механические свойства изделий.

Указанные традиции легли в основу формирования двух различных технологических моделей, соответственно Восточноевропейской и Кавказской.

Под технологической моделью мы понимаем совокупность трёх взаимозависимых составляющих: технико-технологический стереотип, производственные традиции и инокультурные воздействия. Технико-технологический стереотип включает определённый набор и соотношение признаков, характеризующих материал, категориальный состав, приёмы и способы изготовления изделий в конкретной археологической культуре. Технико-технологический стереотип в кузнечном производстве представляет устойчивый элемент культуры. Закрепление и передача его из поколения в поколение на протяжении длительного времени составляют суть производственных традиций.

Восточноевропейская модель документируется материалами из памятников степной и лесостепной зоны Восточной Европы IX-VIII вв. до н.э. (Клин Яр III, Пшиш, Кубанский и Псекупский могильники, Софиевка, Верхний Бишкинь, Субботово). По всей видимости, Восточноевропейская модель складывалась под влиянием кузнечных традиций гальштата. Археологические материалы, опубликованные в последнее время, свидетельствуют, что носители гальштатских культурных традиций оказали достаточно сильное влияние на развитие населения не только Прикарпатья и Западной Волыни, но также всей лесостепной части Северного Причерноморья. По данным метал-

логографических исследований железных артефактов из гальштатских памятников здесь использовались в основном простые технологические приёмы: ковка изделий из железа и сырцово-стали. Термообработка не была известна, а изделия с преднамеренно науглероженными лезвиями (цементация) представлены в единичных экземплярах.

Другая модель («Кавказская») прослежена по материалам из памятников Северного и Центрального Кавказа (Фарс, Сержень-Юрт, Тлийский могильник). Она формируется на основе опыта железообработки закавказских центров. Закавказскими мастерами искусственное получение стали было хорошо освоено уже в конце II тысячелетия до н.э. В свою очередь закавказский центр развивался под влиянием ближневосточного очага, где приёмы цементации и термообработки известны не позднее XII в. до н.э. Именно такой специфический приём термообработки, как закалка на сорбит, зафиксирован при анализе серии железных артефактов из Урарту. Можно предполагать, что мастера Закавказья, тесно связанные культурно-исторически с Анатолией, восприняли как металлургическую инновацию, так и высокотехнологичные приёмы железообработки.

Представляется, что две модели отражают разные пути проникновения знаний о железе в Восточную Европу из единого очага, расположенного в Юго-Западной Азии. Один из них, формирующий «кавказскую» модель, проходил через Закавказье на Северный Кавказ. Второй путь шёл через Грецию и Балканы и далее на территорию Центральной и Восточной Европы.

Требуется объяснения факт формирования разных технологических моделей при существовании единого источника распространения знаний о железообработке (Анатолия). Дело в том, что открытие таких передовых способов обработки чёрного металла, как цементация и термообработка в Малой Азии, приходится на конец II тыс. до н.э. Но именно в это время из-за нашествия «народов моря» в XIII-XII вв. до н.э. разрушаются связи государств Малой Азии с народами Восточного Средиземноморья. Поэтому распространение инновационных технологических знаний на запад и далее в Восточную Европу не происходит. В «северо-восточном» же направлении в Закавказье и на Северный Кавказ препятствий для контактов и передачи технологических знаний не существовало. Технологические инновации в Закавказье и на Северном Кавказе, распространённые в культурно-близкой среде, долгое время составляли профессиональные секреты местных мастеров и до середины I тыс. до н.э. не оказывали существенного воздействия на другие регионы Восточной Европы.

Итак, накопленные археометаллографические данные, характеризующие производство древнейших железных изделий на территории Восточной Европы, позволяют говорить о существовании уже в переходный период от эпохи бронзы к раннему железному веку двух технологических моделей. Их формирование мы увязываем с двумя путями распространения знаний о чёрном металле из Анатолии.

НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА СКОРОБОР

Ирина Шрамко

Музей археологии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина
Украина, 61022, г. Харьков, площадь Свободы, 4
e-mail: belsk.archaika@gmail.com

В округе Бельского городища расположено несколько курганных могильников. Наиболее крупным из них является некрополь Скоробор. Уже первые раскопки курганов, проведенные здесь в начале прошлого столетия В.А. Городцовым, дали интересные материалы. Более полную информацию о могильнике удалось получить Б.А. Шрамко при исследовании более двадцати курганов. Учеными были отмечены особенности устройства погребальных сооружений, подмечены важные детали погребального обряда, описан сопровождающий инвентарь, обращено внимание на степень ограбления могил, негативные последствия деятельности селитроварщиков. Б.А. Шрамко высказал мнение об условности разграничения некогда единого огромного могильника на отдельные группы, не разделенные естественными преградами, например, оврагами. В 2003-2004 гг. немецкими коллегами была сделана геофизическая съемка участка майдана Малый Скоробор, которая подтвердила ранее высказанные предположения о том, что на его месте был расположен огромный курган.

Научные исследования курганного могильника Скоробор были возобновлены нами в 2013 году

в связи с сильной нивелировкой курганных насыпей в результате ежегодной распашки полей. Многие курганы в настоящее время едва заметны на уровне современной дневной поверхности и слабо читаются на линии горизонта. Кроме того возникла необходимость в получении новой информации о развитии могильника, данных о погребальном обряде разных социальных групп населения, уточнении хронологии отдельных категорий предметов, хронологическом сопоставлении материалов поселения и могильников. Одной из задач было формирование представительной коллекции предметов материальной культуры разных периодов для оформления постоянной экспозиции музея Бельского городища, который планируется создать на территории памятника в ближайшие годы.

Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор велись силами студентов исторического факультета Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина (рук. И.Б. Шрамко) при непосредственном участии и поддержке Историко-культурного заповедника «Бельск» (рук. И. Корост). Результаты раскопок представлены в предварительных информационных статьях ежегодника «Археологічні дослідження Більського городища», выходящего с 2014 года.

За четыре полевых сезона нами было изучено шесть курганов 7-6 вв. до н.э. Насыпи исследованных курганов были практически полностью распаханы. В контрольных бровках некоторых из них читалась лишь нижняя часть материкового выкида.

Все без исключения курганы оказались ограбленными. Прослежены способы проникновения грабителей в погребения, методы ограбления. Два из шести курганов подвергались ограблению дважды. Наиболее масштабно была разрушена насыпь кургана, исследованного в 2014 году. При его раскопках удалось получить неоспоримые доказательства деятельности селитроварщиков. Найденны обломки гончарной посуды, железный нож 16-17 вв. Были даже установлены места разведения добытчиками костров.

Однако, несмотря на большую вероятность столкнуться с полностью ограбленным захоронением, нам удалось получить ценную научную информацию, как о подкурганных сооружениях, так и погребальных традициях местного населения периода архаики.

Необходимо отметить, что в четырех курганах обнаружены захоронения знатных представителей общества. Об особом статусе погребенных можно судить по сложности погребальной конструкции, захоронениях сопровождающих лиц, дорогим, золотым украшениям одежды и отдельных предметов, а также редким и даже уникальным вещам.

Среди основных, общих черт погребального обряда можно отметить традицию оставления частей туш животных и некоторых знаковых предметов на перекрытии, захоронения слуг у входа в погребальную камеру.

К 7 в. до н.э. нами отнесены два погребения, открытые в 2013 и 2014 годах. В первом случае умерший был похоронен в простой яме прямоугольной формы, перекрытой накатником из бревен, уложенных в три ряда. Во втором – небольшой на вид курган оказался остатками некогда огромного кургана диаметром 40 м, окруженного глубоким рвом глубиной до 3 м и шириной в верхней части 7-10 м. Центр кургана был масштабно разворочен добытчиками селитры, но деревянный склеп был задет ими лишь частично, с восточной стороны. Большая часть конструкции сохранилась. Вбитые в заранее подготовленную канавку 50 основных, дубовых столбов формировали стену склепа, а 6 дополнительных – поддерживали перекрытие. В могилу вел длинный узкий дромос, непосредственно у входа в склеп был похоронен слуга-подросток. Древние грабители вошли в могилу с противоположной стороны, когда деревянная конструкция еще не была обрушена. Вероятно в спешке вынося останки покойников, они нарушили порядок расположения вещей в могиле, стоявшие на полу сосуды были разбиты. Не потревоженной оказалась лепная миска, лежавшая за пределами погребального ложа. С внешней стороны склепа на краю дромоса найдены раздавленные лепные сосуды, ноги коня и детали конской упряжи, вероятно упавшие с перекрытия.

Не менее интересными оказались курганы 6 в. до н.э. К этой хронологической группе нами отнесены четыре кургана, исследованные в 2013, 2016 и 2017 годах. Наиболее ранним является курган 2016 года. Среди предметов погребального инвентаря здесь были найдены редкие золотые украшения головного убора, среди которых можно отметить небольшую каплевидную подвеску с припаянным ушком, прямую аналогию которой мы находим в одном из келермесских курганов. Дата погребения установлена по биконическим бусам, изготовленным из желтого, золотистого стекла. Подобные украшения известны в Северном Причерноморье не ранее первой половины 6 в. до н.э. Такая же бусина была найдена в землянке первой четверти 6 в. до н.э. в зольнике № 28 Западного Бельска.

При дослідженні курганного могильника Скоробор були відкриті захоронення пізнього архаїчного періоду. К ним віднесені три кургани, досліджені в 2013 і 2017 роках. В одному, практично повністю ограбленому кургані, були знайдені предмети озброєння, прикраси конської узди, а також гончарний сероглиняний посуд. На перекритті, судячи по всьому, була залишена верхня частина туші коня.

Два кургани – 2013 і 2017 років представляють собою близькі по погребальному обряду комплекси, виниклі, ймовірно, в близькому часовому проміжку останньої чверті – кінця 6 в. до н.е. В обох, парних захороненнях виявлені античні амфори, каменні плити, колчани со стрелами, ідентичні золоті елементи прикраси костюма, частини скелета жертвенного тварини – кози. В обох випадках зустрічені предмети, що вказують на безпосередню культурну зв'язь з кочівниками східних областей скифського світу.

Погребення належали знатним представникам суспільства. В кургані 2017 року вдалося виявити групу сакральних предметів, серед яких бронзове дзеркало, рогове блюдо, набір ігрових кісток – астрагалів, рогова пластина з зображеннями тварин і птахів, глиняна мисочка, столові посудини античного виробництва. Особливо слід відзначити знахідку двох свернутих шкіряних поясів (?), прикрашених двома видами бронзових бляшек. Матеріали цих курганів вказують на появу в лесостепній Скифії в кінці 6 в. до н.е. нової хвилі кочівників, що прийшли з сходу. Матеріали цього періоду виявлені і при розкопках Західного і Східного укріплень, околиць Бельського городища.

Таким чином, подальше дослідження некрополя Скоробор в світлі отриманих в останні роки нових даних представляється дуже перспективним для розуміння історико-культурних процесів, що відбувалися на території Східної Європи в період скифської архаїки.

РИТУАЛЬНА РІЧ У КРОС-КУЛЬТУРНИХ КОНТАКТАХ СКІФО-САРМАТСЬКИХ ПЛЕМЕН І НАРОДІВ БЛИЗЬКОГО СХОДУ

Ганна Вертієнко, Микола Тарасенко

Інститут сходознавства НАН України
Україна, 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4
e-mail: niktarasenko@ukr.net

Предметом доповіді є проблема функціонування у ритуальній сфері об'єктів, які несуть у собі образ «чужого» (іншопольові вироби, зображення іноземців тощо). Зокрема, мова йде про предмети єгипетського імпорту (скарabei) у похованнях іраномовних кочівників Північного Причорномор'я та *vice versa* теракотових фігурок «скіфів», які були знайдені на території Єгипту та мають ознаки ритуального використання.

Проникнення єгипетських виробів до іраномовних номадів відбувалося у кілька етапів. Перший етап пов'язаний з періодом Передньоазійських походів скіфів, коли вони досягли кордонів Єгипту (Herod., Hist., I, 105). Давньосхідні речі, найімовірніше, потрапили до кочівників у якості військових трофеїв. Другий етап можна пов'язати з участю скіфо-сакської кінноти у кампанії Артаксеркса III Оха проти Єгипту (т.зв. Друге перське завоювання Єгипту, 343-332 рр. до н.е.). Третій етап був слідством тісних економічних і культурних відносин між Птолемеївським Єгиптом і державами Північного Причорномор'я, у першу чергу, з Боспорським царством, у кінці IV-III ст. до н.е. Останній етап проникнення єгипетського імпорту починається у Римський період і був наслідком включення Єгипту та Причорномор'я до складу Римської імперії. Хоча спектр виробів, імпортованих з Єгипту, у цей час був менш різноманітним у порівнянні з епохою еллінізму, втім ці вироби знайшли нові ринки збуту серед кочівників Північного Причорномор'я.

Як приклад, для аналізу залучені єгипетські предмети, що були виявлені під час археологічних розкопок експедиції Державного музею історії релігії (Санкт-Петербург) на некрополі Ілуратського плато (Східний Крим). Серед знахідок сезонів 1987-1990 рр. можна виділити три основні групи єгипетських виробів, датованих сарматським часом (I – початок II ст. н.е.): скарabei, вироби з єгипетського фаянсу (підвіски, намиста) та вироби зі скла. У новому культурному середовищі єгипетські предмети отримали новий семантичний статус, який був пов'язаний з місцевими міфологічними й есхатологічними уявленнями. Саме у контексті автохтонних поховальних традицій слід ін-

терпретувати ці предмети, оскільки вони здобули виразний гендерно-віковий аспект і були знайдені тільки у жіночих і дитячих похованнях. Втім, сотеріологічний аспект образу єгипетського скарабея, ймовірно, знайшов місце і в уявленнях причорноморських номадів, що призвело до створення синкретичного образу, прилаштованого для потреб місцевого поховального ритуалу.

Як демонстрацію образу іраномовних кочівників в єгипетській ритуалістиці, розглянемо єгипетські статуетки-теракоти, що умовно визначаються як «скіфи» або «скіфські вершники». Вони походять з розкопок низки міст у Нижньому Єгипті: Мемфісу, Бубастиса (Тель-Баста) та Буто (Тель-ель-Фара'ін). Ці фігурки могли зображати воїнів скіфо-сакської кінноти, що входила до складу армії Артаксеркса III Оха, яка захопила Єгипет у 343-342 рр. до н.е. Умисні пошкодження, зафіксовані на цих витворах, імовірно, пов'язані з певними ритуалами єгипетської «бойової» магії (а саме з ритуалами прокльонів – пор.: *Hist. Alex. Magni*, rec. I. 1.3-4), яку єгиптяни застосовували проти персів та їхніх союзників. Важливо, що зазначені фігурки зафіксовані саме у тих містах Єгипту, які зазнали максимальної шкоди та руйнацій згідно з повідомленнями античних авторів (*Diod.*, *Hist.*, XVI, 49-50; 51.2).

Наявність рис іраномовних номадів у цих фігурок додатково підтверджує факт їхньої присутності у перських військах і матеріально засвідчує феномен перетворення «скіфів» на своєрідний *топос* «азіатських» ворогів-чужинців в уявленнях єгиптян (*Hist. Alex. Magni*, rec. I. 2). Ймовірно, теракоти, що зображували інші етнічні групи та мали аналогічні пошкодження, використовувалися у тих самих ритуалах, але персоналізували інші народи та племена, що входили до складу багатонаціональної армії Артаксеркса III.

СКІФСЬКІ ЖІНОЧІ ПОХОВАННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ НА ХАРКІВЩИНІ. ТРАВМИ, ЗАХВОРЮВАННЯ ТА ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД

Олександра Козак¹, Віталій Окатенко²

¹ Інститут археології НАН України
Україна, 04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграду, 12
e-mail: akozak26@ukr.net

² ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАНУ
Україна, 61058, м. Харків, вул. Культури, 25-А
e-mail: okatenkovitalij@gmail.com.

У 2013 р. археологічною експедицією ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» були проведені рятівні дослідження двох курганів біля с. Кусторівка Качалівської сільської ради Краснокутського району Харківської обл. Кургани розташовані у степовому ландшафті на вододілі рік Мжа та Мерла (басейн р. Ворскла) на північний захід від Перекопського валу (Валківський р-н, Харківської обл.).

Вперше фахівці звернули увагу на розташовані у даному регіоні кургани ще на початку ХХ ст., і деякі з них були досліджені напередодні XIII Археологічного з'їзду. Тоді на кошти промисловика та підприємця П.І. Харитоненка на цій території було розкопано 27 насипів. Результати проведених робіт були висвітлені у працях проф. Д.І. Багалія та В.Є. Данилевича, присвячених розкопкам курганів біля хут. Настельний і Покровський у Валківському та Богодухівському повітах Харківської губернії у 1903 р. Аналізуючи ці поховання П.Д. Ліберов відзначав, що переважне розташування могил по лінії ПівнЗ-ПівдС, З-С, різко відрізняє їх від поховань сіверськодонецької групи, але безпосередньо із скіфами ці групи не пов'язував. Слід відзначити, що у курганах №№ 3 і 5 у хут. Покровський були досліджені поховання коней. Всі ці факти дозволили досліднику пов'язати вказану курганну групу із степовою поховальною традицією. Сучасні археологи О.В. Бандуровський та Ю.В. Буйнов відмічали складність питання щодо походження західного орієнтування поховань у сіверськодонецькій групі пам'яток, але дотримувались гіпотези В.А. Іллінської, О.І. Тереножкіна, В.Ю. Мурзіна й ін., щодо проникнення до Лісостепу ще в архаїчний час скіфів з Північного Причорномор'я та їх поступове осідання серед місцевого населення. У свою чергу один із дослідників регіону, Д.С. Гречко, вважає могили та поховання, орієнтовані за лінією З-С, такими, що належать степовим скіфам, які проникли до Лісостепу в кінці V – на початку IV ст. до н.е.

Насипи досліджених курганів № 1 і № 2 мали діаметр 40 та 30 м відповідно, розташовувались поряд одна з одною і, в результаті щорічної оранки, були практично знівельовані. Материковий

викид в обох випадках повністю зруйнований.

Під насипом кургану № 1 було зафіксовано два одночасні поховання: № 1 – центральне (основне) і № 2 – бокова (супроводжуюча) могила «охоронця». Основне поховання розміщувалось у центрі кургану та являло собою камерну конструкцію (склеп) із довгим пологим коридором-дромосом. Розміри камери склали 3,0 м по довгій осі, що орієнтована ПівдС-ПівнЗ. Довжина західної стінки складає 1,75 м, східної – 1,0 м. Дромос прилягав до довгої сторони могили із північного боку. Його ширина у середньому складала 1,5 м, а довжина 6 м. Стовбові конструкції відсутні, але вздовж стін склепу (по його периметру) зафіксовані канавки 0,10 м завширшки, які використовувались для облицювання стін дошками. Поховання було пограбовано крізь дерев'яне перекриття зверху ще у давнину, що було зафіксовано під час зняття насипу. На дні камери (в її південно-східній частині) *in situ* зафіксовані нижні сегменти ніг похованого, що дозволило припустити, що небіжчик розміщувався головою на Півн-З. Біля місця ймовірного розташування голови виявлено уламок залізного ножа. У грабіжницькому шурфі у межах поховальної споруди було зафіксовано рештки черепа та стегна.

Антропологічне дослідження показало, що центральне поховання кургану № 1 належало дорослій жінці (30-35 років), що померла від метастазуючого інфекційного або онкологічного захворювання. Розвиток м'язового рельєфу та специфічні ознаки на кістках ніг свідчать про її активний спосіб життя, у тому числі не виключена звична їзда верхи.

Супроводжуюче поховання «охоронця» знаходилося на відстані 4,25 м на Півд.С від основної могили та було здійснене на давньому поховальному ґрунті із незначним заглибленням у суглинок. Воно було витягнуте по лінії З-С, мало півовальну форму та розміри 2,0 x 0,80 м. Вказане поховання не було пограбоване та зберегло свою автентичність. У могилі знайдено майже повний скелет чоловіка 18-20 років в анатомічному положенні, але без черепа. Тіло було орієнтовано на схід. Вздовж його лівого стегна, поряд із рукою, виявлено залізний ніж із кістяним руків'ям і скупчення стріл, що свідчать про розташування тут сагайдака. У східній частині могили, у районі передпліччя, зафіксований наконечник списа. Дослідження специфічних ознак на скелеті чоловіка дозволило висунути припущення про те, що він за життя володів списом, можливо, був лучником і вершником, а отже, міг бути зброєносцем або охоронцем жінки, похованої в основній могилі. У молодого чоловіка, в якого відсутні були дрібні кістки рук і ніг, очевидно, зсунуті або переміщені дрібними тваринами або рухом ґрунтів, була також відсутня голова та два верхніх шийних хребці. На 3-4 хребцях, які збереглися, знайдено сліди відрубання голови та наступної «підчистки» м'яких тканин. Тонкі надрізи зафіксовані не лише на хребцях, а й над лівим коліном на стегні.

Надзвичайний інтерес викликає те, що на рівні з похованням «охоронця» над місцем відсутньої голови небіжчика була покладена голова коня зі зброєю (залізні вудила, псалій). Слід зазначити, що череп тварини не лежав тісно підігнаним до шийних хребців кістяка людини, а був зафіксований у могилі на рівні 20-25 см вище від рівня поховання. Ми припускаємо, що тут спостерігається *заміщення відрубаної людської голови головою тварини*. Ця ритуальна дія може бути втіленням певного поховального культу, який в якійсь мірі нагадує інший культ, головну роль в якому виконувало втілення бога з головою барана – Фарна. Як відомо, в іранському світі культ Фарна – бога сонця, небесного вогню, що світиться життєвою силою, яка передається людині, багатогранної божественної благодаті, тісно пов'язаної з ідеологією сакральної царської влади. Дуже часто для уособлення Фарна використовувався баран, але у цій якості могли виступати птахи та різноманітні тварини. Стосовно до скіфської епохи служителями культу Фарна, судячи з археологічних даних, виступають чоловіки, воїни, пов'язані єдністю поховального ритуалу, що знайшло вираження не тільки у заміщенні людського черепа – черепом тварини, тобто перетворенням у носія Фарна, а й у специфічній орієнтації небіжчиків (головою на схід).

Обряд покладення коня або предметів вуздечки до поховання символізував спуск у світ мертвих і подальше повернення у світ живих. Кінська зброя поряд із черепом також могла використовуватись для запрягання та сідлання похованих коней.

Під насипом кургану № 2 було зафіксовано одне центральне поховання. Існує ймовірність, що цей курган також мав додаткове поховання, зруйноване проходженням крізь курган підземної комунікації – газопроводу. Основна могила розміщувалась приблизно у центрі кургану та також була склепом із довгим пологим коридором-дромосом.

Розміри решток камери, орієнтованої за лінією ПівнС-ПівдЗ склали 1,0 x 1,0 м. Ширина дромосу, який дотикався до довгої північної сторони могили, у середньому становила 1,0 м, а його довжина 5,50 м. Уздовж стін збереженого східного сектору склепу простежено канавки 0,10 м завшир-

шки, а на самих стінах – залишки дерев'яного тліну. Поховання було пограбованим у давнину та, схоже, частково зруйноване під час прокладання газопроводу. У межах дромосу зафіксовані окремі кістки молодої дівчини (16-20 років). Деякі з кісток містилися й у перевідкладеному шарі на місці грабіжницького лазу та «сучасного перекопу». У перевідкладеному заповненні грабіжницьких ям також зафіксовані бронзові вістря стріл, пастові вічкові намистини та скляні сині пірамідальні підвіски. Завал ґрунту залишив автентичним східну частину поховальної камери, в якій було виявлено залишки жертвовної їжі та деякі речі *in situ*. До останніх належать залізний ніж із кістяним руків'ям, бронзове дзеркало та керамічна курильниця із двома проколами для підвішування (світільник) зі слідами кіптяви на внутрішній поверхні.

Палеопатологічний аналіз цього поховання виявив специфічні ознаки на кістках, які вказують на одну з форм туберкульозу, що припустимо супроводжувався хронічним дефіцитом вітаміну D (пізнім рахітом). Поєднання цих хвороб може бути спровоковано стресом, або невдалою спробою пристосування до зміни клімату чи нових для дівчини умов існування.

З описаного можна зробити наступні висновки:

- Досліджені кургани № 1 і № 2 містять комплекс речей, що можуть бути датовані кінцем V – початком IV ст. до н.е.; вони є синхронними курганним групам біля хуторів Настельний і Покровський.
- Поховання у склепах із дромосами без стовпових конструкцій у невеликій кількості відомі у курганах Дніпровського Лісостепоного Правобережжя. Найближчими аналогіями за поховальними спорудами й орієнтуванням небіжчиків у них (ями підпрямокутної форми з канавками по периметру, дерев'яним склепом і довгим коридором-дромосом) з деякими відмінностями (об'єм поховальної камери, використання «лаг» в облаштуванні підлоги тощо) є курганні поховання у межиріччі Ворскли та Псла, що чітко вирізняються на фоні сусідніх регіонів відсутністю стовпових конструкцій. Подібними, але такими, що мали стовбові конструкції у камерах, є могили першого типу поховань могильника «Тернове I – Колбино I» на Середньому Доні.
- Орієнтування могил і небіжчиків за лінією З-С, наявність м'ясної їжі та ножа тощо є рисами похоронної обрядовості кочівників. За цими ознаками можна припустити, що досліджені кургани залишені кочовим прийшлим населенням. Результати антропологічного дослідження вказують на те, що у курганах № 1 і № 2 в основних (центральных) могилах поховані жінки, морфологічні риси та специфічні ознаки яких вказують на активний спосіб життя, зокрема, володіння зброєю та вершництво. Супроводжуюче чоловіче поховання «охоронця» у кургані № 1 було здійснене за особливим поховальним культом. Все це наводить на думку, що жінки, поховані в обох курганах, належали до одного окремого соціального прошарку суспільства, певним чином пов'язаного з військовою справою (дружина). Ознаки невдалої адаптації та рання смерть жінки з кургану № 2 можуть свідчити про нещодавню та досить значну зміну середовища.
- Аналогії подібним похованням знайдені у деяких синхронних могильниках, й особливо чітко аргументовані антропологами на матеріалах Середнього Дону.

РЕЛЬЄФНА ЧЕРВОНОЛАКОВА КЕРАМІКА У ЧЕРНЯХІВСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

Сергій Діденко

Національний музей історії України
Україна, 01001, м. Київ, вул. Володимирська, 2
e-mail: svdidenko.arh@gmail.com

Черняхівська культура вважається одним із найбільш цікавих явищ європейського Барбарікума епохи пізньої Римської імперії, перш за все вирізняючись з-поміж інших синхронних культур значною кількістю античної кераміки – амфор і столового посуду. Пік надходжень цієї категорії імпорту до ареалу черняхівської культури припадає на IV ст., хоча найбільш ранні вироби належать ще до періоду її становлення на початку III ст. У цьому відношенні особливий інтерес викликають знахідки фрагментів червонолакових чаш з рельєфним декором з поселення Черепин на Верхньому Дністрі (розкопки В.Д. Барана 1954-1956 рр.). У житлі 6 цієї пам'ятки знайдено фрагмент із рельєфним зображенням воїна, праворуч від якого збереглися залишки ще одного зображення у вигляді опуклого кола. З заповнення землянки 11 і культурного шару пам'ятки походять ще два уламки таких чаш, прикрашених овоїдним орнаментом.

Виробництво подібних чаш концентрувалося у римській Галлії, де з кінця I ст. до н.е. до середини III ст. працювало близько п'ятдесяти майстерень, які спеціалізувалися на виготовленні рельєфної сигіллоти. Найбільш відомі з них – Ла Грауфесенг (Південно-Західна Франція), Банасак (Південна Франція), Лезу (Центральна Франція), Вестерндорф (Західна Австрія), Райнцаберн, Іттенвайлер, Пфаффенхофен та Гайлігенберг (Південна Німеччина). Червонолакова продукція галльських майстерень вирізняється багатим декором – рослинними, міфологічними та батальними мотивами, сценами гладіаторських боїв, полювання та безліччю інших сюжетів. При цьому вона часто супроводжується клеймами з іменами майстрів, за якими виділено низку стилів того чи іншого майстра.

Воїн на фрагменті з житла 6 Черепина зображений у бойовій стійці з упором на праву ногу. Його захищений панциром корпус злегка відхилений, на поверненій вліво голові – відкритий гребінчастий шолом з дашком. Права рука відведена назад і занесена для удару. У лівій руці – злегка виставлений наперед овальний щит. Попри все розмаїття галльської сигіллоти, саме така стилістика зображення воїнів спостерігається лише на кераміці, що вироблялася у римському містечку Таберне на Рейні, де зараз розташоване місто Райнцаберн (земля Рейланд – Пфальц, Німеччина). А конкретніше – на роботах майстрів стилів Comitalis III (останнє десятиліття II – перша чверть III ст.) та Helenius (перша половина III ст.).

Фрагменти галльської сигіллоти з глибоким жолобком при переході до вінець і фризом овоїдного орнаменту, що походять із житла 11 та культурного шару Черепина, В.Д. Баран та В.В. Кропоткін віднесли до виробів майстерні у Лезу (Середня Галлія), яка функціонувала у II ст. Однак співставлення цього фрагмента з продукцією лише даного центру навряд чи можна вважати обґрунтованим, оскільки овами прикрашалася більшість галльської червонолакової продукції, у тому числі і райнцабернської. Швидше за все, усі ці фрагменти належить одній чаші з напівсферичним тулубом, виготовленій у Райнцаберні у першій половині III ст.

До району Верхнього Подністров'я вироби галльських гончарів надходили й раніше. Неподалік від Черепина під містечком Звенигород у 1926 р. випадково було виявлено скупчення червонолакової кераміки (швидше за все, це був скарб), з якої вдалося реставрувати 10 посудин. Найбільш рання, з прямокутним латинським клеймом майстра Сварада (SVARADV), виготовлена у Південній Галлії (Банасак) на межі I-II ст. Найбільш пізню посудину з клеймом CINTVSM(VSF), яке, вірогідно, позначає ім'я гончаря Центузмуса, було виготовлено у Середній Галлії (Лезу) між 150 та 190 рр. за періоду Антоніна Пія – Коммода. Інші найближчі знахідки галльської сигіллоти відомі лише на пшеворських пам'ятках Польщі.

Швидше за все, на Верхній Дністер товари з Галлії надходили західним шляхом, можливо, з тими ж партіями, котрі постачалися пшеворським племенам. У даному випадку, посередниками тут могли виступати або самі пшеворці, або торгові агенти римської Дакії чи Паннонії, які здійснювали свої операції через карпатські перевали або уздовж східних відрогів Карпатського кряжу.

ЛОЩЕНАЯ КЕРАМИКА, ИЗГОТОВЛЕННАЯ СТЕПНЫМИ МАСТЕРАМИ¹

Надежда Гаврилюк

Институт археологии НАН Украины
Украина, 04210, г. Киев, проспект Героев Сталинграда, 12
e-mail: gavrylyuk_na@ukr.net

Сложность и уникальность картины, которая образуется в результате сочетания изучения морфологических и орнаментальных признаков в одном сосуде, позволяют ставить и решать задачи распознавания образа керамического сосуда, пытаются идентифицировать его этнокультурное происхождение и особенности, например, – школу или даже мастера изготовителя.

Большинство исследователей «геометрической» орнаментации лощеных сосудов позднейшего предскифского времени вольно или невольно «упрощали» орнамент, сводя его к определенным схемам, что в большинстве случаев вполне оправданно. Однако напомним, что орнамента-

¹ Работа выполнена при поддержке Фонда Фольксваген, проект № 90 216.

ция лощеной посуды развивалась по общим принципам, присущим развитию геометрического орнамента в целом. На интуитивном уровне мастера древности владели правилами симметрии и даже геометрии, которые они, скорее, чувствовали, чем знали. В развитии орнаментации лощеной посуды позднего предскифского времени степной зоны Причерноморья прослеживается действие законов развития искусства, особенностей его восприятия, длительной художественной практики и всего того, что выражается идеей Алоиза Ригли о *Kunstwollen* («художественная воля», имманентное художественное стремление).

Кроме того, поверхность сосуда почти вся криволинейная (цилиндрическая, конусовидная, эллипсоидная, параболоидная, сфероидальная, овоидная, коноидальная и т.д.), то преобладал не столько плоский, сколько криволинейный, более сложный по исполнению и восприятию характер орнаментации. В результате, к многообразию форм сосудов добавляется несметное разнообразие орнаментации. Таким образом, предоставляется возможность: мастеру – создания всякий раз уникального сосуда даже одинаковых объема и анатомии; археологу – воспользоваться этим и попытаться решить обратную задачу. Эта обратная задача археолога заключается в том, чтобы по зафиксированной уникальной совокупности признаков и параметров сосуда восстановить обстоятельства, при которых он был создан и реконструировать сопутствующую картину прошлого.

Сравнение форм и, особенно, орнаментации лощеных сосудов позволяет выделить несколько различных по происхождению групп керамики: «белозерскую», лесостепную, «фракийскую» и местную степную. В степной группе было замечено три небольших подгруппы сосудов орнаментация, способы ее нанесения, мотивы которой, а также формовочная масса, так похожи, что в пору говорить о существовании мастеров-керамистов, имевших свой «почерк».

Например, в группу «*Мастера Елизаветовки*» (рис. 1, 1-5) составляют сосуды с орнаментом, в котором присутствуют процарапанные треугольники, вся площадь которых, или часть орнаментального бордюра заполнены частыми наколами. Это одна из разновидностей орнамента, который наносился острым концом орнаментира на поверхность уже высушенного и лощеного сосуда. Кроме кубка из Елизаветовки, № 77², сюда входит горшок из Дубовой Могилы, № 9 и корчага из Мамай-Горы, № 158. Находки таких сосудов сосредоточены на севере степного Приднепровья.

Группу *Мастера Соколово* (Соколово № 65; 176, а также корчага из Песчанки, № 128) (рис. 1, 6-8) составляет керамика, орнаментированная прочерченными параллельными отрезками, свисающими от линии, подчеркивающей основание шейки. Находки таких сосудов сосредоточены в районе Днепровского Левобережья.

Группе *Мастера Балковского* кургана (рис. 1, 9-11) принадлежат кубок из Великой Александровки, № 95, корчага из Балковского кургана, № 124 и сосуд из Чернобаевки, № 91. Орнаментация выполнена в «размашистой» манере, при этом в орнаменте Чернобаевского сосуда преобладают соединенные вершинами треугольники, чередующиеся с полосами, в остальных треугольники и полосы. И треугольники, и полосы имеют штриховку косыми отрезками. Орнаменты совпадают до деталей – и техника нанесения, формы и размеры треугольников, и расположение орнаментации на всей поверхности сосудов. Возможно, эти сосуды были изготовлены в одно очень короткое время.

Представление о группах «авторской» керамики лощеной лепной керамики складывалось на основании визуального восприятия исследователя в процессе изучения керамики: на анализе формы, орнаментации, формовочной массы сосудов. Опровергнуть или подтвердить эти данные могут результаты комплексного исследования формовочных масс сосудов при помощи естественно-научных методов, чему и посвящен проект, в рамках которого выполнена эта работа.

² Номера, выделенные жирным, даются по каталогу Гаврилюк Н.А. «Лепная керамика ранних кочевников Северного Причерноморья (IX – первая половина VII в. до н.э.). Киев. 2017.

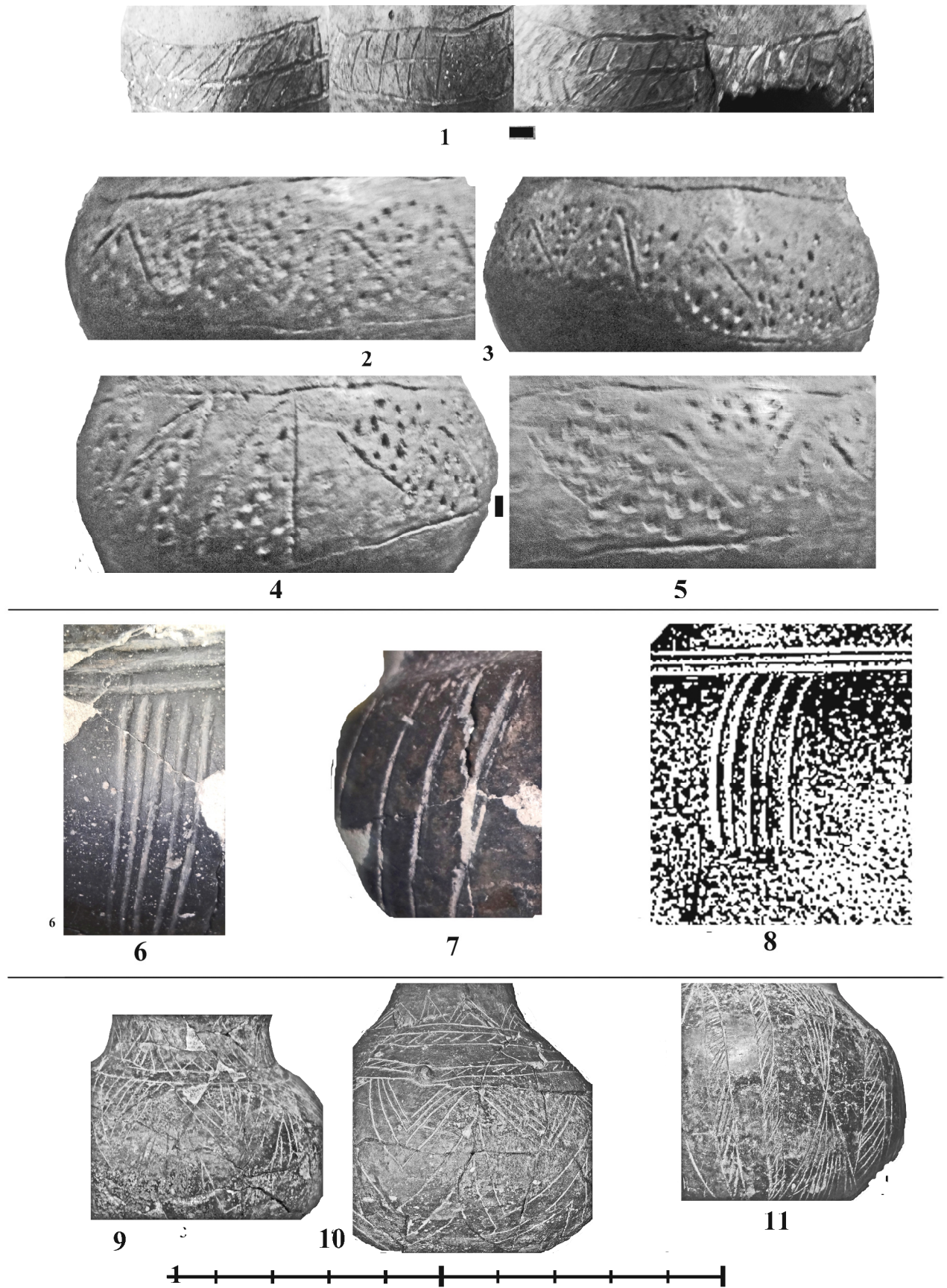

Рис. 1. «Авторские» лепные сосуды «киммерийской» группы
1 - № 12; 2-5 - № 77; 6 - № 128; 7 - № 65; 8 - № 176; 9 - № 95; 10 - № 124; 11 - № 91.

ИСТОРИЯ НАСЕЛЕНИЯ СТЕПНОГО ПОБУЖЬЯ В VI-V ст. до н.э.

Юрий Гребенников, Леонид СмирновНиколаевский национальный университет имени В.А. Сухомлинского
Украина, 54030, г. Николаев, ул. Никольская, 24
e-mail: gnom-8@ukr.net

Единственный исторический «труд», который дошел до нас в целостном виде – это сочинение Геродота, где в IV книге дается этногеографическая и, даже, историческая картина территории между Дунаем и Доном в V в до н.э. Для исторической идентификации основным является вопрос – посещал ли Геродот лично Северное Причерноморье, можно ли ему доверять как очевидцу т.н. «горизонта событий».

Первоочередным является выяснение вопроса политической конъюнктуры. А поскольку основой любой политики есть экономика, главным является анализ природных и людских ресурсов. Задачу Геродот не выполнил, завуалировав свою цель этнографическими легендами. Демографический потенциал Скифии он подал абстрактно в виде 3 царств. Кроме того названия разных племен и групп населения «Большой Скифии» конкретной оценки демографического потенциала не несли.

Общая характеристика природных ресурсов Скифии не выдерживает никакой критики, насколько она не конкретна. «Сеют для себя, сеют на продажу», а поэтому дискуссия о «хлебной торговле» Скифии неконкретна и бесплодна. Единственной отраслью торговли, которую Геродот более или менее четко обозначил, была продукция переработки местных рыб.

Полное фиаско его «исследования» потерпели при выяснении торговых путей. Основным свидетельством его «неприсутствия» в Северном Причерноморье, является фраза «если пересечь Борисфен со стороны моря, то будет Гилея». Человек, который был в Ольвии и видел где море, где Борисфен и где Гилея так сказать бы никогда не смог. Говорить о сорокадневных плаваниях по рекам, по которым в лучшем случае можно плыть несколько дней, не упоминая главных сухопутных дорог абсурдно. Не упомянуть о рыбных богатствах современных Тилигула и Березанки просто невозможно. Получается, что все эти сведения информаторы Геродота скрыли, дав возможность упомянуть один непреложный факт, что Борисфен судоходен на 10 дней плавания, что и придало «правдивости» его рассказу. Важно также четко определить факт наличия реки «Конские воды» «текущей параллельно Днепру – Борисфену». Называть протоки в камышовых зарослях низкого левого берега Днепра рекой недопустимо с точки зрения и географии и геологии.

Хотим также привести такой интересный факт, «ускользнувший» от Геродота, в виде местности Герр, где находятся «древние скифские могилы». Сам на местности, как мы убедились, он не был, а информаторы его дезориентировали. Если пересечь Борисфен от Ольвии на юго-восток, то среди песчаных дюн днепровской дельты находится невысокое суглинковое плато-останец, на котором Г. Евдокимов насчитал более 600 курганных насыпей, высотой от 1 до 6 м, несколько из которых он исследовал. Таким образом, получается что до Герр не надо идти 40 дней.

Соответственно с географической сеткой, запутанной до неузнаваемости, в подвешенном состоянии находятся этнонимы. Для нашего региона их два: ализоны и каллипиды. Эфемерны они, как термин «скифы-пахари» или имеют под собой археологические реалии? Выделенная Приольвийская группа памятников и по времени и по территории совпадает с Геродотовым обозначением негреческого населения степной части междумлиманного пространства, где располагались стационарные поселения, с населением связанным экономически и, очевидно, этнокультурно с Ольвийским городищем. Важнейшим маркером для выделения степного скифского населения служит погребение G Марицинского могильника и сходные с ним другие подкурганные погребения этого периода. Курганный могильник «Матросовка», по элементам обряда и расположению в «глухой степени» относится явно к негрекам. 2-х десятков могил этих двух курганных групп достаточно для выяснения «плотности» заполнения пространства между Бугом и Березанкой.

А вот с «циркумольвийской» в основном северной и восточной территорией вопрос остается открытым. Мы отнесли к Приольвийскому скифскому населению погребения этого периода из Ковалевских курганов и 7 могил с левого берега Южного Буга, которые создают видимость компактных могильников. Наши простые математические вычисления дали приблизительное число населения Приольвийской группы, которое могло составлять около 5000 чел., что вполне соответству-

ського війська. Утім, все ще не отримали належної уваги так звані бойові ножі, існування яких час від часу припускається у науковій літературі.

У тезах висвітлено проблему виділення бойових ножів, питання розрізнення ножів і кинджалів, а також запропоновано припущення щодо ролі довгих ножів у скіфській культурі.

Характерні риси кинджалів, тобто двосічних зразків короткої клинкової зброї у загальних рисах зрозумілі. Вони були докладно розглянуті у кількох роботах, серед яких слід відмітити статті Ю.Г. Кокоріної, О.В. Шелеханя, Д.А. Топала. Згідно підрахунків вказаних дослідників, до кинджалів були віднесені вироби за довжиною їх клинка (до 21 або до 24 см), або ж згідно загальної довжини (до 36 см). При найменшій відомий мені кинджал був трохи більше ніж 21 см завдовжки.

Форма та параметри зброї цілеспрямовано визначались на момент виготовлення, а незначні розміри деяких кинджалів навряд чи можуть бути пояснені сточеним клинком. Проти цього свідчить два спостереження. По-перше, за ранньої залізної доби точильні камені виготовлялись з твердих порід, а не крихких. По-друге, клинки кинджалів виготовлялись з металу доволі високої твердості. Тому, напевно, лезо не точили, а лише правили каменем.

Чітка межа між мечем і кинджалом визначається з певною умовністю. Напевно, не в останню чергу вона визначалась антропометричними характеристиками власника зброї. Втім, серед архаїчних кинджалів найбільше були поширені вироби довжиною близько 30-33 см, що може свідчити про певну стандартизацію зброї.

На користь бойової функції кинджалів свідчать наступні спостереження: характерні зарубки на клинках (Боголюбове (рис. 1, 3), Київ (Зелений Сад) (рис. 1, 5), Грушківка (рис. 1, 8), Забір'я (рис. 1, 7), включення коротких клинків поруч із мечами або сокирами до комплексу озброєння на антропоморфних стелах (Медерово, Ольховчик, Кожум'яки), крім того можна згадати батальні сцени, де варвари озброєні саме кинджалами (гребінь з Солохи, піхви меча з Чортомлика).

Менш ясна ситуація з так званими бойовими ножами, тобто односічними виробами відносно великих розмірів. Напевно, що одним з перших запропонував це визначення Б.А. Шрамко у спеціальній статті, присвяченій різним типам ножів. Серед таких він виділяв екземпляр довжиною 32,5 см з кургану 394 біля с. Ковалі (рис. 1, 23). Згодом він так назвав ніж зі Скоробору, к. 8 завдовжки 28,5 см (рис. 1, 13). Довгий суцільнозалізний ніж з кургану 1 біля с. Вовківці (рис. 1, 15) В.А. Іллінська називала мисливським. Згодом проблема актуалізувалась після дослідження Реп'яхуватої Могили, де було зафіксовано кинджал (рис. 1, 6) та ніж, з'єднані продуктами корозії у моноліт. В.А. Іллінська зі співавторами називала цей ніж мисливським, або бойовим. І.Б. Шрамко також називала бойовими суцільнозалізні крупні ножі та ножі з петельками для темляка і припускала їх появу внаслідок контактів скіфів з кавказькими племенами.

Сьогодні відомо кілька односічних залізних екземплярів, які за довжиною (від 20 до 35 см) близькі до стандартних двосічних скіфських кинджалів. Серед них виділяється дві групи знахідок: ножі, оздоблені кістяними пластинами руків'я та ножі без кістяних пластин. Останні привертають увагу, у першу чергу, оскільки відомі ще за ранньоскіфського часу. Це довгі суцільнометалеві вироби, часто оздоблені у звіриному стилі: Бересняги, к. 6 (рис. 1, 9); Бобриця, к. 40 (рис. 1, 10); Більськ, з. 28 (рис. 1, 14); Вовківці, к. 1 (рис. 1, 15). Також відомі прості неорнаментовані екземпляри, зокрема низка знахідок з Реп'яхуватої Могили, п. 2 (рис. 1, 11, 12). Втім, перелічені вироби подібні до кинджалів лише за довжиною, тоді як інші конструктивні характеристики суттєво відділяють їх. Мова йде про вузький стрункий клинок, тонку рукоятку, відсутність чіткого перехрестя і навершя. Перелічені риси не дозволяють трактувати ці ножі як зброю.

Зразки з кістяними пластинками були поширені від кінця 6 ст. до н. е. У цьому випадку принципова різниця між кинджалом і ножем також полягає не у довжині, а у конструкції. Деякі вироби виготовлені з суцільної полоси металу, а кістяні пластинки руків'я прикріплені на неї згори (Велика Багачка, к. 3, п. 2 (рис. 1, 24); Р1/4, к. 4 (рис. 1, 25). Аналогічним чином виготовлені довгі односічні (Мирне, к. 2; Ла-Петричей; Миколаївка, к. 1) та двосічні мечі (Макіївка, к. 489; Дудчани, к. 3; Білозірка, к. 4). З оглядом на міцну конструкцію та параметри, тільки ці вироби слід вважати бойовими зразками. Не буде перебільшенням назвати їх кинджалами нарівні з двосічними зразками. На підставі розробок А.І. Мелюкової, І.В. Бруяко, С.С. Бессонової, їх можна віднести до кола північнобалканської односічної зброї

У той же час, частина довгих односічних екземплярів має інший конструктивний вигляд (Більськ, з. 54 (рис. 1, 20); Кам'яна Балка, к. 6, п. 1 (рис. 1, 21); Лісовий Кут, р. 1, я. 1 (рис. 1, 22); Ковалі, к. 394 (рис. 1, 23). Їх клинок кріпиться до кістяної рукоятки у паз або між двох пластин заклепками, як і у звичайних господарських ножів. Саме під черешком фіксується злам рукоятки. Тож, ця риса

вказує на їх слабку конструкцію, не призначену для значних навантажень та ушкоджень, характерних для зразків озброєння. Простежена особливість не дозволяє вважати зброєю і ці ножі також.

Тож, якщо менша частина односічних виробів вважається кинджалами, а стосовно решти поставлена під сумнів їх бойова функція, виникає потреба запропонувати альтернативну інтерпретацію цих виробів. До цього спонукає досвід вивчення подібних зразків у інших варварських спільнотах. Зокрема, нещодавно А. Rustoiu та С. Borangic переосмислили функцію дакійської сіки, припустивши, що вона могла використовуватись не тільки у бою, а й у ритуалах жертвоприношення. Латенські так звані рубаючі ножі (Hiebmesser) були виключені з паноплії кельтських воїнів і пов'язані з церемоніалом застільних банкетів. В. Kontny відмовився вважати бойовими довгі ножі судовської культури, обережно припустивши їх багатофункціональність.

Архаїчні суцільнометалеві ножі, часто оздоблені у звіриному стилі. Вони походять із комплексів, які можна трактувати як кочівницькі. Вирізняється набір довгих неорнаментованих ножів (цільнокованих і черешкових) з Реп'яхуватої Могили, п. 2 (рис. 1, 11, 12). Один з них зафіксовано разом з кинджалом, решту було знайдено у різних секторах могили. Неможливо не згадати бронзові ножі, дві пари яких відомі з цього ж комплексу. Для скіфської культури бронзові вироби безперечно вважаються ритуальними. Не можна виключати того, що довгі залізні ножі теж могли використовуватись в обрядових діях.

Односічні зразки з кістяною обкладкою руків'я (як ножі, так і кинджали) фіксуються навскіс до ніг похованого (Кам'яна Балка, к. 6, п. 1), або вздовж лівої руки (Велика Багачка, к. 3, п. 2; Ковалі, к. 394; P1/4, к. 4;). Аналогічним чином, за спостереженнями В.С. Ольховського, розміщувалась і двосічна клинкова зброя. Перша позиція у більшій мірі була характерна для поховань 5 ст. до н. е, друга – для 4 ст. до н. е. У той же час, господарські ножі клались у могилу разом із заупокійною трапезою, чи сагайдаком.

Привертають увагу дві надзвичайно близькі могили неповнолітніх осіб з односічними виробами. Перше – Кам'яна Балка, к. 6, п. 1 у Степовому Подніпров'ї (середина 5 ст. до н. е.), де ніж було зафіксовано на стегнах похованого. Друге – Велика Багачка, к. 3, п. 2 (кінець 5 – початок 4 ст. до н. е.) у Лівобережному Лісостепу, де кинджал лежав на лівій руці. Обидві могили мали досить бідний інвентар (окрім названих речей містили ще наконечники стріл, господарський ніж), але були центральними спорудами у кургані. У той же час бічні гробниці належали знатним особам (подружнім парам?) і вирізнялись виразним воїнським і статусним реманентом.

У цілому, поховання дітей вирізняються мінімумом супровідних речей. В елітних курганах діти часто фіксуються як прислужники, так звані «виночерпії», «конюхи», тощо. У даному випадку, не виключено, що неповнолітні були завчасно померлими дітьми осіб із бічних гробниць, котрі на момент смерті ще не були повноправними особами. Тому довгий ніж в одному випадку та кинджал – в іншому, відігравали символічну роль у поховальному інвентарі. З іншого боку, відповідно до спостережень С.С. Бессонової, можна віднести озброєних підлітків до кола осіб, пов'язаних з відправленням ритуалів (учні або помічники жерця?). У такому разі ніж чи кинджал могли бути ритуальним реманентом похованих.

Не виключено також, що центральне місце у поховальному ритуалі кургану 6 Кам'яної Балки та кургану 3 Великої Багачки все ж належало особам з бічних гробниць. У такому разі неповнолітні особи можуть бути трактовані як жертва, що передувала захороненню дорослих людей (вісник богам?). Діти були поховані у центральній споруді у той час, поки тіла головних небіжчиків були залучені до тривалих поминальних обрядів. З такої позиції включення до поховального інвентарю ножа чи кинджала разом із сагайдаком також виглядає як символічний акт.

Тож, з певною долею ймовірності, можна припускати культову чи символічну функцію довгих ножів. Це стосується як суцільнометалевих простих чи оздоблених у звіриному стилі виробів, так і черешкових зразків з кістяними пластинками руків'я. Вони могли використовуватись як елемент застільного церемоніалу, жертвоприношення, або як символічний заміник реальної зброї у поховальному інвентарі.

Привертає увагу те, що довгі ножі з кістяними пластинками руків'я відносяться до класичної скіфської культури, а із зооморфним руків'ям – до архаїчної. Різний вигляд ножів архаїчного та класичного часу ще раз підкреслює розбіжність у матеріальній культурі 7-6 та 6-3 століть до н. е. та надає ще один аргумент на користь гіпотези А.Ю. Алексеєва щодо двох етапів скіфської культури.

Також слід наголосити, що довгі ножі фіксуються й у поховальних, і на поселенських пам'ятках, а також відомі як у Степу, так і в Лісостепу. Це може свідчити на користь спорідненості цих регіонів, близькості світоглядних практик і певної уніфікації культури землеробів і кочовиків.

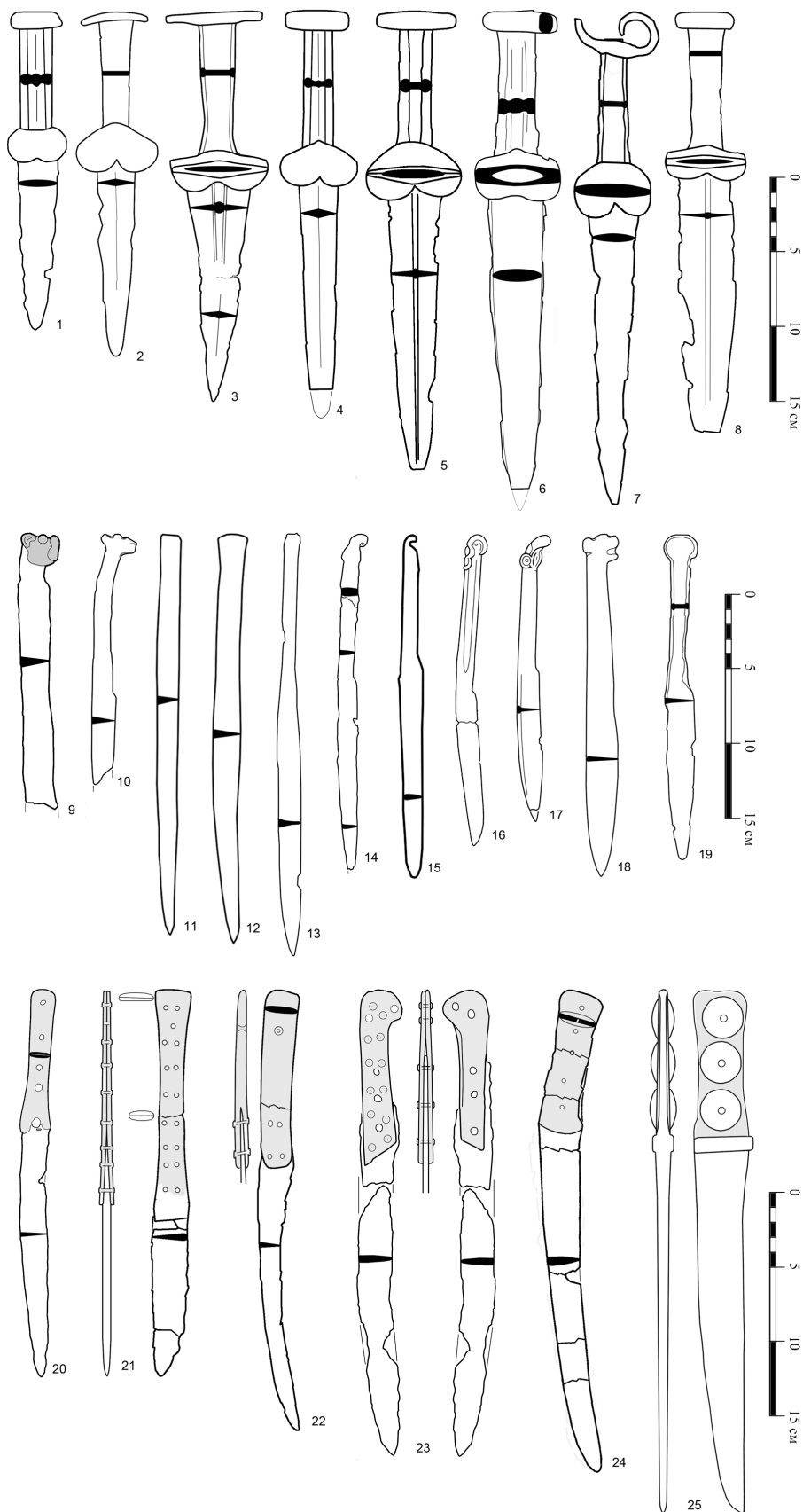

Рис. 1. Кинджали та довгі ножі скіфського часу.

1 – Курськ; 2 – НМІУ № Б 28-1871; 3 – Боголюбове; 4 – НМІУ № Б 28-1996; 5 – Київ (Зелений Сад); 6 – Реп'яхувата Могила, п. 2; 7 – Забір'я; 8 – Грушківка; 9 – Бересняги, к. 6; 10 – Бобрися, к. 40; 11 – Реп'яхувата Могила, п. 2; 12 – Реп'яхувата Могила, п. 2; 14 – Більськ, з. 28; 15 – Вовківці, к. 1; 16 – Більськ; 17 – Журавка, к. 402; 18 – Макіївка, к. 491; 19 – Оксютинці, к. 466; 20 – Більськ, з. 54; 21 – Кам'яна Балка, к. 6, п. 1; 22 – Лісовий кут, р. 1, я. 1; 23 – Велика Багачка, к. 3, п. 2; 24 – Ковалі, к. 394; 25 – Р1/4, к. 4.

**КІЧКАСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ НА ШЛЯХУ «З ВАРЯГ У ГРЕКИ»
ТА ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ СУДНОПЛАВСТВА**

Вячеслав Саричев

Запорізький національний університет
Україна, 69063, м. Запоріжжя, просп. Соборний, 74
e-mail: svdsich@gmail.com

У часи Київської Русі письменні пам'ятки фіксують торгівлю та військову активність русів на річкових і морських комунікаціях, дані про особливості суднобудування та засоби забезпечення навігації. Це свідчить про існування у цей час північно-чорноморської транспортної судноплавної системи як сукупності взаємопов'язаних елементів – транспортних засобів, фахівців, інфраструктури. Актуальним є питання ступеню розвитку цих елементів судноплавства як ознаки розвиненого суспільства та засобу освоєння територій. Останнє положення актуально і в аспекті генези давньоруської держави та формування території України.

У цій транспортній системі можна виділити щонайменше три взаємопов'язані зони судноплавства з пунктами на торгових шляхах для технічного забезпечення.

1. *Північно-причорноморська зона.* Її пункти локалізуються у Причорноморській низовині, у першу чергу, за даними «Повісті минулих літ» і візантійського імператора Костянтина Багрянородного та у різній ступені підтверджені археологічно. Острів св. Єферія (Березань) був місцем переобладнання моноксилів перед виходом у море вітрилами, щоглами та кермами, які руси везли з собою. Слов'янський шар X-XIII ст. у північно-східній бухті дорівнює 3 м. Тут виявлені землянки, печі, поховання, залишки кераміки, прикрас, виробів з дерева й ін., що разом із кістками тварин і риби свідчить на користь тривалого існування поселення. Білобережжя, яке залишається археологічно не локалізованим, також можна віднести до судноплавної інфраструктури за письмовими даними, у тому числі за мініатюрою № 96 Радзивіловського літопису, яка ілюструє фрагмент про зимівлю тут князя Святослава у 971-972 рр.

На ній, окрім іншого, стіни та чотирикутна башта – притаманний цьому літописному списку узагальнюючий символ міста. Тобто, зимівля, відома з літопису як важка та голодна, була не десь у голому степу, а у місті, укріпленому пункті тощо. Загалом розташування об'єктів на ділянці шляху «з варяг у греки» дозволяє за методом аналогії віднести їх до об'єктів судноплавної інфраструктури. Це стосується і Білгорода (м. Білгород-Дністровський) у гирлі Дністра, й Олешшя у гирлі Дніпра. Останнє досліджене лише на рівні археологічних розвідок і пробних шурфів вважається «підвласним Києву портом».

Характерним у цьому розумінні є Кічкаське поселення та супутні об'єкти. У X ст. човни, пройшовши пороги за течією, потрапляли у так зване «Вовче горло» – стиснуту скелястими берегами ділянку завширшки приблизно 150 метрів і зі швидкістю течії до семи метрів за секунду. Далі з'являлися скелі на руслі, що розширювалося. «Ці всі скелі нібито утворили природний міст, що було перекинуто з одного берега на другий», – писав А. Добровольський. На його думку, достатньо було примітивних знарядь для сполучення берегами, пересуваючись від скелі до скелі. Глибини у районі мілин не перевищували «аршину» (0,71 м). Археологічно підтверджена наявність тут переправи щонайменше зі скіфського часу.

Поруч із нею у 1928 році виявлено та частково досліджено слов'янське поселення, яке локалізується на обох берегах Дніпра – на правому у районі селища Кічкас і на лівому вище урочища Сагайдачного. На правому березі встановлено місця 59 землянок з «вуличним» плануванням частини з них. Споруди мали переважно квадратну форму в основі, стовпові конструкції по кутах і печі кам'янки. Розташування поселення на обох берегах свідчить, що основним заняттям мешканців було обслуговування переправи.

Імператор Візантії Костянтин Багрянородний писав, що через неї «переправляються херсоніти, [йдучи] з Росії, і пачінакити на шляху до Херсону. Ця переправа має ширину іподрому, а довжину, з низу до того [місця], де висуюються підводні скелі, – наскільки пролетить стріла того, хто пустив її звідси дотуда. Зважаючи на це, до цього місця спускаються пачінакити і воюють проти росів». За свідченнями М. Міллера «на перевозі, було знайдено багато різних речей, в тому ж числі гроші бронзові, срібні та золоті – Понтійські, Ольбійські, Боспорські, грецькі, римські, арабські, київські, татарські та західноєвропейські».

У 1930 р. на лівому березі в 3,5-4 км на схід на найвищій точці місцевості виявлено залишки зем-

ляного укріплення 82 x 51 м і трупоспалення з рештками кісток, наконечників стріл, а також циліндрична яма глибиною до 0,9 м і діаметром до 0,7 м. Її заповнювала велика кількість металевих предметів, у тому числі із золота та срібла. Знахідка відома як «Кічкаський (Вознесенівський) скарб», який також може бути пов'язаний із загибеллю князя Святослава 972 року. З цієї пануючої висоти навколишня місцевість та акваторія Дніпра проглядалася на багато кілометрів.

Археологічні пам'ятки виявлені й на острові Хортиця, де зупинялися руси, що свідчить про існування святилища на південний схід від переправи. Найбільш досліджене поселення «Протолче» Х-XIV ст. у південній частині острова.

Розуміння причин постійних нападів печенігів і важливість контролю над районом переправи дають вказані й інші групи артефактів, зокрема концентрація елітних мечів Х ст. П'ять з них виявлено біля переправи у 1928 р. у котловані для греблі Дніпрогесу під лівим берегом у шарі мулу та піску на глибині близько 5 м. У 2011 році подібний меч знайдено південніше та ближче до правого берега. Ці знахідки, а також низка інших даних (зокрема про неможливість долати пороги проти течії аби дістатися Києва) можуть прояснити обставини походу князя Святослава «в пороги» 971-972 рр. Судячи з усього, він прямував сюди з конкретною метою – відновити контроль над шляхом «з варяг у греки», який печеніги паралізували у найзручнішому для цього місці – на Крарійській переправі. Можна казати про існування тут господарсько-торгового, військового та культового центрів. Така локальна концентрація різних соціальних функцій свідчить про процеси містоутворення, притаманні, зокрема, IX-X ст. Зовнішньоторгові функції та транспортні комунікації поєднували Кічкаське поселення з іншими зонами судноплавства, які також мали свою інфраструктуру.

2. *Азовська зона.* Локалізується за творами східних авторів. Ібн Хордадбех (IX ст.) вважав Дон річкою слов'ян, ал-Харакі (XII ст.) – Азовське море Варязьким, аль-Магрібі (XIII ст.) Руським із островами русів. За Шамс ад-дин Дімашкі (XIII ст.) на ньому були острови русів і військові судна для боротьби із хазарами. Існує версія, що це Таманський півострів, Міуський лиман, острів у дельті Дону, Довга коса.

3. *Чорноморська зона.* Шамс ад-дин Дімашкі називав Чорне море Руським через сім островів, де жили «хижаки руси», які вели грабунки у різних напрямках (нім. у перекладі Х.Д. Френа: «Auf dem russischen Meer, das heißt auch der Schwarze, es gibt sieben Inseln Russow Beute, die es gibt auf allen Seiten zu berauben»). Тут мешкає багаточисельний народ, є виноградники, села, порти, міста. Одне з них поблизу «Тарабизонду» (сучасний Трабзон у Туреччині) – місця зустрічі візантійських і мусульманських купців. У XIX ст. ці «притони вільних ватаг русів для грабежу по морю Русському» ототожнені з періодом від Аскольда до Святослава Ігоровича. Це о. Левке (Федонісі, Зміїний), Тендерська коса, Каркінітський острів у Каркінітській затоці, поселення на сході Криму, півострів в районі сучасних міст Трабзон та Різе (Туреччина).

Наведене дозволяє говорити про помітне місце Кічкаського поселення у транспортній системі Київської Русі. Сюди приходили судна, які здолали пороги, що потребувало інфраструктури з ремонту. Перетин річкового та суходільного шляхів сприяв виникненню торжища. Поселення мало зв'язок з іншими пунктами шляху «з варяг у греки», Чорноморською зоною судноплавства та, ймовірно, з Азовським морем річками та волоками лівого берега, що відповідає уявленням арабів про два рукави, якими Дніпро впадає у море. Поселення варто розглядати у контексті існування на торгових шляхах Північного Причорномор'я та Приазов'я інфраструктури, формування вітчизняної традиції судноплавства, як засобу розвитку українських півдня наприкінці IX-X ст.

ДНІПРОВСЬКИЙ БАСЕЙН, ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ ОСІЛОГО ТА КОЧОВОГО НАСЕЛЕННЯ, ЗА МАТЕРІАЛАМ ПИСЬМОВИХ ДЖЕРЕЛ 15-16 ст.: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Борис Черкас

Інститут історії НАН України
Україна, 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4
e-mail: borysch1976@gmail.com

Географія України споконвіку впливала на рівень заселеності, специфіку економічної діяльності, а відтак і розвитку суспільств. Так, не менше третини нашої території займав степ. Цей степ був складовою частиною великого Євразійського степного ареалу, який тягнувся від Монголії. Причо-

му саме на українських теренах велика рівнина закінчувалася. Хоча уявлення малює собі цю територію як абсолютно вільну для пересування, проте у житті це було далеко не так. Степ мав як зони, де можна було пересуватись і мешкати протягом усього року, так і такі терени, що сприяли для життєдіяльності людини лише в окремі сезони. Це залежало від насиченості річок, які становили з одного боку перепони руху, і без броду не завжди через них можна було зручно переходити, й, у той же час, давали достатню кількість питної води та мали поживні для тварин випаси.

У той же час вся північна частина України є лісовим ареалом. Цей лісовий масив давав колосальні ресурси у вигляді деревини, меду, болотної руди й ін. Проте ще однією важливою специфікою лісу була його значимість як захисного регіону – саме сюди у випадку ворожого вторгнення могло мігрувати населення аби знайти притулок і перечекати важку годину. Що ж об'єднує ці дві частини України, яка географічна особливість нашої території надійно пов'язує Степ і Ліс та давала можливість протягом століть користуватись перевагами цих географічних зон? Цим «ключем» був Дніпро. Україну по середині розрізає ця потужна водяна артерія. Дніпро вплинув на всі контактні зони. Справа у тому, що річки на Лівобережжі течуть головне зі сходу на захід. Відповідно ця частина України ніби порізана на паралелі. У гирлах цих річок існували зручні перевози через Дніпро, а у міжріччях були доволі сприятливі умови для життя протягом року. Повноводність і відкритість Дніпра до порогів робила його зручною магістраллю для перевезення всіх видів товарів, які йшли через Україну з давнини.

Відповідно перед дослідниками постає питання щодо дослідження цього «дніпровського життя» та його впливу на історію взагалі. Зрозуміло, що проблемою є наявність джерел. Відповідно, історія 15-16 ст. набуває у цьому контексті неабиякого значення, бо, по-перше, географічні та й кліматичні особливості України у цілому відповідали попереднім тисячоліттям, а по-друге, саме з 15 ст. у нас з'являється сталий джерельний масив. Причому насиченість джерел та інформації, що у них міститься, дає можливість відтворити величезну масу малих деталей по існуванню суспільств у придніпровському регіоні.

ОБРАЗИ ГОРГОНИ МЕДУЗИ, ЗМІЄДИВИ Й АФІНИ НА КОШТОВНИХ АПЛІКАЦІЯХ ОДЯГУ СКІФІВ

Оксана Ліфантій

Національний музей історії України
Україна, 01001, м. Київ, вул. Володимирська, 2
e-mail: oksanalifantiy@gmail.com

Жіночі персонажі відносно нечасто присутні на коштовних (переважно золотих) аплікаціях одягу з поховань Скіфії. Кількість пластинок із такими зображеннями складає не більше третини від загального числа антропоморфних образів. До жіночих персонажів відносимо, перш за все, повнофігурні відтворення так званої «проростаючої» богині, Великої Богині, Ніке та менад. Крім того, більше трьох чвертей пластинок із жіночим персонажем представлені зображенням голови: Афіни у шоломі, богині у головному уборі та без нього, а також горгони Медузи. Остання часто трактується вченими як антрополоморф. Проте, риси монстра мають лише зображення горгони на найдавніших пластинках із Німфейських курганів. Вже у 4 ст. до н.е. про приналежність її до Медузи свідчать лише загальна стилістика зображення.

На основі наявних у літературі датувань поховань у Степу та Лісостепу, можна простежити появу, еволюцію за згасання практично кожного сюжету на аплікативних прикрасах одягу, що походять з таких курганів. Ця розвідка є спробою аналізу еволюції образів горгони Медузи, змієдиви й Афіни, оскільки між цими жіночими персонажами безперечно існує семантичний зв'язок.

Можна констатувати, що образи жінки у шоломі та медузи у церемоніальному вбранні починають вживатися саме у населення, що було тісно пов'язане з грецьким світом (оскільки їх поховали у межах грецьких могильників). Видається цілком логічним, що антропологічні риси потрапляють до кодової системи скіфських вірувань приблизно у цей час через антропологічні образи (горгон, сфінксів тощо). Адже саме таким «кодом», без сумніву, є набір зображень на церемоніальному вбранні. Проте, залишається питання щодо механізму такої трансформації.

Перше зображення, що трактується як голова Афіни, знайдено на платівці з к. 17 Німфейсько-

го некрополя (рис. 1, 1). І на довгий час з невідомих причин таких чи подібних пластин не було покладено у могили знаті. Лише з середини – на початку останньої чверті 4 ст. до н.е. фіксується ціла серія (рис. 1, 19-24) досить подібних між собою платівок у декількох похованнях: ЦМ³ Чортомлик, гр. 1 Мелітопольського кургану, ЦМ Огуза, БМ Чмиревої Могили, п. 1 к. 29 Вільна Україна, Куль-Оби та Козла. До цього ж часу відноситься одна прямокутна платівка з образом Афіни в аттичному шоломі з трьома гребенями та відігнутими нащічками, зафіксована у ПМ Огуза (рис. 1, 18). Дуже близьке зображення присутнє на круглих платівках з Великої Близниці. Проте, тут у Афіни на шоломі гребінь розташовано радіально. В останній чверті 4 – на початку 3 ст. до н.е. виникає новий варіант унікального для аплікацій одягу скіфів, проте доволі поширеного у грецькому мистецтві, зображення голови Афіни у шоломі у розвороті «три чверті» (тризна Лугової Могили (Олександрополя) (рис. 1, 36).

Слід зазначити, що окрім типових зображень, що беззаперечно відносять до образу Афіни, є ряд пластин із рисами, що вказують на можливість аналогічного їх трактування. Це пластини з к. 6 Башмачки, к. 1 Водославки, п. 2 к. 2 Якимівки (рис. 1, 26-8). На яких показано жінку у шоломі із трьома гребенями (?) та трьома разками намиста. Аналогічно можна трактувати і аплікації з більш спрощеним зображенням з п. 1 к. 15 Золотої Балки, Вишневої Могили (рис. 1, 9, 16). Тут головний убір мало схожий на шолом, проте в ньому можна побачити три гребені. Досить спрощеними є зображення з Першого Мордвинівського та Геремесового курганів, на яких присутні жіночі голівки у головних уборах, що видаються також стилізованим шоломами (рис. 1, 15-17). Замість трьох гребенів тут позначено три підтрикутні виступи згори та по одному подібному виступу на місці вух. Вони дуже подібні до зображення з теракотових медальйонів з курганів Прикубання за даними А.Р. Ерліха.

До цього ряду можна віднести і пластинки з п. 2 к. 6 Водославки, к. 11 Гайманового поля та ВМ Дієвого кургану (рис. 1, 11-13). Оскільки на них «змішана» іконографія Афіни (волосся показано підтрикутними виступами подібним до вищеописаних) і горгони (великі щоки, пухкі губи, а головне, натяк на змію у волоссі). До такого ж «проміжного» етапу, вірогідно відносяться аплікації з п. 2 к. 2 Якимівки та п. 1 к. 2 Петрівки (рис. 1, 14), де на голові у жіночого персонажа позначено волосся або головний убір, що складений із трикутників.

Вірогідно, найдавнішими є аплікації із зображенням голови горгони, що походять із двох «варварських» поховань з Німфейських курганів (середина – початок останньої чверті 5 ст. до н.е.). До останньої чверті 5 – початку 4 ст. до н.е. відноситься поховання № 83 з Темир-Гори, що також розташоване на Керченському півострові, із пластинками у вигляді горгонейона (зображення не збереглося). Якщо погодитися із датуванням С.В. Поліним південної гр. 4 Гайманової Могили 380-365 рр. до н.е., то відповідну дату можна віднести і до знайдених у ній горгонейонів (рис. 1, 5). У другій чверті 4 ст. до н.е. пластинки із головою горгони фіксовані лише у ЦМ Кара-Тюбе (рис. 1, 10). Значно розширюється варіативність платівок у вигляді голови Медузи лише з середини – на початку останньої чверті 4 ст. до н.е. У останній чверті 4 – на початку 3 ст. до н.е. горгонейони використані у якості прикрас церемоніального вбрання у ЦМ Лугової Могили, БМ Ташенака та Хоминій Могили (рис. 1, 37-39).

А.С. Русяєвою висловлене припущення, що образ Медузи трансформувалася від чудовиська до красуні-цариці. На прикладі саме прикрас одягу говорити про подібну трансформацію образу Медузи важко. Скоріше можна простежити мінливість притаманних цьому персонажу характеристик. Так, якщо горгонейони з Німфейських курганів представлені монстроподібними істотами з іклами та зміями у волоссі, то для образу Медузи у 4 ст. до н.е. характерна наявність надутих щік і розпатланого волосся, й у більшості випадків, хоча і не обов'язкова наявність висолопленого язика. І тільки для виробів одного варіанту І1Сі за О.В. Ліфантієв з Куль-Оби притаманне класичне обличчя без надутих щік. Всім іншим варіантам горгонейонів другої половини 4 ст. до н.е. притаманні округлість обличчя, пухкі губи та висолоплений язик.

Зображення, що можна асоціювати зі змієдівою, відомі на аплікаціях одягу лише у середині – на початку останньої чверті 4 ст. до н.е. (Куль-Оба та гр. 2 Бабиної Могили). Це повнофігурні зображення «проростаючої» богині (рис. 1, 33-34). Вірогідно, цей персонаж можна одночасно трактувати й як образ прародительки скіфів і, водночас, як Володарки звірів. На зв'язок з останньою вказують наявні елементи у вигляді голів змієподібних істот і риб'ячого хвоста замість ніг (Куль-Оба) та пагонів рослин, що формують спіралі, що дуже нагадують вигини тіла змії (гр. 2 Бабиної

³ ЦМ – центральна могила; БМ – бокова могила; ПМ – північна могила.

Могили). На образ Володарки звірів натякає загальна композиція на пластинках: фігура у центрі, обабіч якої з двох сторін розміщено елементи, що натякають на тварин-супутників богині.

Слід однак, додати, що така інтерпретація є умовною та покликана лише вказати багатоваріантність трактування і глибоку змістовність практично кожного сюжету на пластинках одягу. Не враховано відомі пластини з Куль-Оби та п. 1 к. 8 Пісочинського могильника, оскільки є великий сумнів щодо інтерпретації персонажу, показаного на них, як жіночого, оскільки у нього наявна борода. Хоча дослідниками пропонувалися різні трактування цієї істоти: як божества плодючості, як андрогенної Афродіти, як двійника змієдві, і «Володаря звірів», який підпорядкований Володарці звірів, і як істоту, атрибутиці якої заважає схематичність рис обличчя й ін.

До цього ж часу відноситься знахідка довгої пластини від головного убору з Куль-Оби, на якій чотири рази повторене зображення жінки у головному уборі, що сидить на рослинних пагонах і тримає у лівій квітку (рис. 1, 35). Ще С.С. Бессоною було помічено зв'язок змієдві з культом світового дерева, яке зазвичай показане рослинним орнаментом. Тому, зображення жіночого персонажу посеред пагонів могло сприйматися саме як відображення прародительки скіфів, і водночас, світове дерево. Останнє було священним у всіх іраномовних народів.

Отже, образи горгони Медузи, Афіни, змієдві-прародительки скіфів часто розглядаються як досить ізольовані, не пов'язані сюжети. Це видається невиправданим. Саме сукупний їх аналіз дозволяє простежити поступову еволюцію стилістики виконання цих персонажів. Якщо розглянути їх відірвано – виникають певні часові лакуни, які важко пояснити. Зображення грецької богині Афіни є нехарактерними для скіфського мистецтва. Проте, у середовищі знаті образ жінки у шоломі набув відносної популярності та присутній у багатьох поховальних комплексах на різноманітних статусних речах. На пластинках одягу він представлений лише зображеннями голови у фас, профіль і три-чверті. Дослідники (О. Фіалко) вказували на вірогідність асоціювання Афіни з якимось скіфським божеством. Раніше (С.С. Бессоною) було помічено поєднання у профільних зображеннях на пластинках іконографії Афіни та Геракла, які, ототоженні з Таргітаєм і змієною богинею, могли мати міцну місцеву міфологічну підоснову.

За різними гіпотезами, популярність у скіфському середовищі горгонейони набули через: асоціювання Медузи зі змієдівою (Д.С. Раєвський), її яскраво виражений апотропеїзм і тісний міфологічний зв'язок із Афіною та Посейдоном (А.С. Русяєва) та можливу причетність до культу відрізаної голови. При цьому зв'язок між символікою образів Медузи й Афіни у скіфів видається зовсім відмінним від античного бачення.

Отже, простежується зв'язок між Афіною та змієдівою, та між горгоною та змієдівою. Якщо погодитися із думкою, що жінка у шоломі та горгона насправді втілюють один і той самий образ змієдві-прародительки скіфів, то популярність грецьких богів і міфічних персонажів на пластинках ритуального одягу скіфів стає цілком зрозумілою. Не слід однак забувати і про можливість багатозначності зображень, що оздоблювали скіфський церемоніальний одяг. Зокрема, подібність іконографії змієдві та Володарки звірів. Все вищеописане дає можливість виводити одну лінію розвитку іконографії персонажу, що поєднував у собі риси різних міфічних героїнь скіфської релігії. Вперше його образ втілюється з середини – на початку останньої чверті 5 ст. до н.е. в якості союзу змієдві з Таргітаєм або лише змієдві (Афіна та Медуза). Впродовж останньої чверті 5 – на початку другої чверті 4 ст. до н.е. його втілюють лише зображення прародительки скіфів у образі горгони. З другої чверті 4 ст. до н.е. відбувається розділення іконографії змієдві на три умовні групи зображень: Афіни, перехідного між Афіною та Медузою та власне горгони. З середини – на початку останньої чверті 4 ст. до н.е. розмаїття образів прародительки скіфів збільшується до максимуму та додаються іконографічні риси іншого персонажу – Володарки звірів, а також знову повертається синкретичне втілення союзу Таргітая зі змієдівою (профілі Афіни). В останній чверті 4 – на початку 3 ст. до н.е. варіації зображень прародительки скіфів знову звужуються до двох: Афіни та горгони Медузи.

Отже, семантичний зв'язок здавалося б відмінних за іконографією персонажів, що часто не мають підоснови у скіфській міфології, дозволяє простежити еволюцію зображень на аплікаціях одягу, яка свідчить про сталість міфо-епічної традиції та її втілення у кодовій системі церемоніального костюма.

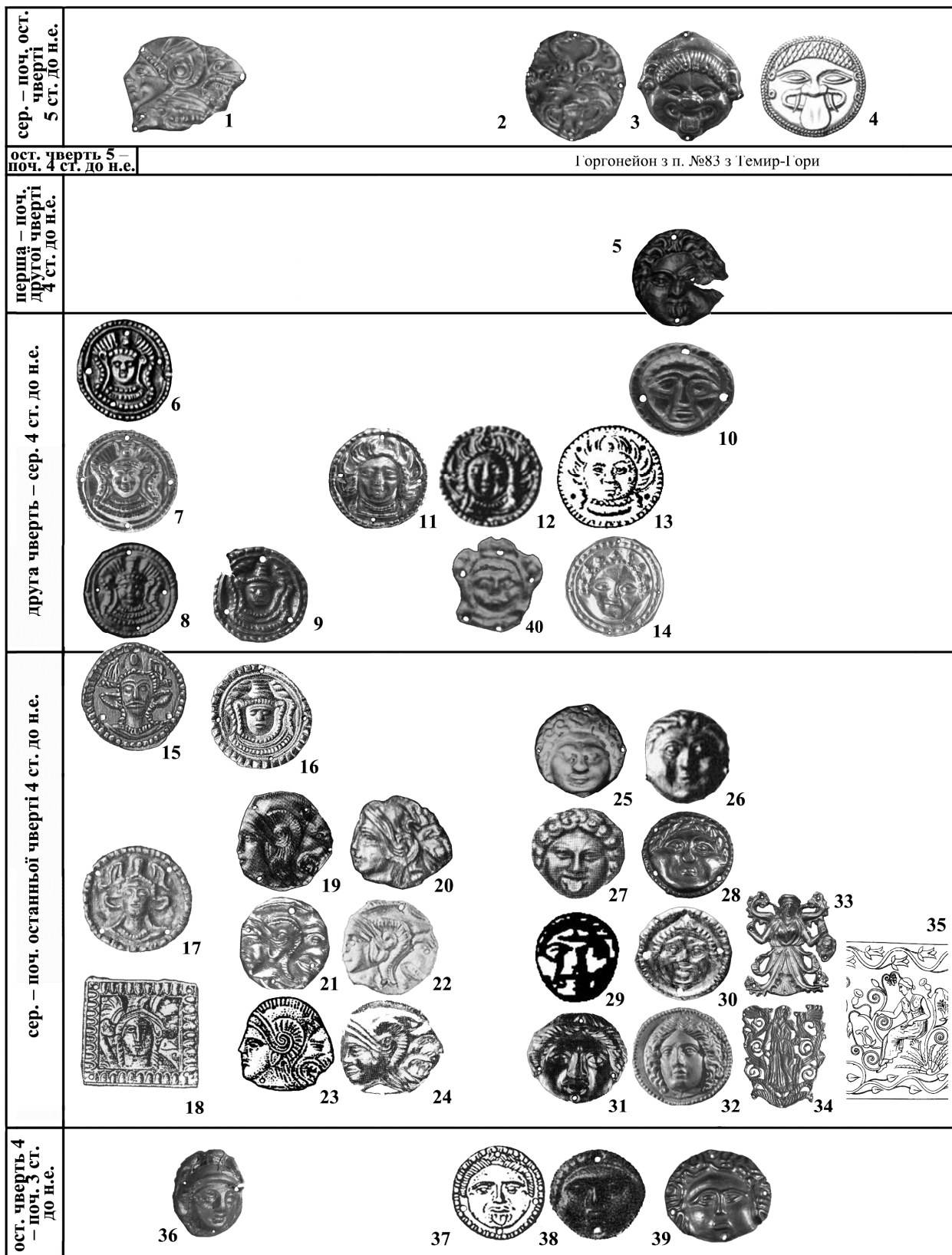
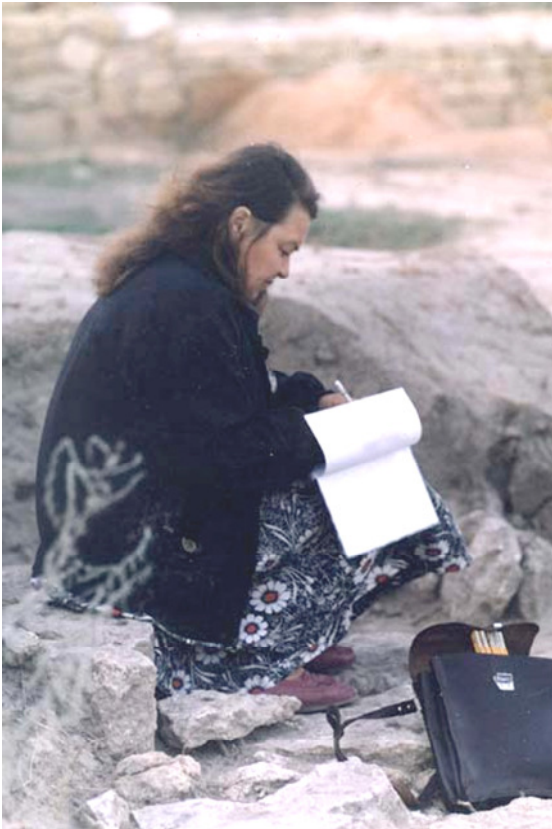

Рис. 1: 1,2 – Німфейський к.17 гр.8 (1876 р.); 3 – Німфейський к.17 гр.8 (1876 р.) та к.24 гр.19 (1876 р.); 4 - Німфейський к.24 гр.19 (1876 р.); 5 – Гайманова Могила південна гр.4 п.3; 6 – Башмачка к.6; 7 – Водославка к.1; 8,14 – Акимівка к.2 п.2; 9 – Золота Балка к.15 п.1; 10 – ЦМ Кара-Тюбе; 11 – Водославка к.6 п.2; 12 – Діїв ВП; 13 – Гайманове поле к.11; 15 – Геремесів курган; 16 – Вишнева Могила ЦМ; 17 – Перший Мордвинівський ЦМ; 18 – Огуз ПМ; 19, 31 – Чортотлик ЦМ (ПнСх); 20 – Чмирева Могила БМ; 21 – Мелітопольський гр.1; 22 – Архангельська слобода к.29; 23, 29 – Огуз ЦМ; 24 – Куль-Оба; 25 – Тетянина Могила; 26 – Малий Огуз; 27 – Чмирева Могила БМ; 28 – Денисова Могила; 30, 32, 33, 35 – Куль-Оба; 34 – Бабина Могила гр.2; 36 – Лугова Могила, тризна; 37 – Ташенак БМ; 38 – Лугова Могила ЦМ; 39 – Хомина Могила, 40 – Петрівка к.2 п.1. Фото та малюнки за: М.І. Артамоновим, М.І. Тереножкіним, Н.М. Бокій, Б.М. Мозолевським, А.Ю. Алексєєвим, С.В. Поліним, М.Ю. Мурзіним, Ю.В. Болтриком, О.Є. Фіалко та фото Д.В. Клочко.

КРАПІВІНА ВАЛЕНТИНА ВОЛОДИМИРІВНА

(29.08.1950 – 30.03.2013)

Валентина Володимирівна народилася у сім'ї військовослужбовця у Дніпропетровську. Згодом, змінивши декілька військових містечок, родина переїхала до Києва. І хоча у школі вона проявила особливі здібності до точних наук, вона все ж з п'ятого класу твердо вирішила стати археологом.

Закінчивши середню школу із золотою медаллю, у 1967 р. вступає до Київського державного педагогічного інституту імені О.М. Горького і весь навчальний рік вивчає англійську мову. У 1968 р. Валентина (відмінниця!) вирішує піти з інституту та заново долає конкурс – тепер уже на історичний факультет Київського державного університету імені Т. Шевченка.

Першим її вчителем в археології став Лазар Мойсейович Славін – завідувач кафедри

музеєзнавства й археології, знаний педагог і фахівець у вивченні античних пам'яток Північно-Західного Причорномор'я. Основна науково-дослідницька робота на кафедрі археології була пов'язана з польовими роботами й експедиціями, які щорічно провадилися в Ольвії під керівництвом Л.М. Славіна.

Після закінчення з відзнакою у 1973 р. університету, молодий фахівець продовжує наукову роботу в Інституті археології НАН України. Після низки польових сезонів у неї окреслюється тема наукового дослідження і вона починає працювати над кандидатською дисертацією під керівництвом Сергія Миколайовича Бібікова, а потім – Сергія Дмитровича Крижицького. У 1988 р. В.В. Крапівіна успішно захищає кандидатську дисертацію, яка згодом знайшла відображення у монографії «Ольвия. Матеріальна культура 1-4 вв. н.э.» (Київ, 1993). Валентина Володимирівна – автор близько 200 наукових праць, з-поміж яких кілька монографій, зокрема фундаментальні колективні роботи з археології та історії Ольвії.

Від 1973 р. працювала в Інституті археології НАН України у відділі античної археології. З 1976 – приймала участь у роботі **Ольвійської археологічної експедиції ІА НАНУ**, від 1982 – заступник начальника, від 1995 – начальник експедиції.

Крапівіна В.В. входила до складу Наглядової ради НІАЗ «Ольвія», Польового комітету ІА НАНУ, Українсько-Румунської комісії з історії, археології, етнології і фольклористики при Президії НАНУ.

Крапівіна В.В. є відомим спеціалістом у галузі античної археології Північного Причорномор'я, методики польових археологічних робіт. Приймала активну участь у міжнародних наукових симпозиумах, конференціях і спільних проектах (Болгарія, Великобританія, Греція, Данія, Канада, Німеччина, Росія, Румунія, США, Туреччина, Франція, Швейцарія).

Смирнов О.І.

Наукове видання

FORUM OLBICUM II
Пам'яті В.В. Крапівіної
(до 150-річчя дослідження Ольвії)

Матеріали
міжнародної археологічної конференції

Миколаїв, 4-6 травня 2018 року

Здано до набору 25.04.2018 р. Підписано до друку 27.04.2018 р. Папір офсетний. Формат 60x84/8. Гарнітура «Cambria». Друк лазерний. Ум.-друк. арк. 13,8. Наклад 100 прим.

Віддруковано з готового оригінал-макету
на власному обладнанні Науково-дослідницького центру
"Лукомор'є" «Державного підприємства «Науково-дослідний центр
"Охоронна археологічна служба України"»
Інституту археології НАН України